

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ
РЕЦЕНЗІЇ
ХРОНІКА
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ
ДИСКУСІЇ
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

2•2003

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від першівності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П.П. ТОЛОЧКО (головний редактор),

В.Д. БАРАН, К.П. БУНЯТЯН, І.С. ВИНОКУР,

М.І. ГЛАДКИХ, Л.Л. ЗАЛІЗНЯК,

В.М. ЗУБАР (відповідальний секретар),

С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного редактора), В.К. МІХЕЄВ, О.П. МОЦЯ,

В.В. ОТРОЩЕНКО, С.А. СКОРИЙ,

В.Н. СТАНКО, Р.В. ТЕРПИЛОВСКИЙ,

Г.М. ТОЩЕВ, В.М. ЦИГІЛІК,

С.В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12

Телефон 418-91-38

E-mail: redakcia@iananu.kiev.ua

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Редактор О.І. Калашникова

Технічний редактор
Т.М. Шендерович

Коректор
І.В. Ревчук

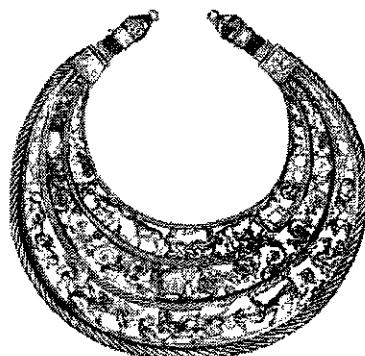
Комп'ютерна верстка
Д.О. Шевченка

Здано до набору 12.04.2003. Підписано до друку 27.05.02 Формат 70 × 108/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 16,0. Обл.-вид. арк. 18,07. Тираж 700 прим. Зам. 891

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом «Академперіодика», 01004
Київ, вул. Терещенківська, 4

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2003

ЗМІСТ

Статті

КОТОВА Н.С. Періодизація та хронологія азово-дніпровської культури	3
ПОЛІН С.В. Про пограбування скіфських курганів у районі Чортомлика....	10
ЗУБАР В.М. Сармати, населення Таврики і Херсонесу I ст. н. е.....	25
ІВЧЕНКО А.В. Поява гунів у Північному Причорномор'ї.....	41
КРАСИЛЬНИКОВА Л.І. Вогнища і печі в спорудах хозарського часу зі Степового Подонців'я.....	48

Публікації археологічних матеріалів

СМІЛЕНКО А.Т. Поселення етулійського типу в Подунав'ї.....	61
МОГИЛОВ О.Д. Деталі кінського спорядження у пам'ятках Західно-подільської групи скіфського часу.....	74
МАЙКО В.В. Кирк-срський скарб XV ст. (попереднє повідомлення).....	84

До історії стародавнього виробництва

БОЛТРИК Ю.В., ВОЗНЕСЕНСЬКА Г.О., ФІАЛКО О.Є. Залізний кинджал із Трахтемирівського городища.....	101
ПАНЬКОВ С.В., МАНЧЕВ В.Й., НЕДОГАКО Д.П. Нові техніко-технологічні дослідження залишків стародавньої чорної металургії та металообробки в околицях с. Синиця.....	108
ГОРБАНЕНКО С.А. До історії тваринництва у слов'ян Лівобережжя Дніпра останньої четверті I тис. н. е.....	113

Нові відкриття і знахідки

ІВАНОВА С.В., ПЕТРОВА К.А., БУДИКІН І.А. Найдавніший кам'яний якір з поселення Грабівка IV.....	123
МАГОМЕДОВ Б.В. Фібула з виїмчастими емалями з Великої Снітинки	128

Пам'ять археології

ЛЯШКО С.М. Про участь В.Ю. Данилевича у підготовці та роботі XII Археологічного з'їзду в 1902 р. у Харкові.....	132
---	-----

На допомогу вчителю

БРЕЖКО О.В. Біомолекулярні методи вивчення філогенезу у формуванні нових наукових концепцій походження <i>Homo sapiens</i>	136
--	-----

Хроніка

ВІТАЄМО з високим званням.....	139
КОЛЕСНИКОВА В.А. Нові надходження до наукової бібліотеки Інституту археології Національної академії наук України.....	140
ЗАЛІЗНЯК Л.Л., ЯКОВЛЄВА Л.А., ГАВРИЛЕНКО І.М. Міжнародна конференція «Гінцівська стоянка та проблеми кам'яної доби України»	142
Наші автори.....	145
Список скорочень.....	146

Статті

Н.С. Котова

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ХРОНОЛОГІЯ АЗОВО-ДНІПРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті на основі нових радіовуглецевих дат відкореговано періодизацію та хронологію азово-дніпровської культури.

Азово-дніпровську культуру, яка входить до Маріупольської культурно-історичної області, виділив В.М. Даниленко¹. Азово-дніпровські пам'ятки займають степову Наддніпрянщину, Крим та Західне Приазов'я. окрім поселень (Собачки, Вовчок, Вовнизьке право- та лівобережнє та ін.), до них традиційно зараховують поховання Микільського та Лисогірського могильників, де в тризні знайдено кераміку, аналогічну посуду з поселень². Дослідження могильників Надпоріжжя дало мені змогу збільшити кількість азово-дніпровських поховальних пам'яток за рахунок Василівського 5, Вовнизького 2, Микільського з розкопок О.В. Бодянського, великого могильника Ясиноватський 1³. Зазначені могильники розглядаються у межах азово-дніпровської культури на підставі подібності їхнього поховального обряду з обрядом Маріупольського (епонімної пам'ятки Маріупольської області), а також Микільського та Лисогірського могильників, де в тризнах наявний азово-дніпровський посуд. Із цими пам'ятками їх поєднане широтна орієнтація померлих, покладених головою на схід або на захід з незначними відхиленнями, зумовленими відхиленням Сонця в період із середини весни до середини осені. Загальними рисами були також плями пофарбованого ґрунту на поверхні могильників і скучення каменів. Плями вохристого ґрунту утворювалися внаслідок руйнування пофарбованих поховань у процесі допоховання померлих і функціонування тризн. З останніми пов'язані і камені на поверхні Лисогірського, Микільського, Ясиноватського 1 та Василівського 5 могильників. Усі азово-дніпровські могильники, а також Маріупольський поєднують використання вогню в поховальному обряді: вугілля та трупоспалення в Лисогірському, Микільському та Маріупольському, вогнище у Василівському 5, попіл у Вовнизькому 2.

Подібним є набір поховального інвентарю, що містить мушлі *Unio*, риб'ячі та оленячі зуби, кістяні вістря, перламутрові та кам'яні намистини, великі та середні кременеві пластини, трапеції, серед яких є й зі струганою спинкою, скребачки на пластинах та відщепах. Загальним є також взаємозв'язок набору інвентарю з орієнтацією померлих. Так, для поховань із західною орієнтацією типовими є мушлі *Unio* та оленячі зуби, які лише в поодиноких випадках супроводжували поховання, орієнтовані головою на схід. Вірогідність культурної атрибуції могильника Василівський 5 підтверджує і фрагмент типової азово-дніпровської кераміки, знайденої в похованні 11.

Спираючись на стратиграфію поселень Собачки та Вовчок, В.М. Даниленко виділив два періоди у розвитку культури, визначаючи її пам'ятки як такі, що належать добі раннього енеоліту⁴. Проте нині є підстави зараховувати до енеоліту лише другий період, який синхронний Трипіллю А та найраннішій середньостогівській культурі. Саме в його пам'ятках знайдено перші металеві вироби⁵. Дослідження стратиграфії могильників і нових поселень дало змогу відкоригувати періодизацію культури, що зробило її щільнішою (рис. 1).

Перший період

До цього періоду належать матеріали з нижнього шару Семенівки 1 та стійбища Чапаївка в Приазов'ї, нижніх шарів поселень Собачки, Вовчок, Вовнизиці право-та лівобережного, а також із могильників Вовнизицький 2 та Василівський 5 у степовій Наддніпрянщині, частина матеріалів верхнього шару Фронтового 1 та Долинський могильник у Степовому Криму⁶. Перший період у цілому характери-

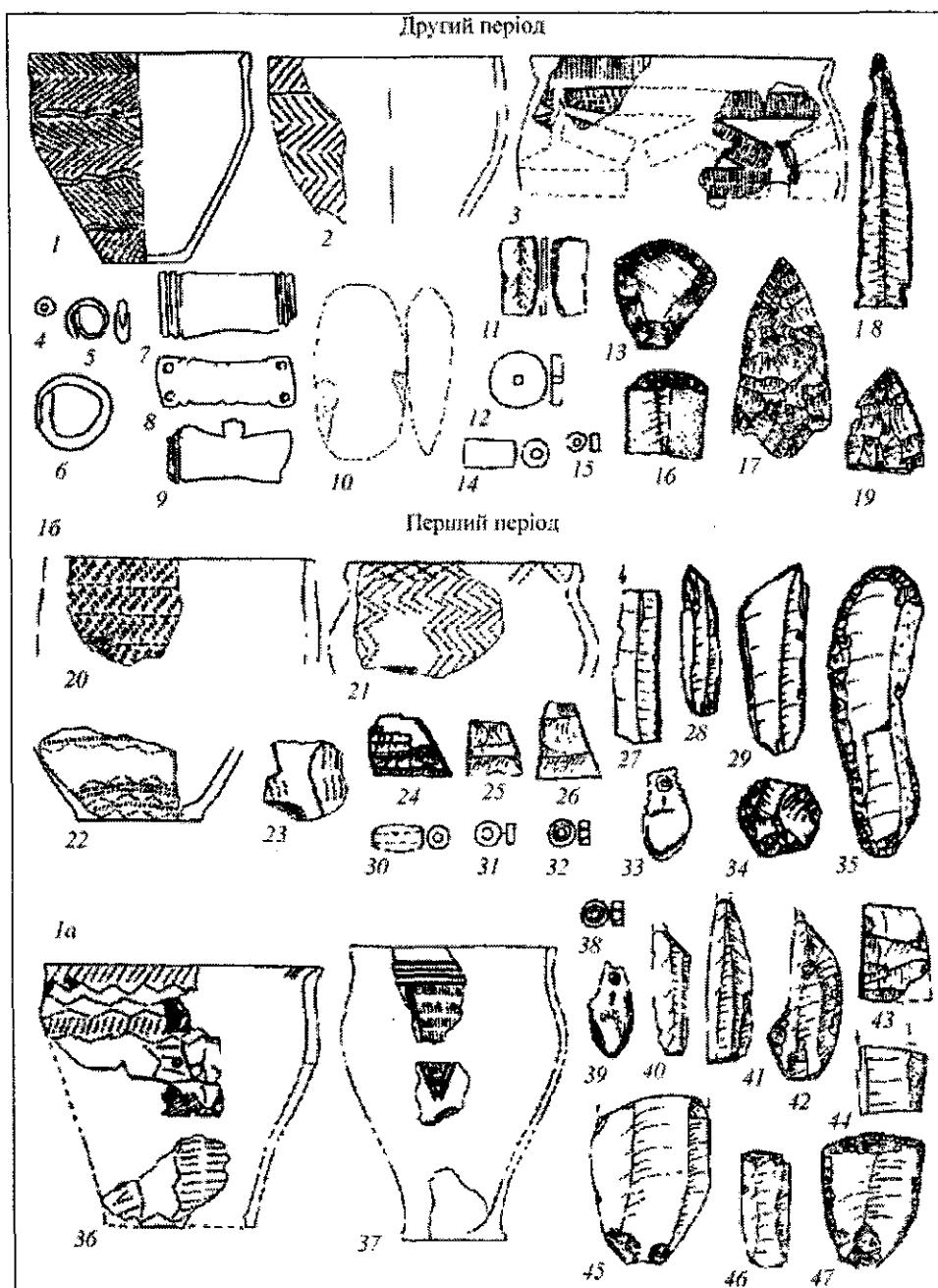

Рис. 1. Матеріали періодів розвитку азово-дніпровської культури: 1, 4—6, 8, 10, 12—15, 17, 19 — Микільський могильник; 2, 11 — Лисогірський могильник; 3, 13, 16, 18 — другий шар Семенівки; 20, 21 — Вовчок; 23 — Вовнизьке правобережне поселення; 24—31, 34, 43 — могильник Вовнизицький 2; 32, 33, 38, 39 — Микільський могильник (розкопки О.В. Бодянського); 35 — могильник Василівський 5; 36 — нижній шар Семенівки; 37 — Бабине, 40—42, 44—47 — Чапаївка

зується посудом із гребінцевим орнаментом і похованнями в індивідуальних ямах, розташованих у ряд. На поверхні могильників знайдено вогнища та скupчення каменів, окрім фрагменті кераміки, вироби з каменю. Стратиграфія могильників і типологічний аналіз кераміки, доповнені радіовуглецевим датуванням, дали змогу поділити перший період на два етапи (а і б).

Період 1а представлений матеріалами Чапаївки, нижнього шару Семенівки 1 та Бабиного (рис. 1, 36, 37, 40—42, 44, 45—47). Один фрагмент типово ранньої азово-дніпровської кераміки походить із сурського шару Кам'яної Могили 1⁷. Раніше Чапаївку розглядали в межах періоду 1б, через те що її кераміка має домішку мушлі в поєднанні з піском. Домішка піску більш типова для посуду періоду 1б. Проте радіовуглецеві дати показали синхронність цього стійбища нижньому шарові Семенівки (див. таблицю). До періоду 1а належать також більш ранні поховання могильників Василівський 5, Микільський (розкопки О.В. Бодянського) та Вовнізький 2. Це кістяки без вохри, які пізніше було перекрито або поруйновано пофарбованими похованнями. Похованельний інвентар містив мушлі *Unio*, оленячі зуби, валнякові плескуваті намистини, середні кременеві пластини, трапеції (також зі струганою спинкою), скребачки на пластинах та відщепах, відщепи (рис. 1, 38, 39, 43).

Для періоду 1а характерна кераміка, яку виготовлено з глини з домішкою мушлі та орнаментовано гребінцевими відбитками. Її особливістю є відсутність комірця на вінцях, типового для пізнішого посуду. Кременевий комплекс найбільш репрезентативний у Чапаївці та в інвентарі могильників. Для виготовлення знарядь використовували високоякісний сіро-броннатний прозорий кремінь. Його розколювали насамперед для отримання великих і середніх пластин. З них виготовляли косі вістря, різці кутові та серединні, кінцеві та кінцевобокові скребачки, трапеції, серед яких і ті, що мали стругану спинку (рис. 1, 40—47). Для виготовлення знарядь використовували також відщепи.

За кістками тварин для нижнього шару Семенівки визначено радіовуглецеві дати (див. таблицю). Найбільш ранні з них, імовірно, датують саме горизонт у верхній частині нижнього шару, де ранні матеріали азово-дніпровської культури залягали разом із сурськими. Крім того, дати зроблено за кістками тварин Чапаївки та кістками непофарбованих поховань 10 і 23 могильника Василівського 5 (див. таблицю). Виходячи з них період 1а датується близько 5100—4800 роками до н. е.

Період 1б представлено матеріалами із нижніх шарів поселень Собачки, Вовчок, Вовнізьких правобережного та лівобережного, а також пофарбованими похованнями Микільського (розкопки О.В. Бодянського), Василівського 5 та Вовнізького 2 могильників. Для цих пам'яток типова кераміка, виготовлена з глини з домішкою піску та рослин (рис. 1, 20—23). Плоскодонні горщики та банки часто мають комірець на вінцях або їх вінця косо зрізані досередини. Посуд орнаментовано відбитками гребінцевих штампів та складними стрічковими композиціями, в яких смуги відокремлені прокресленими лініями або ямками та заповнені гребінцевими відбитками. Набір кременевих виробів подібний набору з попередньої пам'ятки (рис. 1, 24—29, 34, 35).

У похованальному обряді поширені традиція фарбування померлих вохрою. У процесі їх поховання руйнувалися кістяки попереднього часу. У наборі інвентарю з'являються риб'ячі зуби, перламутрові намистини, циліндричні валнякові намистини (рис. 1, 30—32), кістяні вістря, фрагменти панциря черепахи.

За кістками пофарбованих вохрою поховань 26 і 29 могильника Василівський 5 визначено радіовуглецеві дати (див. таблицю), за якими період 1б становить 4800—4350 років до н. е.

Другий період

Матеріали цього періоду наявні в других шарах поселень Собачки, Вовчок, нижньому шарі поселення на о. Середній Стіг, у великий прямокутній ямі Ясиніватського 1, Микільському та Лисогірському могильниках. Найбільш подібною пам'яткою є другий шар Роздольного на р. Кальміус. Три поселення відомі в басейні р. Молочна: другий шар Семенівки 1, третій шар поселення 1 та нижній шар поселення 2 біля Кам'яної Могили⁸.

Радіовуглецеві дати азово-дніпровської культури (за кісткою)

Пам'ятка	Індекс	ВР	calBC	Літературне джерело
<i>Перший період</i>				
Чапаївка				
квадрат 3, глибина 64 см	Ki-7670	6910 ± 60	5745 ± 70	Безусько и др., 2000
квадрат 6, глибина 62 см	Ki-7671	7030 ± 70	5866 ± 76	Там же
Василівський 5 могильник				
пох. 8	Ki-6777	6430 ± 50	5369 ± 50	Telegin et al., 2000
пох. 8	OxA-6171	6470 ± 70	5384 ± 70	Ibid.
пох. 10	OxA-6172	6835 ± 60	5658 ± 54	"
	Ki-6772	6620 ± 80	5513 ± 56	"
пох. 20	OxA-6268	6810 ± 90	5656 ± 75	"
пох. 23	Ki-6771	6530 ± 70	5481 ± 68	"
пох. 28	Ki-6775	6325 ± 65	5299 ± 80	"
пох. 29	Ki-6776	6220 ± 60	5151 ± 82	"
	OxA-6198	6280 ± 70	5189 ± 103	"
<i>Другий період</i>				
Семенівка, розкоп 2, квадрат 3, глибина 110—120 см, другий шар	Ki-7675	6360 ± 70	5339 ± 69	Безусько и др., 2000
Поселення 1 біля Кам'яної Могили, шар другого періоду	Ki-4023	6120 ± 80	5083 ± 112	Telegin et al., 2000
	Ki-4024	6180 ± 90	5118 ± 106	Ibid.
	Ki-4025	6376 ± 60	5346 ± 61	Телегин, 1990
Стрільча Скеля, квадрат 8, штик 9, № 509, другий шар	Ki-8174	6290 ± 65	5138 ± 84	Те саме
Лисогірський могильник, яма 4	Ki-8181	5890 ± 70	4770 ± 92	"
Могильник Ясинуватський 1				"
пох. 34	Ki-6786	6195 ± 80	5131 ± 96	Telegin et al., 2000
пох. 36	OxA-5057	6260 ± 80	5171 ± 103	Те саме
пох. 45	Ki-6791	6305 ± 80	5307 ± 104	"
	OxA-6164	6360 ± 75	5335 ± 72	"
Микільський могильник				
пох. 125	OxA-5029	6300 ± 80	5308 ± 109	"
пох. 94	OxA-6226	6220 ± 75	5153 ± 92	"
пох. 137	OxA-5052	6145 ± 70	5099 ± 96	"
Дерейівський I могильник				
пох. 11	Ki-6728	6145 ± 55	5098 ± 86	"
пох. 33	OxA-6162	6175 ± 60	5112 ± 81	Lillie, 1998
пох. 49	OxA-6160	6165 ± 55	5113 ± 79	Telegin et al., 2000

На поселеннях і тризні могильників знайдено кераміку, виготовлену із глини з домішкою піску та піску з незначними домішками рослинності. Посуд має плескувате денце та складається з банок та горщиків (рис. 1, 1—3). Більша частина посудин має комірцеві вінця або вінця, косо зрізані досередини. Посуд орнаментували по всій поверхні (також денце та внутрішній зріз вінця). Орнамент складався з трикутних, рідше овальних або прямокутних наколів і прокреслених ліній. Найбільш поширеними композиціями були ялинка, горизонтальні лінії, кутові фігури та зигзаги. У поодиноких випадках трапляється притаманий для першого періоду орнамент у вигляді стрічок, заповнених гребінцевими відбитками.

У поховальному обряді поховання, розташовані в ряд, змінюються похованнями у великих ямах, які досить довго використовували для підзаховань. На

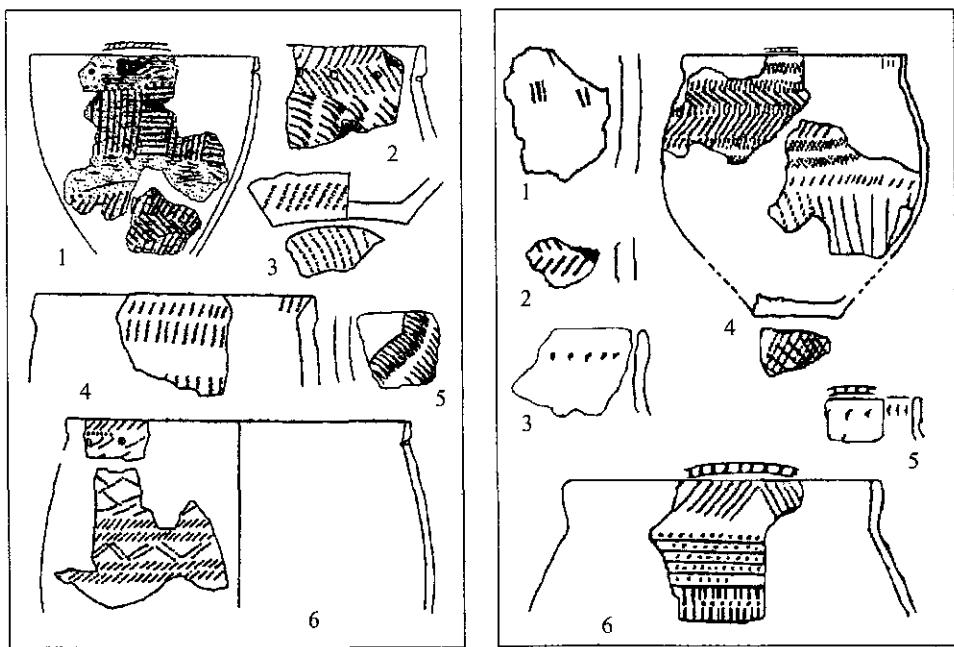

Рис. 2. Кераміка поселень Осипівка — Лиман (1), Осипівка — Пляж (2, 4), Турова Гора (3, 5) та Бузьки (6)

Рис. 3. Кераміка поселень Семенівка (1, 2), Ігрінь-Городок (3), Стрільча Скеля (4—6)

поверхні могильників знайдено кам'яні закладки та тризни з фрагментами кераміки, знаряддями праці, кістками тварин.

За матеріалами могильників виділяють два етапи розвитку поховального обряду. Перший представлений в ямі Б могильника Ясинуватський 1. Новою традицією, притаманною другому періоду культури, є велика яма з вохристим заповненням, яку використовували для підзахоронень. Проте в ній випростані на спині поховання утворюють ряд, де найпізнішими похованнями руйнувалися попередні, що типово для поховального обряду першого періоду. На поверхні ями знайдено посудини, кременеві вироби, прикраси, кістки тварин, відомі в тризнах Микільського та Лисогірського могильників. Кераміка Ясинуватського могильника містить не лише посудини з орнаментом із наколів та прокреслених ліній, типові для другого періоду азово-дніпровської культури, а й посуд з гребінцевим орнаментом, характерним для першого періоду. В інвентарі поховань цього могильника з'являються пластини з кабанячих іклів з нарізками, а також чотирикутні пластини з виступом посередині довгого боку (рис. 1, 7, 9).

Другий етап у розвитку поховального обряду пов'язаний з великими ямами Микільського та Лисогірського могильників. Більшість із них використовували неодноразово, що призвело до значної руйнації кістяків. окрім ями мали підбої (ями Е та З Микільського могильника) та уступи (яма Д цієї самої пам'ятки). Померлих ховали випростано на спині, однак відомі поодинокі поховання, які зібрано в ямах Д та Е Микільського могильника. Серед інвентарю зникають мушлі *Unio*, оленячі зуби, кістяні вістря. З'являються двобічно оброблені наконечники, кам'яні сокири, намистини з різних порід каменю, прикраси з міді та золота, орнаментовані пластини з кабанячих іклів з чотирма дірочками по кутах, підвіски з іклів кабана (рис. 1, 4—6, 8, 10, 12, 14, 15, 17—19).

Зміни, що сталися в поховальному обряді азово-дніпровського населення Надпоріжжя, практично не зачепили мешканців периферії. На межі степового й лісостепового Подніпров'я не всі носії азово-дніпровської культури перейшли до поховання померлих у великих ямах. Судячи з матеріалів Осипівки, подібні ями розповсюдилися у басейнах Самари й Орелі. Північніше, за матеріалами Дер'ївки, населення продовжувало ховати померлих в індивідуальних ямах,

розташованих у вигляді ряду, однак на поверхні могильників знайдено невеликі жертовні майданчики із залишками розбитих посудин.

Для пам'яток другого періоду визначено численні радіовуглецеві дати за кістками тварин з Кам'яної Могили I та Семенівки, а також за кістками поховань Ясинуватського I, Микільського та Лисогірського могильників (див. таблицю). Пам'ятки другого періоду датуються приблизно 4350—3850 роками до н. е.

Синхронізація азово-дніпровської культури з неолітичними пам'ятками України

Археологічні матеріали свідчать про синхронність періоду 1б азово-дніпровської культури найпізнішим буго-дністровським пам'яткам. Матеріали найбільш південних поселень, розташованих на півночі степової зони (Пугач, Гард, Миколина Бряжка), містять риси впливу азово-дніпровських традицій. Це виявилося в поширенні посуду з комірцевими вінцями та гребінцевим орнаментом, двобічно оброблених наконечників, трапеції зі струганою спинкою, шліфованих кам'яних знарядь⁹. У свою чергу, саме впливом буго-дністровської культури можна пояснити появу в азово-дніпровському посуді орнаменту у вигляді стрічкових композицій, заповнених відбитками штампа.

На півночі азово-дніпровське населення межувало з носіями києво-черкаської культури, що входила до Дніпро-Донецької культурно-історичної області та займала лісостепову Наддніпрянщину. Під впливом традицій періоду 1б азово-дніпровської культури серед населення черкаського варіанта києво-черкаської культури поширюються двобічно оброблені наконечники та посудини з комірцевими або косо зрізаними досередині вінцями, орнамент із відбитків «крокуючого» гребінця та смуги, заповнені гребінцевими відбитками. Найсильнішим впливом був на межі степу та лісостепу (межиріччя Самари та Орел) — доволі близько до азово-дніпровського населення. На поселеннях Осипівка — Пляж, Осипівка — Лиман¹⁰, Туррова Гора¹¹, Богданівка¹², крім типового дніпро-донецького посуду (рис. 2, 1) та посуду з окремими азово-дніпровськими елементами, було знайдено посудини, ідентичні власне азово-дніпровським (рис. 2, 3—5), а також посудини, що відрізняються від них лише ямками під вінцями (рис. 2, 2).

У північніших пам'ятках Черкаського варіанта (Бузьки, Успінка) посуд ідентичний азово-дніпровському, уже відсутній, є лише кераміка з окремими азово-дніпровськими рисами. У матеріалах найбільш північної з опублікованих пам'яток — Молоховому Бутрі — вплив азово-дніпровських традицій мінімальний. Okрім кераміки він прослідовується також у кременевому комплексі, в якому розповсюдженні типові для степових пам'яток двобічно оброблені наконечники стріл.

Дослідження неолітичних поховань могильника Дереївський I демонструє його одночасне використання для поховання померлих за дніпро-донецьким або азово-дніпровським похованальним обрядом. Там знайдено поховані, випростані на спині в індивідуальних могильних ямах, з меридіональною (дніпро-донецькою) та широтною (азово-дніпровською) орієнтацією¹³. На поверхні могильника були тризни із залишками розбитих посудин. Перелічені факти дають зможу припустити, що на кордоні степової та лісостепової Наддніпрянщини мешкали спільноти, які поєднували представників і азово-дніпровського, і києво-черкаського населення. Крім того, у південніших районах чисельність азово-дніпровського населення була вищою, ніж у північніших.

У свою чергу, тісні контакти з носіями києво-черкаської культури зумовлювали появу в азово-дніпровського населення кераміки з домішкою піску в глині, накольчастого та прокресленого орнаменту, низьких трапецій. Значною мірою саме києво-черкаський вплив сформував традиції другого періоду азово-дніпровської культури.

Також установлено тісні контакти між населенням азово-дніпровської та сурської культур, яке понад 700 років мешкало на одній землі, займаючи степову Наддніпрянщину та Західне Приазов'я. Наявні матеріали дають зможу припустити, що азово-дніпровська культура сформувалася в результаті міграції групи нижньодонського населення в Західне Приазов'я, де з раннього неоліту мешкало населення сурської культури. Життя в сурському оточенні та контакти прибульців з тубільцями зумовили формування традицій азово-дніпровської культури. Якщо в азово-дніпровських пам'ятках періоду 1а кераміку виготовлено з

глини з домішкою мушлі, як це типово для нижньодонського посуду, то в пам'ятках періоду 1б її зроблено з глини з домішкою піску в поєднанні з рослинністю, що типово для сурського посуду. Як вплив сурської культури можна розглядати й окремі азово-дніпровські посудини, орнаментовані овальними наколами¹⁴.

Яскраво прослідовується і зворотний азово-дніпровський вплив на традиції сурської культури, у матеріалах якої спочатку з'являється кераміка з косо зрізаними досередини вінцями, гребінцевим орнаментом і стрічковими композиціями, типовими для азово-дніпровського посуду періоду 1а (нижній шар Семенівки, рис. 3, 1, 2). Стрічки, що з'явилися внаслідок азово-дніпровського впливу, на відміну від сурських, були заповнені не наколами, а гребінцевими відбитками. Пізніше під впливом азово-дніпровських традицій періоду 1б у сурських пам'ятках розповсюдився посуд із плоским денцем, комірцевими вінцями та гребінцевим орнаментом (Стрільча Скеля, Ігрінь — Городок, рис. 3, 3—6).

Пам'ятки другого періоду азово-дніпровської культури синхронні раннім енеолітичним культурам. Про це свідчить аналіз прикрас із міді з Микільського могильника, метал яких ідентичний металові Трипілля А¹⁵. Традиційно з основною частиною Микільського могильника пов'язують імпортну трипільську посудину типу Борисівки, синхронізуючи таким чином заключний період азово-дніпровської (або надпорізької, за Д.Я. Телегіним) культури з Трипіллям кінця А-В1¹⁶. Проте цю посудинку було знайдено на поверхні могильника, поряд із зібганим на спині похованням, яке належить до Середньостогівської енеолітичної культури. Нині найбільш ранні пам'ятки Трипілля В1 на Південному Бузі датуються раніше ніж 3800 р. до н. е.¹⁷, тоді як найпізніші азово-дніпровські дати не виходять за межі 3900 р. до н. е. (див. таблицю). Отже, судячи з археологічних матеріалів і радіовуглецевих дат, другий період азово-дніпровської культури можна синхронізувати саме з Трипіллям А.

За матеріалами Микільського та Лисогірського могильників фіксуються також контакти азово-дніпровського та середньостогівського населення. Серед похованального інвентарю цих могильників трапляються пластини з кабанячих іклів, типові для енеолітичних поховань Маріупольського могильника. Крім того, у похованальних ямах Д та Е Микільського могильника разом із випростаними похованнями, характерними для азово-дніпровської культури, було знайдено зібганих на спині поховань за середньостогівським обрядом. Якщо в ямі Д зібганий кістяк похованний одним з останніх, то в ямі Е в зібганому стані похованний (поховання 125 та, імовірно, поховання 120) лежав разом з випростаними; це поховання не було завершальним в ямі. Наведені факти дають змогу припустити існування та тісні контакти населення пізньої азово-дніпровської та ранньої середньостогівської культур.

Отже, час існування азово-дніпровської культури охоплював близько 1200 років. Її неолітичний період датується приблизно 5100—4350 роками до н. е. та синхронізується з сурською і киево-черкаською культурами, а також з пізніми пам'ятками буго-дністровської культури. Енеолітичний період, синхронний Трипіллю А та ранній середньостогівській культурі, датується 4350—3900 рр. до н. е.

¹ Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — Киев, 1974. — С. 36.

² Там же. — С. 37—38; Васильев И.Б., Синюк А.Т. Энеолит Восточно-Европейской лесостепи. — Куйбышев, 1985. — С. 24.

³ Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донское междуречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. — Луцьк, 1994. — Вип. 1. — С. 35—42.

⁴ Даниленко В.Н. Указ. соч. — С. 37.

⁵ Котова Н.С. Указ. соч. — С. 58.

⁶ Там же. — С. 29—33.

⁷ Безусько Л.Г., Котова Н.С., Ковалюх Н.Н. Население эпохи неолита — раннего энеолита Западного Приазовья и окружающая среда // Старожитности степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2000. — Вип. 8. — Рис. 4, 4.

⁸ Котова Н.С. Указ. соч. — Рис. 13; 18.

⁹ Шапошникова О.Г., Товтайло Н.Т. Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология. — Киев, 1989. — Рис. 3, 19, 20, 22; 4, 31.

¹⁰ Телегін Д.Я. Археологические памятники Поорелья по материалам работ экспедиции «Днепр-Донбass» в 1970—1971 гг. // Проблемы археологии Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2000.

¹¹ Ковалева И.Ф., Морковина И.В. Неолитическое поселение в урочище Турова Гора // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989.

¹² Морковина И.В. Поселение у села Богдановка на р. Самаре // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. — Днепропетровск, 1988.

¹³ Котова Н.С. Указ. соч. — С. 93—95.

¹⁴ Там же. — Рис. 12, 4.

¹⁵ Телегин Д.Я. Дніпро-донецька культура. — Київ, 1968. — С. 156.

¹⁶ Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. — Київ, 1991. — С. 32, Рис. 25, 5; Даниленко В.Н. Указ. соч. — С. 46.

¹⁷ Бурдо Н.Б., Ковалюх М.М. Нові дані про абсолютне датування Трипілля ВІ // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 pp. — К., 1999.

¹⁸ Див. табл.: Tellegin D.Ja., Kovaliukh N.N., Potekhina I.D., Lillie M. Chronology of Mariupol type cemeteries and subdivision of the Neolithic — Copper Age Cultures into periods for Ukraine // Radiocarbon and Archaeology. — 2000. — № 1.

¹⁹ Див. табл.: Телегин Д.Я. Новые раскопки поселения Каменная Могила в Приазовье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1990.

²⁰ Див. табл.: Lillie M.C. The Mesolithic-Neolithic transition in Ukraine: new radiocarbon determinations for the cemeteries of the Dnieper Rapids Region // Antiquity. — 1998. — № 72.

Одержано 27.02.2002

Н.С. Котова

ПЕРИОДИЗАЦИЯ И ХРОНОЛОГИЯ АЗОВО-ДНЕПРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Существование азово-днепровской культуры охватывает период около 1200 лет. Ее неолитический период датируется 5100—4350 гг. до н. э. и синхронизируется с сурской и киево-черкасской культурами, а также с поздними памятниками буго-днестровской культуры. Энеолитический период, синхронный Триполью А и ранней среднестоговской культуре, датируется 4350—3900 гг. до н. э.

N.S. Kotova

DIVISION INTO PERIODS AND CHRONOLOGY OF AZOV-DNIEPER CULTURE

Existence of Azov-Dnieper culture covers about 1200 years. Its Neolithic period dates from 5100 to 4350 BC and synchronized with Surskaja and Kiev-Cherkassy cultures, and also with late sites of Bug-Dniester culture. The Eneolithic period, which is synchronous to Tripol'e A and to the early faze of Sredny Stog cultures, dates from 4350 to 3900 BC.

С.В. Полін

ПРО ПОГРАБУВАННЯ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ У РАЙОНІ ЧОРТОМАЛІКА

Подано аналіз пограбування Чортомліка та навколоїшніх курганів. Особливу увагу приділено історії пограбувань XIX — початку ХХ ст. Уперше опубліковано лист етнографа П. Рябкова 1910 р. з характеристикою грабіжників, методів та масштабів їхньої роботи в районі кургану Чортомлік.

У 1862—1863 pp. І.Є. Забєлін досліджував скіфський царський курган Чортомлік, розташований біля сучасного с. Чкалове Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.¹. Він одержав сенсаційні результати, але курган, згідно з методикою того часу, було досліджено частково. У 1979—1986 pp. експедиція Інституту

© С.В. ПОЛІН, 2003

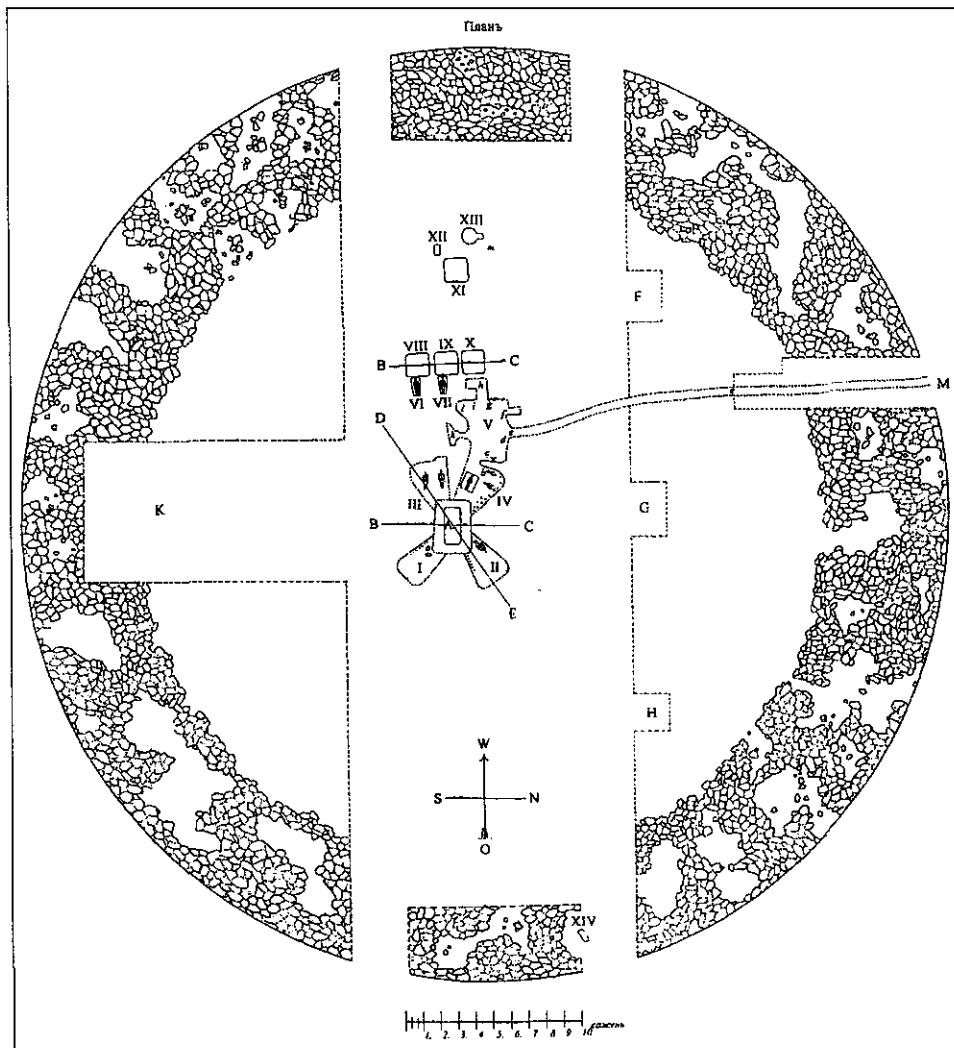

Рис. 1. Загальний план Чортомлика за дослідженнями 1862—1863 рр. (за: І.Є. Забелін // ДГС, II, атлас, табл. Г)

ту археології АН УРСР завершила дослідження кургану². Паралельно було досліджено курганні могильники, що його оточували, де розкопано понад 50 скіфських курганів V—IV ст. до н. е.³. У процесі цих розкопок виявилася майже 100%-на пограбованість скіфських могил. Деякі з пограбувань відбулися ще в скіфський час, проте більшість курганів були пограбовані в XIX — на початку ХХ ст. або навіть і двічі — у скіфський і в наші часи.

Характер стародавніх пограбувань часто свідчить про інформованість грабіжників стосовно конструкції поховальних споруд і складу інвентарю. Стародавніх грабіжників не цікавили дрібні речі, навіть вироби з дорогоцінних металів. Їх дії були націлені на якісь конкретні високоцінні предмети. У похованнях, пограбованих у скіфський час, нерідко залишаються досить повні набори речей, які дають уяву про їх загальний характер. Найбільш цікавим щодо цього є пограбування самого Чортомлика.

Центральна гробниця Чортомлика мала складну конструкцію (рис. 1). У кутах великої входної ями на глибині 15,25 арш. (10,85 м) були влаштовані чотири чималі камери I—IV. До північно-західної камери IV приєднувалася додаткова камера V, найбільща за площею. Її незвичайне розташування щодо всіх інших викликало сумнів у наступних дослідників стосовно одночасності всієї поховальної конструкції. Виникла думка про існування двох різних поховань з

двома окремими вхідними ямами, надзвичайно близько розташованих одне до одного і штучно з'єднаних унаслідок обвалу відокремлюальної стіни. Проте окремої вхідної ями до другого поховання в розкопі, що заклав в Чортомлику І.Є. Забелін, не існувало. На рівні материка над камерою V він дослідив велику овальну пляму чорнозему, яка на глибині 3,5 арш. (2,5 м) переходила в рушений материк, що дало підставу вбачати в цій плямі провал над підземеллям, розташованим значно глибше. З північного боку на глибині 2 саж. (4,3 м) у це провалля з півночі входив грабіжницький хід з арочним склепінням 1,5 арш. (1,06 м) у діаметрі (рис. 1, e). Оскільки між плямою V і вхідною ямою Центральної гробниці материк також був розтрісканим, що постійно загрожувало обвалом, уся площа камер IV і V була досліджена відкритим розкопом згори на всю глибину поховання, що досягала 12,2 м. І.Є. Забелін не описав схему цього розкопу, але керуючись описом розкопу насипу та вхідної ями Центральної гробниці, можна не сумніватися, що з усіх боків на певній глибині були влаштовані додаткові уступи для запобігання обвалів та полегшення викидання ґрунту, тобто за периметром камер IV та V на рівні материка були зроблені великі прирізки, які не виявили додаткової вхідної ями⁴.

І.Є. Забелін повністю дослідив грабіжницький хід. Останній починається з північно-західного боку кургану, де була вирита кругла яма діаметром 4 саж. (8,5 м), оточена валом ґрунту в 3 саж. (6,4 м) завширшки (рис. 1, M), який, на думку дослідника, був викинутий з грабіжницького ходу⁵.

Хід досліджували одночасно з двох боків: від його початку біля північно-західної підошви кургану та назустріч — від виходу до плями провалу V. На початку входу його було завалено великими каміннями. Далі були знайдені уламки залізних скоб, бронзовий наконечник стріли та працювальний камінь. Упродовж перших 14 саж. траплялися кінські та окремі людські кістки, які походили від двох різних скелетів. Перед виходом у пляму V протягом останніх 6 саж. на дні було прослідковано тонкий прошарок червоної глини, яка походила із самого dna камери V⁶.

Грабіжницький хід від місця входження в пляму V протягом наступних 2 саж. дуже різко знижувався з глибини 2 саж. (4,3 м) до 10 арш. 6 верш. (7,4 м) біля місця з'єднання камер IV і V, де було знайдено неповний перемішаний скелет людини (рис. 1, c). Окремі кістки людини траплялися і під цим місцем до глибини 13 арш. (9,2 м). За розташуванням шарів глини і прошарку чорнозему до 1 верш. (4,5 см) завтовшки І.Є. Забелін прослідив грабіжницький хід до глибини 15 арш. (10,7 м). На думку дослідника, виявлені кістки були залишками грабіжника, який загинув під обвалом. У камері V (глибина dna 12,2 м) все було порушено, що, з погляду І.Є. Забеліна, свідчило про грабіжницькі пошуки. При цьому він вважав головним місцем поховання в Чортомлику дно вхідної ями Центральної гробниці (рис. 1, A), і оскільки воно виявилось порожнім, то дослідник також вважав його пограбованим. Проте сліди пограбування через вхідну яму згори були відсутні. Тому І.Є. Забелін не зміг злагодити, як грабіжники з камери V потрапили до вхідної ями, обминувши камеру IV, яка залишилася цілою. Дослідник висловив і протилежну думку, згідно з якою вхідна яма була тільки входом до всіх підземель, головним з яких була камера V з похованням царя⁷. Останнє уявляється найбільш реальним трактуванням Чортомлицького комплексу.

Розкопки Чортомлика в 1979—1986 рр. підтвердили відсутність другої вхідної ями в кургані і, отже, остаточно довели єдність усієї конструкції Центральної гробниці (рис. 2). Дослідники також дійшли висновку, що через грабіжницький хід, що починається з північно-західної поли кургану, спочатку було пограбовано Північну впускну могилу, потім прокопано довгий хід до центру, через який пограбували лише камеру V. Пограбування було частковим, оскільки на той момент уже відбувся обвал склепіння й грабіжники не змогли розібратися в потужних завалах ґрунту і, тим більше, виявити прохід до камери IV. На їх думку, скупчення кісток, яке І.Є. Забелін назвав залишками грабіжника, було місцем, де грабіжники перебирали ґрунт, витягнутий з похованальної камери⁸. Проте така «рішучість» щодо цього питання здається необґрунтованою. Це скупчення було виявлено в місці різкого зниження рівня грабіжницького лазу. Як писав І.Є. Забелін, «лазейка почти отвесно опускалась вглубь, в подземе-

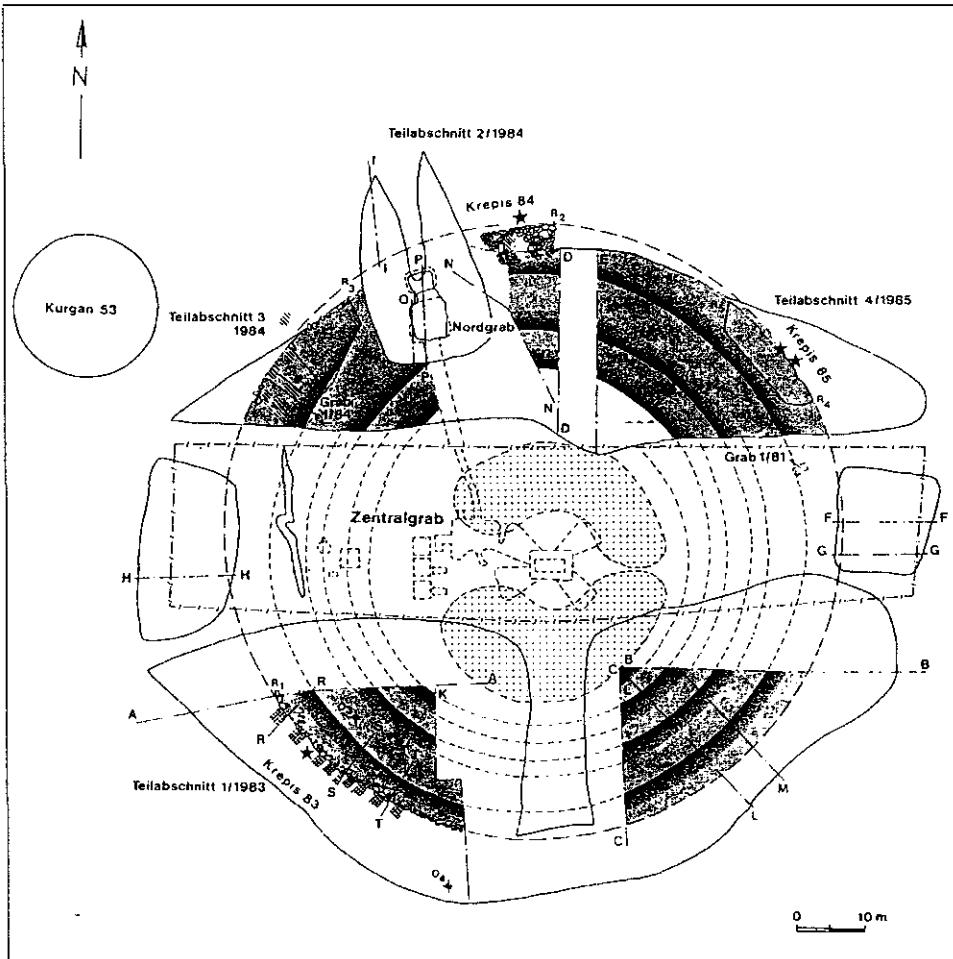

Рис. 2. Загальний план Чортомлика за дослідженнями 1979—1985 рр. (за: Rolle, Murzin, Alekseev, 1998, Abb. 15)

льє»⁹. Для розташування тут грабіжницького «сортувального майданчика» просто не було місця. Тому незрозуміло, на чому знаходилося скопчення кісток. Воно могло тільки «висіти» в ґрунті заповнення ходу. Крім того, проходження грабіжницького ходу через свіжий обвал узагалі неможливе. Гадаю, що на час першого пограбування відбулося лише часткове обвалення склепіння, унаслідок якого грабіжники проникли в порожнечу, де вони й мали змогу перекопувати товщу обвалу, і тільки остаточне падіння стелі припинило їх діяльність. У цілому інтерпретація І.Є. Забеліна — припинення грабунку внаслідок обвалу й загибелі одного з його учасників — добре пояснює, чому пограбування камери V було таким поверховим і чому грабіжники не знайшли камери IV та інші підземелля.

Таке трактування добре пояснює й обставини, пов’язані з пізнім пограбуванням. У Північній могилі в 1985 р. було знайдено залишне окуття дерев’яної лопати, дату якого визначено досить розплівчасто — час після втрати скіфами панування в Північному Причорномор’ї¹⁰. Жодний кочовий народ, що наслідував скіфам у Північному Причорномор’ї, не мав у своєму реманенті таких лопат, і, швидше за все, цей виріб належить уже до нового часу — початку заселення Новоросії. Грабіжники того періоду вже нічого нὲ знали ні про Північну могилу, ні про конструкцію Центральної гробниці і тільки завдяки викиду, що лежав біля кургану, знайшли й розчистили початок старого ходу. Немає доказів тому, що вони повторно обчистили камеру Північної могили. Залишки лопати були знайдені на дні на вході в грабіжницький лаз із камери Північної могили.

тому не виключено, що пізні грабіжники не змогли розібратися в материковому обвалі камери Північної могили, пройшли поверх завалу камери до початку лазу, кинули там поламану лопату і пройшли в центр кургану аж до початку провалу над камерою V, який на той час уже досяг товщі насипу. Унаслідок останнього обвалу вони вже не змогли повторно проникнути до камери V та інших підземель. На мою думку, останнє пограбування було безрезультаційним і тільки завдяки тому Чортомлик зберіг свої скарби, на відміну від майже всіх царських курганів. Отже, через один і той же хід відбулося два пограбування — одне в скіфський час і друге, імовірно, в XVIII — на початку XIX ст.

Не припинялася скарбошукацька діяльність на Чортомлику і в першій половині XIX ст. І.Є. Забелін відзначив на верхівці кургану ряд ям, які вважав слідами діяльності місцевих шукачів скарбів. Існував також місцевий фольклор про закопані в кургані скарби і пастуха, який років за 30—40 до розкопок І.Є. Забеліна з північного боку кургану викопав срібне сідло зі стременами і цілій скарб старовинних талерів, що, можливо, і свідчить про час останнього пограбування. Крім того, наприкінці першого сезону розкопок Чортомлика розріз кургану навмисне не було доведено до підошви кургану на 1,5—2 саж. як для запобігання затопленню розкопу весняною водою, так і для збереження кургану від грабіжників, що свідчить про досить широке поширення цього промислу в той час¹¹.

Дослідження грабіжницького ходу І.Є. Забеліним свідчить про те, що на час його розкопок уже існував хід, на початку заповнений чорноземом. Цей хід було зроблено поверх материкового заповнення вхідної ями й обвалив глини над камерою Північної могили, яким дослідник і дійшов до центру. Те, що пізні пограбування відбулося порівняно незадовго перед розкопками І.Є. Забеліна, доводить опис грабіжницької ями — велика кругла, діаметром 4 саж. (8,5 м), оточена валом ґрунту 3 саж. завширшки. Якби пограбування мало місце тільки в скіфський час, то на час І.Є. Забеліна від ями не залишилося б і сліду. Як приклад можна навести курган Чортомлицька Близниця, пограбований величезною ямою з його верхівки, що спричинило повний обвал камери на площині до 30 м². Це пограбування, за свідченням П. Рябкова, відбулося раніше 1910 р. (див. нижче). На час розкопок у 1984 р. на поверхні Чортомлицької Близниці сліди колишнього грабіжницького ходу були помітні у вигляді невеликого заглиблення великої площині¹². Безсумнівно, велику грабіжницьку яму під схилом величезного кургану за 2 тис. років неодмінно би заміло ґрунтом нанівець.

На жаль, в обох публікаціях та звітах про останнє дослідження Чортомлика немає опису розкопок грабіжницького ходу. Їх результати викладені суперечливо й поверхово. З одного боку, підтверджуються глибина ходу, зафіксована І.Є. Забеліним, — 2 саж. (4,3 м), і те, що далі на південь від Північної могили аж до провалля над камерою V цей хід був майже горизонтальним, різко знижувався лише на останній ділянці. З іншого боку, глибина камери Північної могили, звідки хід бере початок, становила 6,3 м¹³. Автори дослідження чомусь не зіставили ці фактори.

На польовому фотознімку 1985 р. можна визначити розміри входу до грабіжницького ходу з Північної могили — ширина 1,8 м, висота до 4 м¹⁴. У німецько-му варіанті публікації на загальному розрізі-реконструкції кургану грабіжницький хід, виходячи з Північної могили, поступово піднімається вгору десь на середині довжини не менше ніж на 1 м і біля провалу над камерою V, яка не показана на розрізі, має вийти на глибину, встановлену І.Є. Забеліним. Чомусь висота ходу дорівнює 2,5 м (рис. 3), але в тексті про все це ані слова¹⁵. Проте в 1981 р. при спробі дослідження Центральної гробниці відкритою траншеєю в її стінці було виявлено вихід грабіжницького ходу до центру, неподалік від місця його фіксації І.Є. Забеліним. Дно знаходилося на глибині 5,28 м від стародавнього горизонту, ширина становила 1,6 м, висота — 1,3—1,4 м¹⁶. І.Є. Забелін виявив тут хід на глибині 2 саж. (4,3 м). Причина розбіжності має пояснення. Як було встановлено в 1979 та 1981 рр., розкоп кургану І.Є. Забелін поглибив нижче рівня давньої поверхні на 0,7—1,0 м і врізав у материк на 0,2—0,5 м, що, на думку Б.М. Мозолевського, свідчило про добросовісність дослідника, намагання не пропустити жодної дрібниці¹⁷. Найімовірніше, у звіті І.Є. Забеліна використано замірювання від цього рівня. Якщо до його 2 саж. (4,3 м) додати 0,7—1,0 м, знятих нижче

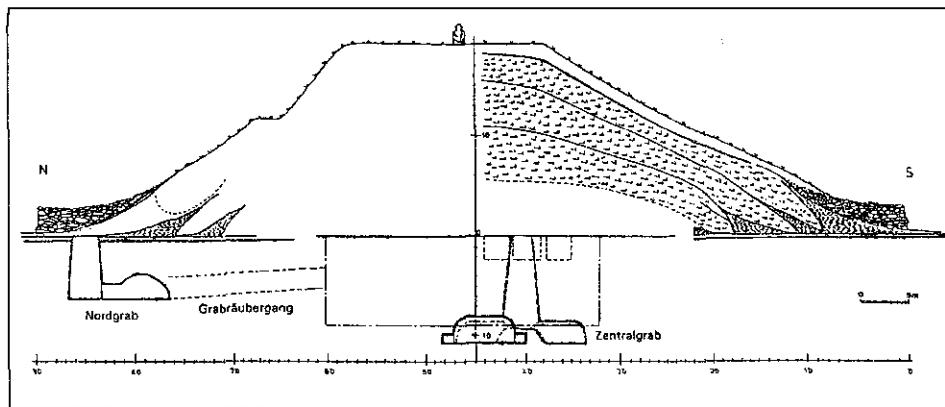

Рис. 3. Реконструкція розрізу Чортомлика (за: Rolle, Murzin, Alekseev, 1998, Abb. 23a)

рівня давнього горизонту, то дані повністю збігаються. Отже, грабіжницький хід від Північної могили не тільки не був горизонтальним і не опускався в напрямку до центру, а навіть підіймався від 6,2 до 5,3 м перед проваллям над камерою V і різко спускався додолу в його межах.

Нештодавно з'явилася нова дуже своєрідна інтерпретація підкурганних споруд Чортомлика. На думку Ю.В. Болтрика, грабіжницький хід є дромосом, який з'єднував Північну могилу, яка є не могилою, а Північною входною ямою, з Центральною гробницею. Дослідник вважає, що Центральна гробниця з комплексом супроводжувальних поховань людей і коней і так звані Північні входна яма та дромос були створені одночасно, одночасно перекриті єдиним курганом та є елементами єдиної поховального акту. Якщо виходити з моделі кургану Огуз, яка, з погляду Ю.В. Болтрика, чомусь має бути шаблоном поховального обряду скіфів царських, через входну яму Центральної гробниці вносили трупи підлеглих, а царя було внесено через так звані Північні входні ями та дромос¹⁸.

В основу такого перегляду конструкції Чортомлика й майже всіх курганів вищої знаті степової Скіфії покладено схему Центральної поховальної споруди в кургані Огуз. Тут досліджено унікальну конструкцію — боспорський кам'яний склеп з уступчастим склепінням, складений з тесаних блоків, які були скріплені залізними скобами із свинцевою заливкою, розміром 6,4 × 6,4 м. Цей склеп було влаштовано у великій ямі розміром 16,3 × 16,3 м на глибині 6,4 м. До неї вів горизонтальний підземний дромос завдовжки 35 м, який починається у великій входній ямі такої самої глибини з чотирма вішами по кутах і сліпим ходом. У відкритий котлован зі склепом згори вели два спуски, які були призначенні для завезення каміння для будови і поховання супроводжуючих осіб. Поховання самого царя було здійснено через входну яму і дромос уже після спорудження первісного кургану¹⁹, тобто тут була повністю відтворена поховальна споруда боспорського типу. У цілому це унікальний випадок у поховальній практиці степових скіфів, коли за якихось, мабуть надзвичайних, причин одного з найвидатніших царів Скіфії було поховано за боспорським обрядом. Проте реалізація боспорського канону була виконана на скіфський лад, «з поправкою на місцевість». Склеп було влаштовано не на поверхні, а в ямі на великій глибині. Дромос також знаходився не на поверхні і збудований не з каменю; його було створено у вигляді підземного ходу з голими стінами, і починається він, хоч і за межами кургану, але не на денній поверхні, а на дні глибокої входній ями. Випадок, ще раз наголошую, унікальний, дуже дивний, цікавий, який ще чекає свого пояснення. Нічого подібного ми не знаємо.

Боспорські ідею конструкції Центрального поховання Огузу, а також в цілому поховальний обряд (надзвичайно підкresлений в кургані багатьма зразками типово боспорського поховального інвентарю²⁰), які чужі для скіфського степу, Ю.В. Болтрик намагається «натягти» на скіфські за суттю й формою степові пам'ятки. Він вважає, що всі кургани скіфської знаті, де є довгі дромоси (такими оголошуються й більшість грабіжницьких ходів), що ведуть до центральних поховань з полі курганів, є одночасними, одноактними в повному розумінні цього

слова. Як пише Ю.В. Болтрик про Олександропіль: «весь комплекс кургану Олександропіль [Центральне поховання з супроводжуючим кінським, підзаховання в нього через довгий дромос, а також окрема впускна північно-східна могила. — П.С.] було утворено в один проміжок часу, усі споруди в комплексі відповідають одній меті — забезпечити належний рівень відбуття в потойбічний світ ключової особи держави»²¹. За браком місця я не маю можливості зробити аналіз усіх прикладів, але хочу підкреслити хибність самої ідеї, відсутність доказів, а також ігнорування фактичних даних. Обмежусь лише Чортомликом, який є найяскравішим прикладом аргументації Ю.В. Болтрика.

Грабіжницький хід у Чортомлику перетворюється на дромос тому, що його розміри, з погляду Ю.В. Болтрика, збігаються з розмірами дромосів Огузу та Олександрополя²². Виникає запитання — які розміри? Ті, що зафіксував І.Є. Забелін, — хід з округлим склепінням діаметром 1,5 арш. (1,06 м) чи розміри, виявлені в 1981 або в 1985 р.? Чомусь автор вважає, що І.Є. Забелін проїшов по напізвавальному ходу тільки через порожнечу, яка існувала між склепінням і обвалом ґрунту, що лежав на дні ходу. Проте грабіжницький хід І.Є. Забелін прочистив повністю, про що свідчать ряд знахідок і прошарок глибинної червоної глини, виявлені передослідником на дні, про що згадувалося вище, тобто було вийнято заповнення, прочищено дно, а також підрубано склепіння для збиття заколів, як це завжди робиться під час досліджень скіфських могил. Немає сумніву, що хід розкопували не на зафіковану висоту — 1,06 м, дуже незручну для копання, а на дещо вищу, для полегшення роботи, тобто після розкопок розміри ходу вже значно перевищували первісно зафіковані 1,5 арш. Про великий об'єм ґрунту, вийнятого з грабіжницького ходу, недвозначно свідчить вал викиду І.Є. Забеліна, зафікований під час зйомки 1978 р.²³. Згідно із замірами маркшейдерів цей об'єм становив 210 м³.

Скоріш за все, розкоп Центральної гробниці після розкопок І.Є. Забеліна був в основному засипаний, і тому вихід грабіжницького ходу, дещо розширеній в процесі розкопок, все ж таки зберіг розміри, близькі до первісних, що і було зафіковано в 1981 р. І ці розміри не мають нічого спільногого з розмірами дромосів Огузу або Олександрополя. Проте зовнішній вхід грабіжницького ходу з північного боку кургану довго був відкритим, про що свідчить характерне заповнення над камерою Північної могили. Це надзвичайно посилило обвали склепіння, які більше ніж за 100 років, що минули з часу першого дослідження, на вході досягли майже 4 м заввишки (що відображене на фото 1985 р.), а також призвело до повного замиття ґрунтом грабіжницького ходу на всьому його протязі. І чомусь ці розміри, на думку Ю.В. Болтрика, треба вважати первинними. Мабуть, тому він тут за аналогією з Огузом, Олександрополем і Жовтокам'янкою розміщує частину супроводжуючих поховань коней²⁴, на існування яких у дійсності немає не тільки жодного натяку, а й просто вільного місця. Утім, це тільки вхід, а далі до центру цей грандіозний «дромос» перетворюється на звичайний грабіжницький хід досить скромних розмірів.

Чомусь Ю.В. Болтрик проігнорував опис грабіжницького ходу передослідника і безпідставно замінює своїм варіантом, згідно з яким хід під повільним нахилом входить в камеру V. Проте це нічим необґрунтovanа фантазія автора. За однозначним описом І.Є. Забеліна глибина ходу від 2 саж. (4,3 м) або 5,3 м, за сучасними даними, біля краю провалу над камерою V, далі на відстані 2 саж. різко, за його словами, майже вертикально спускалася вниз ледь не до дна, яке тут знаходилося на глибині близько 12,2 м. Про яке ж поступове зниження може йтися?

Абсолютною фантазією є й інтерпретація Північної могили Чортомлика. Чомусь автор, незважаючи на наявність заслону, який відділяв вхідну яму від камери²⁵, усю споруду перейменовує на вхідну яму з господарськими нішами. Не зупиняє його навіть знахідка в камері кісток чоловіка похилого віку — понад 65 років, з характерними ознаками «царської» хвороби²⁶. Оскільки мені довелося брати участь у дослідженні Північної могилі в 1985 р., можу засвідчити, що ніяких стінок вхідної ями у верхніх шарах над камерою не зафіковано. Це були невиразні стіни материкового провалу, і стінки самої камери з великими труднощами, зважаючи на одинаковий колір і щільність ґрунту обвали стелі й материка стінок, було виявлено на останніх 1,5 м глибини. Перепутати вхідну яму з проваленою катакомбою взагалі важко навіть некваліфікованому досліднику. Тому про це не може й мовитися.

Якщо виходить з одночасності всіх споруд Чортомлика, то єдиним вирішальним аргументом на користь усіх цих фантастій могла бути тільки наявність материкових викидів із усіх поховань на денній поверхні в межах насипу кургану. Величезний викид з Центральної гробниці об'ємом понад 400 м³ і викиди супроводжуючих могил в його складі були повністю досліджені в 1864 р. і частково в 1981 р.²⁷. Досліджуючи поширення кургану на південь, І.Є. Забелін додатково прорізав насип траншеєю завширшки 8 саж у цьому напрямку до південного краю кургану (рис. 1, К)²⁸. Так само уважно він досліджував малими прирізками всі цікаві зміни ґрунту в північному напрямку. Якби тут були якісь натяки на другий викид, І.Є. Забелін цього не проминув би.

Відповідно до реконструкції Ю.В. Болтрика, об'єм викиду з гіпотетичних Північної вхідної ями та дромосу мав бути більший, ніж викид з Центральної гробниці, — близько 470 м³. Проте під насипом кургану нічого подібного не було знайдено. Реальний викид із Північної могили, досить невеликої за об'ємом, був частково забитий до її вхідної ями і, мабуть, частково скований під камінням кріпиди над ямою. А весь викид із грабіжницького ходу, який дійсно існував, — спочатку кільцевий вал діаметром 8 саж., завширшки 3 саж., що за описом І.Є. Забеліна лежав кругом ями (хвости від нього, які відходили за межі кургану, проіснували до 1981 р., коли були зняті під час дослідження²⁹), а потім вал протяжністю 45 м, об'ємом в 210 м³, який виник після розкопок І.Є. Забеліним цього ходу, знаходився уже на полі проти початку зазначеного ходу в курган.

Із цього приводу треба згадати грабіжницький хід на Першому Мордвинівському кургані. Конструкція його Центрального поховання була аналогічною Чортомлицькому. Тут грабіжники також вирили хід завдовжки 20 м з північно-західної поли кургану, ввійшли у вхідну яму на глибині 3,65 м, вертикальним ходом спустилися під стінкою до dna на глибину 8,3 м і тут пограбували лише дві з чотирьох камер, але саме ті, де знаходились головні небіжчики. Дві камери з супроводжуючими похованнями служників та інвентарем залишилися недоторканими. Ніяких сумнівів щодо грабіжницького характеру цього ходу немає. Після його прочищення під час дослідження у 1914 р., унаслідок подальших обвалів склепіння й стінок, під час розкопок у 1970 р. грабіжницький лаз мав 1,8—2 м завширшки і 1—1,9 м заввишки³⁰, тобто тут конструкція грабіжницького ходу і його подальша доля в багатьох деталях нагадує пограбування Чортомлика.

Усі обставини, відомі за матеріалами розкопок Чортомлика в 1864 та 1979—1986 рр. не дають жодних підстав для інтерпретації Ю.В. Болтрика. Не менш «обґрунтованою» є запропонована синхроність усіх споруд і в інших курганах Скіфії. Утім, про це — у свій час у належному місці.

Пізні пограбування курганів розпочалися після того як степове Північне Причорномор'я увійшло до складу Російської імперії. Поява нового землеробського населення, жодними традиціями не пов'язаного з кочовим степом, почали навіть з ворожим ставленням до нього, спричинило таке ж вороже споживацьке ставлення до місцевих пам'яток — курганів, кам'яних баб та ін. Слід також зауважити, що й до старих християнських могил ставлення було таким самим. У 1709 р. загони полковників Яковлєва та Галагана за наказом Петра I, щоб покарати за перехід кошового отамана Головка до Карла XII, знищили Чортомлицьку Січ і запорозький цвінттар при ній. Ці дії все таки мали якусь мотивацію — воєнні події, кара за зраду. Протягом же XVIII — середини XIX ст. більшість запорозьких кладовищ на низькому Дніпрі були зруйновані місцевими селянами, які звозили з козацьких могил кам'яні хрести для господарських потреб, перекопували могили в пошуках міфічних скарбів. За часів Д.І. Яворницького збереглися лічені могили запорожців³¹. І таке відбувалося не тільки на низькому Дніпрі. У с. Пархомівка Харківської губернії на місцевому цвінттарі існували могили козацьких часів, в яких подеколи знаходили кварти з горілкою. У селі існував фахівець з пошуку таких могил з горілкою — Мусій Ткаченко³².

Особливе місце в історії пограбування старожитностей півдня України займає район м. Керч, колишнє місцерозташування стародавньої столиці Боспорського царства. З розбудовою керченської фортеці та гавані почалося масове знищення старожитностей³³. Каміння для будівництва добували в навколошніх курганах стародавнього некрополя Пантікапеї, здебільшого складених з каменю.

При цьому у великій кількості розкривали стародавні гробниці. Так, у 1820 р. було відкрито курган Патіноті, у 1830 р. — Куль-Оба³⁴.

З розвитком керченського порту, появою тут значної кількості іноземних купців, вітчизняних та іноземних освічених мандрівників, колекціонерів, які знайомилися зі стародавньою Пантікапеєю, не пізніше початку XIX ст. тут виник ринок давньогрецьких старожитностей. Цінні знахідки збувалися іноземцям для вивезення за кордон³⁵. Постачальниками були професійні розкопщики-грабіжники, так звані щасливчики, для яких добування старожитностей було джерелом існування.

Уже в 1805 р. на підставі подання академіка Г.К.Е. Келера про масове пограбування та знищенння керченських старожитностей імператор Олександр I видав Указ «Об ограждении от разрушения и расхищения древностей Крыма»³⁶. Керуючись цим, Херсонський (Новоросійський) військовий губернатор А.Е. Рішельє наказав «иметь надзор, чтобы частными лицами, по Крыму путешествующими, не было собираемо древних редкостей...»³⁷.

І хоча уряд уживав заходів для вивчення та охорони керченських старожитностей (були призначені спеціальні урядові чиновники для здійснення контролю за розкопками і збереженням пам'яток, з 1826 р. після відкриття Керченського музею старожитностей цим також займався його директор), діяльність «щасливчиків» продовжувалась. Особливо зухвалим було пограбування кургана Куль-Оба під час його розкопок у 1830 р.

На той час дослідження склепу Куль-Оби були вже майже завершені. Після виявлення тут великої кількості найцінніших знахідок царського рівня вже ніхто не чекав нічого особливого. Розкопки закінчувалися восени, і охорона потерпала від нічних холодів. Після того як перекриття склепу почало обваливатися на очах сотень глядачів, вирішили, що туди вже ніхто не наспілиться увійти. Вхід було додатково завалено камінням, і на одну ніч склеп залишився без охорони. Проте на ранок вхід виявився відкритим, склеп було повністю розчищено від обвалів, його підлогу, викладену великими плитами, віламано по всій площині.

Лише завдяки особистим зв'язкам уже взимку П. Дюбрюкс зміг знайти грабіжників і довідатися про результати пограбування. Після того як археологи та охорона покинули курган, 8 чи 10 чоловіків, які переховувалися за найближчим бутром, швидко розчистили вхід. Під завалом у склепі, на нерозчищений археологами ділянці підлоги вони знайшли розсип золотих бляшок, а під плитами підлоги — схованку або ще одне поховання, де було виявлено величезну кількість різноманітних дорогоцінних виробів. Удалося повернути лише незначну частину викрадених речей. За одну з них — відому куль-обську бляху у вигляді лежачого оленя — за наказом імператора Миколая I греку Дмитрю Бавро було сплачено 1200 карбованців. Більша частина знахідок, швидше за все, була продана ювелірам у переплавку, а таємний продаж окремих знахідок з Куль-Оби тривав ще в 1859 р.³⁸.

Питання охорони пам'яток постійно залишалося гостро актуальним. Узагалі розкопки на півдні Росії до організації Археологічної Комісії проходили за відомством Міністерства внутрішніх справ (МВС). Власне, розкопки Олександровського кургану проводив чиновник МВС А.В. Терещенко. В інструкції МВС директору Керченського музею від 07.04.1852 р. наказувалося: «в случае каких-либо замечательных открытий должны быть принимаемы меры против похищений и недопускаемы посторонние лица к осмотру найденных древностей, пока не будет все описано и принято под надлежащий надзор»³⁹.

Про діяльність грабіжників у XIX ст. у наших степах є дуже мало прямих свідчень. Як зазначав В.І. Гошкевич, такі дії як незаконні відбувалися таємно, і про сам процес і його результати знали тільки учасники справи. Проте навіть уривчасті відомості, зібрани лише по Херсонській губернії, а також окремі згадки в літературі свідчать про поширення грабіжництва. Десятки й сотні курганів мали свіжі сліди грабіжницьких розкопів, свідчення про їх пограбування були одержані від місцевого населення. Цим займались практично всі категорії населення: і селяни, і поміщики, і городяни⁴⁰. А.В. Терещенко навіть згадує грабіжницьке товариство «на паях»⁴¹. Судячи з усього, у селах України кінця XIX — початку XX ст. особа скарбочукача була досить звичайною та типовою. Недарма у І. Карпенка-Карого в п'єсі «Сто тисяч» фігурує Бонавентура-копач, який 30 років копав кургани та ніяк не міг розбагатіти⁴².

Активізація грабування курганів, з одного боку, може бути пов'язана з переходом землі у власність селянських общин після 1861 р., а з другого, як це не прикро, — із професійними археологічними розкопками. Після розкопок Олександрополя, Чортомлика, Огузу, коли можна було побачити підземні скарби на власні очі, у навколишніх місцевостях відбувалися масові грабування курганів. У ряді випадків до цього призводили помилки археологів.

У 1884 р. за дорученням власника Рижанівського маєтку (суч. Звенігородський р-н Черкаської обл.) Ю. Грінцевич розкопав частину Рижанівського кургану, нічого не знайшов і розкопки на цьому припинив. У полишенні траншеї в 1887 р. провалився ґрунт над невиявленою дослідником катакомбою. Селянин Андрій Маслюк знайшов тут золоті та інші речі. Наляканий знахідкою людського черепа, який розсипався в його руках, він припинив розкопки, а знайдені речі передав в Рижанівський маєток. Після цього Г. Осовський дослідив випадково відкрите поховання. Більша частина кургану так і залишилася нерозкопаною, і його дослідження були завершені тільки в наш час⁴³. Слід зазначити, що на поміщицьких землях у лісостепу грабіжницькі розкопки не набували широкого розвитку. Наприклад, Центральне поховання цього самого Рижанівського кургану так і залишилося непограбованим, що взагалі є винятковим випадком для скіфської археології.

Добре відома історія розкопок Деєва кургану біля Нижніх Сірогоз на Херсонщині в 1891 р. М.І. Веселовський після виявлення вщент розграбованого центрального поховання розкопки припинив. У 1897 р. місцеві селяни в обвали стін розкопу М.І. Веселовського побачили непограбоване поховання заможної скіфянки⁴⁴.

Після малорезультативних розкопок Огузу М.І. Веселовським у 1891—1894 рр. більша частина кургану залишилася нерозкопаною, хоча офіційно з боку Археологічної Комісії пам'ятка вважалася дослідженою. Протягом наступних років група місцевих селян таємно добувала в кургані цінні речі, які надсилали в Археологічну Комісію до Санкт-Петербурга, за що отримувала пристойну оплату. Археологічна Комісія для стимулювання надходжень старожитностей виплачувала винагороду за знахідки не тільки за вартість дорогоцінного металу, а й за їх наукову цінність. Особливо вдалими для скарбочукаців на Огузі були 1901 — початок 1902 рр., коли внаслідок обвалу стін розкопу М.І. Веселовського відкрилися нові підземелля. Тут було знайдено величезну кількість найрізноманітніших предметів. Інформація про знахідки погрипла до газет і набула широкого розголосу. З великими зусиллями поліція змогла причинити скарбочукацьку лихоманку, яка на той час набула масового характеру. Об'єктом пошукув селян був уже не тільки Огуз, а й навколишні кургани, які перекопали майже всі. Було проведено поліційне розслідування, відібрано велику кількість знахідок, у тому числі й близько 700 виробів із золота. До відповідальності перед законом було притягнуто 33 селянина. Проте представник Археологічної Комісії В.М. Рот, який прибув на місце вже після основних подій, викунув у селян ще чималу кількість цінних знахідок⁴⁵.

Пізні пограбування відрізняються від стародавніх нищівним характером. Якщо грабіжники скіфського часу обмежувалися найкоштовнішими речами, то в пізні часи повністю знищували скелети похованих і забирали всі речі, які могли мати цінність для колекціонерів. Саме таку ситуацію прослідковано в курганах біля Чортомлика і в цілому в околицях м. Орджонікідзе⁴⁶. Крім самого характеру пограбувань, їх пізнє датування підтверджується її відповідними знахідками.

Уже згадувалося про знахідку залізного окуття лопати в Північній могилі Чортомлика. Крім того, у кургані Чортомлицька Близниця, дослідженому в 1984 р., у ретельно пограбованій центральній могилі були знайдені уламки горілчаної кварти XIX ст.⁴⁷. У 1980 р. в кургані № 5 біля с. Ізобільне в грабіжницькому ході було знайдено мідний п'ятак кінця XIX ст.⁴⁸, біля с. Кірове в кургані № 5 — табатирка з пап'є-маше та уламки полив'яної миски XIX ст.⁴⁹. Усі ці пограбування набули масового характеру після сенсаційних знахідок І.Є. Забєліна в Чортомлику, коли селяни з навколишніх сіл на власні очі побачили скіфські скарби, що зберігаються в курганах. На жаль, робота археологів постійно пробуджує хижацькі інстинкти серед місцевого населення.

Б.М. Мозолевський під час розкопок Товстої Могили в 1971 р. познайомив-

ся з правнучкою такого грабіжника. Її прадід — Ларивон Павлович Живиця — під час розкопок Чортомлика був 10—12-річним хлопцем. Натхнений успіхами І.Є. Забеліна, трохи підрісши, він, як і багато його односельців, узвісся розкопувати кургани. Проте великих успіхів у цьому він не досяг⁵⁰. Реальність особи Л.П. Живиці підтверджується згадкою в записнику Д.Я. Яворницького. У нотатках початку 1900-х років серед збирачів старожитностей — згаданий «Живиця Ларивон из Ново-Николаевки» (так тоді називалося с. Чкалове)⁵¹.

Унікальне свідчення про грабування курганів у районі Чортомлика на початку ХХ ст. зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Відомий етнограф П. Рябков у 1910 р. збирав у м. Нікополь матеріали з історії чумацтва. Тут він познайомився з місцевими грабіжниками курганів. У листі до Ф. Вовка він дав дуже цікаву характеристику шукачів скарбів, методів, а також масштабів їхньої роботи⁵². Зважаючи на унікальність документу, наводжу його повністю, зберігаючи мову та пунктуацію оригіналу.

«Близ с. Ново-Николаевка Екатеринославской губ. и уезда в апреле 1910 г. я предпринял раскопку одного небольшого кургана, как с целью ознакомиться с приемами и способами раскопок, практикующимися кладоискателями, так и для того, чтобы ближе с ними сойтись. Для этого я уговорил одного из них указать мне какую-нибудь могилку (курганчик) и в моем присутствии раскопать его. Могилка была указана среди множества других таких же, но уже раскопанных раньше кладоискателями. Эта могилка уцелела лишь потому, что находилась у всех на виду при большой дороге и кроме того не обещала ничего ценного для кладоискателей. — Уже много таких раскопали, говорят мой кладоискатель, та все чорт зна що! Это значит, что он не находил в них ни золота, ни серебра, что одно могло бы вознаградить за тяжелый труд, так как раскопки производятся по ночам осенью или даже зимою, и притом крадьком, чтобы никто не бачив.

Заручившись надлежащим разрешением владельцем земли, мы отправились к могилке, захвативши с собою все необходимое: ведро и канат для вытаскивания земли, две-три лопаты — одну длякопания, другую для выбрасывания земли, нож, щуп, свечу, спички, запас пищи и бутылку водки. Когда работают по ночам, бсрут с собой несколько лампочек крестьянского типа и гас (керосин). По мере углубления колодца (обычный способ проникать в могилы) лампы устанавливают в особо вырубленных в земле нишах. Лампы особенно необходимы, когда работы начинаются в подземных галереях и самих могильниках («склепах»), где происходит самый тщательный осмотр предметов, которые там находятся. Если замечают, что есть золото в виде мельчайших блесточек, чешуек, то землю просеивают. Такое внимание оказывается только золоту, на все остальное не обращается никакого внимания или "со злости", что ничего не найдено ценного, все «троцят», ломают, портят и тут же оставляют и засыпают землею, редко что выносят наружу и то, лишь предметы из металла. Черепа, костяки, сосуды из глины меньше всего интересуют кладоискателей и никакой цены они им не придают. В последнее только время, когда по деревням начали разъезжать скупчики древностей, крестьяне начали осторожнее относиться к находкам.

Кладоискатель, с которым я познакомился в м. Нікополе и предпринял раскопку могильника, резко отличается от своих многочисленных собратьев тем, что был хорошо грамотен, много читает и по развитию своему стоит выше заурядных крестьян, хотя сам был им. Уже достаточно будет сказано: у него имеется библиотечка более чем на сто рублей, и состоит она из книг преимущественно по истории Южной России, особенно по истории Запорожья и казачества. У него есть сочинения Эварицкого и, кажется, Скальковского, а также кой-что по археологии. Особенно его интересует Запорожье. Он прекрасно знает все чем либо замечательные места по Чертомлыку а также и самое местоположение двух січей в с. Капуловке и с. Покровском. Будучи средней заможности крестьянином, он в то же время со страстью предается раскопке курганов, которых он на своем веку перепортил изрядное количество, подвергая свою жизнь опасности, быть раздавленным землею, быть задавлено похороненным в каком-нибудь «склепу», куди его завлекла жажда золота, а то и

любопытство. Если верить ему и другим кладоискателям, при том способе раскопок, который он и его товарищи практикуют, весьма неудивительно если это и случится.

Нащупавши щупом* рушеную землю, кладоискатель начинает врваться в нее колодцем или идут миной, стараясь все время держаться рушеной земли в самом материке. Это значит напасть на самый ход, которым шли и хоронившие покойника. Дойдя до самой могилы (склепа), начинают ее очищать от земли пока не наткнуться на самого покойника.

Здесь начинается более тщательная работа в поисках за ценностями предметами, которые обычно и находятся на этом покойнике или подле него. Если склеп не был заполнен землею, то это делается легко: ограничиваются одним осмотром скелета, роясь в его костях; стенки, пол склепа ощупывают щупом или роятся в них — нет ли где замаскированного хода или заветного казана (котла) либо горщика с грошиами. Если найдет замаскированный ход, начинается спешная торопливая работа при скучном освещении курящих ламп в спряттом, удушливом воздухе. Это работа самая опасная, страшная и не для робкого человека. Познакомившись с психикой нескольких кладоискателей, с их суеверием, я удивляюсь их храбости, решимости заниматься таким делом, где, по их представлениям, приходится иметь дело с самим чертнякою, не любящим шутить. В другом месте я более подробно коснусь этой интересной стороны в жизни кладоискателей.

По уверению моего знакомого кладоискателя ему приходилось спускаться в землю до пяти саженей и там находить склепы и разные ходы, комнаты (кімнаты), что лежали покойники по одному или по несколько вместе, а также иногда и кони. И такие колодцы и склепы бывают далеко не в самых больших «могилах» (курганах), но и в «середних» по величине.

Та могилка, которую я с ним раскопал, также состояла из колодца глубиной в 3 аршина и бокового склепа, где лежал покойник.

Могилка эта находится на левой стороне отвершка Казарки [відгалуження балки. — П.С.], впадающею в балку (речку) Чертомлык, у самой большой дороги идущей из м. Никополя через с. Ново-Николаевку в г. Кременчуг, в двух верстах от вышеназванного села. В 30 саженях на северо-восток от этой могилки лежит довольно большая, но уже разрытая кладоискателями могила. Вообще эта местность богата большими и малыми, а особенно средней величины курганами. Замечу еще, что в 2—2,5 верстах отсюда находится и та знаменитая Чертомлыкская могила, откуда добыта серебряная ваза, хранящаяся ныне в Эрмитаже. Курган этот, как известно, был научно вскрыт еще в 1863 году.

Раскопанная нами могилка едва была заметна своею выпуклостью; в попечнике она имела около четырех саженей, вышины не более 3/4 аршина. Не смотря на тщательное исследование щупом и снятие земли в центре курганчика ничего не удалось открыть — везде была целина. Зато в юго-восточной стороне его мне удалось достать щупом рушенной земли и именно там, где по словам кладоискателя, не полагается быть ходу: Раскопавши этот ход мы нашли его сильно затрамбованной глиной в перемежку с черноземом. Форма его была овальная в 2 на 1,5 аршина в диаметре. На глубине 1,5 метра оказалась ступенька, ниже которой продолжалось углубление сильно затрамбованное черной землей с прослойками желтой глины. Здесь попадались куски земли с ясными следами трамбовки (вальків или праніків по терминологии кладоискателя). На некоторых кусках, ближе находившихся ко входу в склеп, был черный налет, как бы от сажи. По объяснению того же кладоискателя, так часто бывает: это, говорил он, такие испарения, цвіль.

На глубине двух метров обнаружилась подошва самого колодца в цельном материке, а к СВ замечен был вход в боковую нишу, ведущую в склеп, где лежал скелет ребенка или подростка. Склеп был засыпан землею снизу доверху, а самый вход был сильно затрамбован почти чистой глиной. Склеп вырыт в чистом слое глины, в которой много гнезд «земляного сердца», если не ошибаюсь

* Щуп состоит из стального тонкого прута длиной аршина 2 с ручкой в виде кольца с острием, похожим на маленькое долото. Такой щуп при давлении на него довольно легко идет в землю. Употребляют и другие виды щупов.

известняка с кварцем. Щуп показав, що в його стенах нетронутий материк. Но єсть некоторые намеки, что в этом же кургане скрыто еще другое погребение, но уже с другим ходом.

Глина которой заполнен был склеп не была утрамбована, но несколько умята, особенно в ногах. Она была несколько сыровата, что сильно способствовало порче костяка и предметов, найденных при нем. Труп положен был в вытянутом положении на спине прямо на материку, тщательно выровненном, а может быть и смазанном рудой глиной, следов которой, вследствие сырости, могло и не сохраняться, — положен он был головою к востоку, лицом вверх. От тяжести земли нижняя часть лица со сгнившими челюстями опустилась, зубы выпали и перемешались с землею; череп же лежал теменем вверх. Остальные кости хотя и сохранили свое относительное положение, но были настолько хрупки, что ломались от самого легкого соприкосновения к ним. Зубы, числом 24, считая и молочные, находились под черепом и у черепа. Браслетка бронзовая, совершенно истлевшая, с пустотою в средине (в виде трубочки) и с кувшинчиком на ней, вынута была первой и притом не мною, а кладоискателем. Когда я влез в склеп, то увидел часть обнажившегося черепа и плечо. С этого момента я уже сам работал над костяком, тщательно снимая землю и насыпая ее в ведро, которое затем вытягивалось на верх и содержимое его тщательно еще раз пересматривалось тремя лицами. Часть проволоки (ободка) от браслета была найдена мною на груди ближе к левому боку.

Бусы большие и малые были рассыпаны начиная от головы до пояса, а более мелкие до колен. Это дало повод кладоискалью заключить, что кроме ожерелья на шее, платье девочки было или украшено. Других каких либо предметов в склепе не оказалось, если не упомянуть о тех косточках грызунов, которые были найдены в глине, заполнявшей склеп.

Выбирать весь костяк я не мог, так как сырость и душный воздух в склепе не позволял мне там больше работать. Выборку ножных костей, начиная от колен, делал кладоискаль. По окончанию его работы я вторично опустился в склеп и при свете свечи с ножом и щупом в руках исследовал его, но уже совершенно свободный от земли.

Всех, бока склепа не носили следов каких либо инструментов, так как от сырости глина обвивалась, нарушая тем самым первоначальные формы его.

— Оце, яка бідна могилка! сказал мой кладоискаль, не стоило и рыть...

Он и его товарищи были немало удивлены, когда я пожелал взять череп и кости. — На що все то вам? спрашивали они. От якби золото, або гроши, а то кістки! недоумевали они. Я уже выше сказал, что к костякам они относятся не то с боязнью, не то с презрением. Приспешности работы, они трощат и ломают их, разбивают черепа, тут же их бросая и зарывая землей; никогда не оставляют не зарытыми. Иногда их поражает величина ножных и ручных костей, тогда их сравнивают со своими. Случается, что особенно большие черепа уносят с собою для показа своим знакомым, и затем их или хоронят в земле или бросают в речку.

Судя по зубам, хорошо сохранившимся, это был субъект в возрасте не моложе 5—6 лет.

По черепу, прекрасно сформированному, это долихоцефал, головной показатель которого приблизительно 72 с дробью. Для более точного измерения у меня не было инструментов.

Что касается роста, то этого не удалось установить более или менее точно. От головы до тазовых костей приблизительно 1 аришин, а весь рост около 7 четвертей.

Как череп, так и все кости [далі нерозбірливо. — П.С.] при этом, а только следующие предметы: 1) Остатки браслета с кувшинчиком. 2) Бусы крупные и мелкие. 3) Косточки грызунов. 4) «Земляное сердце».

Раскопка обошлась (подвода, наем людей, угощениe) в четыре рубля.

22.8.1910 г.

г. Елисаветград, Херс. губ., Вокзальная, 18.

П. Рябков

Наведені в листі координати дають змогу точно визначити місце розкопок П. Рябкова. Ново-Миколаївка, або Чортомлицькі хутори, — це сучасне с. Чкалове.

Розкопаний курган знаходився в групі курганів Чортомлицької Близниці. Великий курган, який згадує П. Рябков по ряд з розкопанім, — це і є Чортомлицька Близниця. Під час розкопок у 1984 р. було виявлено нищівне пограбування цього кургану великою ямою значної площини з верхівки кургану а також обвал катакомби на площині до 30 м². За західкою характерної пляшки пограбування датується другою половиною XIX — початком XX ст. Коротка згадка в листі свідчить про те, що при розкопках П. Рябкова в центральній частині кургану існувала яма, яка на час розкопок в 1984 р. запливла ґрунтом і була помітна на поверхні у вигляді незначного заглиблення на великій площині⁵³.

Наведений документ, за виключенням маленьких фантазувань автора, містить багато цікавих подroбicy із практики скарбоншукачів недавнього минулого і свідчить про їх високу кваліфікацію, набуту в процесі численних грабунків курганів, що, на жаль, дуже часто підтверджують сучасні розкопки.

¹ ДГС, II, с. 74—118.

² Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — Киев, 1991.

³ Мурзин В.Ю., Полин С.В., Ролле Р. Скіфський курган Тетяніна Могила // Археологія. — 1993. — № 2. — С. 85.

⁴ ДГС, II, с. 101, 107.

⁵ Там же. — С. 75.

⁶ Там же. — С. 117—118.

⁷ Там же. — С. 90—91, 107—115.

⁸ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык... — С. 61.

⁹ Забелин И.Е. Скифские могилы. Чертомлыцкий курган // Древности. Труды МАО. — М, 1865. — Т. 1. — С. 84.

¹⁰ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык... — С. 79, 396.

¹¹ ДГС, II, с. 75, 78, 85.

¹² Мурзин В.Ю., Бунятая Е.П., Махортых С.В., Николова А.В., Полин С.В. Отчет о раскопках Чертомлыцкой экспедиции в 1984 г. // НА ИА НАНУ, № 1984/33. — С. 24.

¹³ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык... — С. 59—61.

¹⁴ Мурзин В.Ю., Ролле Р., Полин С.В., Николова А.В., Махортых С.В. Отчет о работе Чертомлыцкой экспедиции в 1985 г. // НА ИА НАНУ, № 1985/24. — Табл. 5.

¹⁵ Rolle R., Murzin V.Ju., Alekseev A.Ju. Konigskurgan Čertomlyk. Ein skythischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts // Hamburger Forschungen zur Archäologie. B.1. — 1997. — Mainz, 1998. — S. 61, 79, Abb. 23a.

¹⁶ Мозолевский Б.Н. Отчет за 1981 г. о доисследовании Чертомлыка // НА ИА НАНУ, № 1981/6. — С. 24.

¹⁷ Мозолевский Б.Н., Пустовалов С.Ж., Битковский О.В., Николова А.В. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции ИА АН УССР за 1979 г. // НА ИА НАНУ, № 1979/9. — С. 38; Мозолевский Б.Н. Отчет за 1981 г..., с. 22.

¹⁸ Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Могили скіфських царів другої половини IV ст. до н. е. (пошук історичних реалій) // Археологія. — 1995. — № 2. — С. 5—7; Болтрик Ю.В. Про місце жіночих поховань в курганах скіфської еліти // Археологія. — 1997. — № 1. — С. 33—35.

¹⁹ Песков О. Скарби курганів Херсонесу. — К., 1974. — С. 19; Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Огуз — курган скіфського царя кінця IV ст. до н. е. // Золото степу. Археологія України. — Київ; Шлезвіг, 1991. — С. 178.

²⁰ Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Могили скіфських царів... — С. 7.

²¹ Болтрик Ю.В. Про місце жіночих поховань... — С. 28.

²² Там само. — С. 34.

²³ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык... — Рис. 7, с. 27.

²⁴ Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Могили скіфських царів... — С. 7.

²⁵ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык... — С. 79.

²⁶ Шульц М. Остеологические исследования скелетов, найденных в кургане Чертомлык // Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в до н. э. — Киев, 1991. — С. 337—338.

²⁷ Мурзин В.Ю., Ролле Р. Основні підсумки сучасного дослідження кургану Чертомлик // Археологія. — 1989. — № 1.— С. 97; Мурзин В.Ю., Ролле Р. «Піраміди» степів — пасовиська потойбічного світу (Курган Чертомлик) // Золото степу. Археологія України. — Київ; Шлезвіг, 1991. — С. 176.

²⁸ ДГС, II, с. 117.

²⁹ Мозолевский Б.Н. Отчет за 1981 г. ... — С. 5—6.

- ³⁰ Макаренко Н.Е. Первый Мордвиновский курган // Гермес. — 1916. — № 12. — С. 271; Лесков А.М. Отчет о работе Каховской экспедиции ИА АН УССР в 1970 г. // НА ИА НАНУ, № 1970/36. — С. 2.
- ³¹ Эварницкий Д.И. (Д.И. Яворницкий). Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — Киев, 1995. — Ч. I, II. — С. 212, 225, 237, 272, 315—316, 326, 395.
- ³² АЛЮР, 1901, с. 224.
- ³³ Паллас П.С. Поездка во внутренность Крыма вдоль Керченского п-ова и на о. Тамань // ЗООИД. — 1883. — Т. 13. — С. 54, 58, 73—74; Марти Ю. Сто лет Керченского музея. — Керчь, 1926. — С. 1—2.
- ³⁴ Тизенгаузен В.Г. О сохранении и возобновлении в Крыму памятников древности и об издании описания и рисунков оных // ЗООИД. — 1872. — Т. 8. — С. 399—401; К истории археологических исследований в южной России // ЗООИД. — 1889. — Т. 15. — С. 79—80, 85, 117, 135.
- ³⁵ Тизенгаузен В.Г. О сохранении... — С. 376.
- ³⁶ Кулаковский Ю.А. Прошлое Тавриды. — Киев, 1914. — С. 141.
- ³⁷ Смолин В.Ф. Краткий очерк истории законодательных мер по охране памятников старины в России // ИАК. — 1917. — Вып. 63. — С. 133.
- ³⁸ Брашинский И.Б. В поисках скіфских сокровищ. — Л., 1979. — С. 51—53; Мозолевский Б.М. Скіфський степ. — К., 1983. — С. 57—59.
- ³⁹ Марти Ю. Сто лет... — С. 20.
- ⁴⁰ Ястребов В.Н. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губ. // ЗООИД. — 1894. — Т. 17. — С. 128—174; Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии. — Херсон, 1903; АЛЮР, 1901. — С. 42; 1905. — С. 53.
- ⁴¹ Терещенко А. Очерки Новороссийского края // ЖМНП. — 1853. — Ч. 79. — Отд. 2. — С. 11.
- ⁴² Карпенко-Карий І. Сто тисяч. Твори. — К., 1985. — Т. 1. — С. 335.
- ⁴³ Нейман Ц.Г. Разграбление большого кургана «Огюз» близ с. Нижние Серогозы Мелитопольского уезда // Киевская старина. — 1902. — № 4. — С. 169; Самоквасов Д. Могилы русской земли. — М., 1908. — С. 72; Chochorowski J., Skoryj S. The «collateral» (female) Burial at the Great Ryzhanowka Barrow // Studies in ancient art and civilization. — Krakow, 1997. — Т. 8. — Р. 71—92.
- ⁴⁴ Лесков О. Скарби... — С. 19—29.
- ⁴⁵ Нейман Ц.Г. Разграбление... — С. 159—172.
- ⁴⁶ Тереномский А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. — Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — Киев, 1973; Мозолевский Б.Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности. — Киев, 1973; Мозолевский Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Скифия и Кавказ. — Киев, 1980.
- ⁴⁷ Мурзин В.Ю., Бунятыян Е.П., Махортых С.В., Николова А.В., Полин С.В. Отчет... — С. 26.
- ⁴⁸ Мозолевский Б.Н., Николова А.В. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1980 г. // НА ИА НАНУ, № 1980/11. — С. 58.
- ⁴⁹ Черненко Е.В. Скифские курганы на Никопольщине // ЗОАО. — 1967. — Т. 2 (35). — С. 188.
- ⁵⁰ Мозолевський Б.М. Скіфський степ... — С. 78—79.
- ⁵¹ Богуч П.В. Записная книжка Дмитрия Ивановича Яворницкого. — Никополь, 2000. — С. 43.
- ⁵² Рябков П. Раскопка курганчика [у с. Ново-Николаевка Екатеринославского уезда Екатеринославской губ.] // НА ИА НАНУ, фонд Ф. Вовка, рукопись П. Рябкова, № В/70; Відомості про П. Рябкова. — Чечот М. Архів Павла Рябкова // Народна творчість та етнографія. — 1968. — № 1. — С. 109.
- ⁵³ Мурзин В.Ю., Бунятыян Е.П., Махортых С.В., Николова А.В., Полин С.В. Отчет... — С. 24.

Одержано 10.03.2002

С.В. Полин

ОБ ОГРАБЛЕНИИ СКИФСКИХ КУРГАНОВ В РАЙОНЕ ЧЕРТОМЛЫКА

Анализируются и систематизируются сведения по конструкции грабительского хода в Чертомлыке. Чертомлык грабился дважды. В скіфское время грабители ограбили Северную впускную могилу в северо-западном поле кургана, прокопали оттуда ход к центру кургана и вошли в камеру V Центральной гробницы. Значительные обвалы свода камеры помешали тщательному ограблению, а окончательный обвал свода камеры прервал грабеж, не дал возможности проникнуть в остальные камеры Центральной гробницы и привел к гибели одного из участников ограбления. Позднее ограбление произошло в конце XVIII — начале XIX в. и в целом

было безрезультатным. Поздние грабители, ничего не знавшие об устройстве погребений, не обнаружили камеры Северной могилы, а обвал грунта над камерой V, достигший толщи насыпи, не позволил проникнуть в другие подземелья Центральной гробницы. В результате такого стечения обстоятельств сокровища Чертомлыка в основном сохранились до раскопок И.Е. Забелина в 1863 г.

Отвергаются как беспочвенные гипотеза Ю.В. Болтрика о пересмотре назначения грабительского хода Чертомлыка и Северной могилы и в целом его интерпретация стратиграфии кургана Чертомлык.

Приводятся некоторые сведения по истории ограбления курганов в XIX — начале XX в. в Северном Причерноморье в целом и в районе кургана Чертомлык в частности, свидетельствующие о масштабности этого процесса. Впервые публикуемое письмо этнографа П.Рябкова 1910 г. содержит ценные характеристики грабителей того периода, методики и масштабов их работы.

S.V. Polin

AS TO THE ROBBERY OF THE SCYTHIAN BURIAL MOUNDS IN THE CERTOMLYK REGION

The article analyses and systematizes information about construction of robber sap in the Chertomlyk burial mound. Chertomlyk was robbed twice. In Scythian time robbers had robbed the northern entrance grave in the northern-western mound of burial, dug the sap from there to the middle of burial and entered the chamber #5 of the Central tomb. Sizable collapses of vault of the chamber had prevented thorough robbery, and the final collapse of vault of the chamber had broken off the robbery, given no possibility to penetrate into other chambers of the Central tomb and led to the death of one of accomplices of robbery. Later on the robbery took place at the end of 18th — at the beginning of 19th century and hadn't results as a whole. Later robbers knowing nothing about construction of burial didn't detect the chamber of the Northern grave, and the collapse of soil over the chamber 5, reaching the thickness of mound, prevented penetrating into the chamber 5 and other caves of Central tomb. In such a contingency treasury of Chertomlyk had saved as a whole till the excavation of I.E. Zabelin in 1863. It is rejected Ju.V. Boltrik's hypothesis about reconsideration of purpose of the robber sap of the Chertomlyk and the Northern grave as groundless one and his interpretation of stratigraphy of the Chertomlyk burial mound on the whole.

The article also deals with some information according to the history of robbery of the burial mounds in the 19th — at the beginning of 20th century on the northern coast area of the Black Sea as a whole, and on the region of Chertomlyk burial mound in particular indicative of dimensions of that process. Ethnographer P. Ryabkov's letter of 1910, which is published for the first time, contains valuable characteristics of robs of this period, methods and dimensions of their work.

В.М. Зубар

САРМАТИ, НАСЕЛЕННЯ ТАВРИКИ І ХЕРСОНЕС У І ст. н. е.

У статті розглянуто характер сарматських міграцій на Таврійський півострів протягом I ст. н. е. і наслідки цвого процесу для пізньоскіфського населення, а також Херсонеса Таврійського.

У спеціальній статті вже було проаналізовано характер відносин пізньоскіфського царства з сарматами у II — на початку I ст. до н. е. На основі аналізу джерел було зроблено висновок, що сармати з II ст. до н. е. періодично здійснювали набіги в Тавріку, а в період херсонесько-скіфських війн наприкінці II ст. до н. е. сарматський загін під проводом Тасія брав участь на боці скіфів, хоча поки що не

© В.М. ЗУБАР, 2003

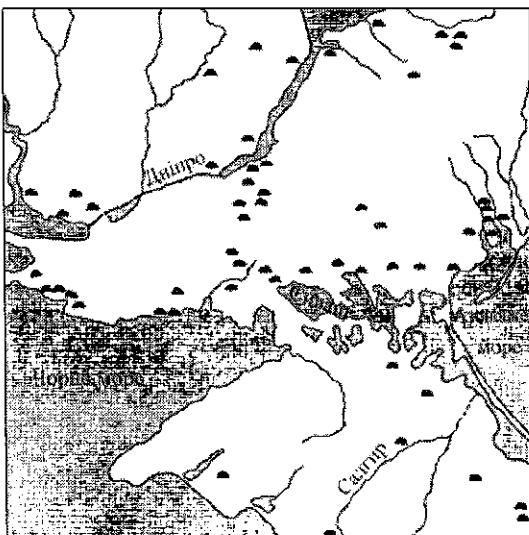

Рис. 1. Сарматські пам'ятки I — першої половини II ст. н. е., за О.В. Симоненко

можна говорити, що вже в той час починається міграція сарматів на територію Пізньої Скіфії¹.

Проте на зламі ер ситуація поступово змінювалася. Наприкінці I ст. до н. е. — на початку I ст. н. е. поряд із впускними похованнями в більш ранні кургани риси сарматського похованального обряду починають чітко фіксуватися і в ґрутових пізньоскіфських могильниках, і зокрема в Неаполі Скіфському². Причому для сарматських поховань чоловіків найхарактернішою рисою є наявність португейно-поясних наборів, зброї і кінської вузди³, що, безперечно, свідчить про появу на території Таврики нового кочового населення. Показово, що до того самого часу належить масова поява сарматських похованальних комплексів у степовій зоні Північного Причорномор'я, близько половини з яких зафіковано поблизу Перекопу (рис. 1)⁴. Спlessк активності сарматів у Тавриці, який фіксується на початку I ст. н. е. за матеріалами похованальних комплексів Неаполя, О.Є. Пуздовський слідом за Д.С. Расевським та іншими дослідниками пояснює тим, що боспорський цар Аспург «здійснив похід у Неаполь і окупував значну частину Таврики». Головною бойовою силою військ Аспурга були союзні йому сармати⁵. На підтвердження цього дослідник навів два боспорські написи, де йдеться про перемоги Аспурга між 14/15 і 23 рр. н. с. над скіфами і таврами⁶, а також археологічно зафіковані сліди пожеж першої чверті I ст. н. е. в Неаполі та городищі Кара-Тобе⁷. О.Є. Пуздовський пояснює таку спрямованість політики боспорського правителя тим, що з I ст. до н. е. велика частина Таврійського півострова, включаючи Херсонес, була «під опікою Боспору»⁸. Проте з такою однозначною реконструкцією історії Таврики нині погодитися вже не можна⁹.

По-перше, залежність Херсонеса від боспорських правителів у першій чверті I ст. н. е. не так однозначна, як вважає О.Є. Пуздовський, на що вже було звернуто увагу¹⁰. Малоїмовірно, що боспорські царі мали змогу контролювати не тільки Херсонес, а й велику частину Таврики. На це у них просто не було ні сил, ні засобів. У зв'язку з цим заслуговують на найпильнішу увагу заходи царів Асандра (рис. 2) і Аспурга, спрямовані на зміцнення обороноздатності своєї держави. Ці заходи були вжиті безпосередньо на кордонах Боспору, а не в більш віддалених районах Таврики¹¹.

По-друге, у згаданих боспорських написах дійсно йдеться про підкорення скіфів і таврів¹², але немає жодних даних, що дало б змогу пов'язувати військові дії Аспурга саме зі скіфами Центральної або Північно-Західної Таврики. Слід мати на увазі, що з першої половини I ст. до н. е. Кримська Скіфія перестала існувати як єдине ціле з центром у Неаполі й розпалася на кілька політичних структур, на чолі яких стояли свої «династії»¹³. Більше того, сам же О.Є. Пуздовський пише, що у другій половині I ст. до н. е. на її території утворилися чотири етнogeографічні області, «кожна з яких, імовірно, керувалася своїми правителями»¹⁴. Отже, похід на Неаполь втрачав сенс, адже це місто щонайбільше було ставкою лише одного з кількох можливих правителів Скіфії.

Якщо ж виходити з того, що титулatura Аспурга у згаданих написах досить близька аналогічній у написах часів правління Спартокідів, то цілком резонно вважати, що цей цар намагався відновити свою державу в її «історичних кордонах», а не претендував на весь Таврійський півострів. Тоді в переможених скіфах і таврах слід бачити найближчих сусідів Боспору або, використовуючи спосте-

реження О.С. Пуздовського, мешканців лише однієї етнogeографічної області Кримської Скіфії — Південно-Східної Таврики. Наведене добре узгоджується зі слідами руйнування й пожеж на городищах варварського населення цього району, які дослідники зараховують до зламу ер — I ст. н. е.¹⁵.

I, нарешті, враховуючи появу значного масиву сарматських пам'яток у безпосередній близькості від Перекопу саме на зламі ер, сліди пожеж першої четверті I ст. н. е. в Неаполі, Центральній Тавріці та городищі Карабобе у Північно-Західній Тавріці, ймовірно, можна пов'язувати з сарматськими набігами, тим більше що саме до того часу належать перші, чітко атрибутовані сарматські впускні поховання в кургані більш раннього часу.

Висновок же О.С. Пуздовського про те, що міграція сарматського населення в Таврику в той час відбувалася з Прикубання через Боспор¹⁶, на археологічному матеріалі довести практично неможливо, а інших джерел з цього питання немає. Виходячи з того що сармати за короткий час могли подолати величезні на ті часи відстані, можна стверджувати, що сарматські дружини просувалися через Перекоп, а не наполягати саме на «боспорському» напрямку сарматської міграції. Алже після заходів царів Асандра й Аспурга, спрямованих на зміцнення кордонів

Рис. 2. Боспорський цар Асандр. Зображення на монеті

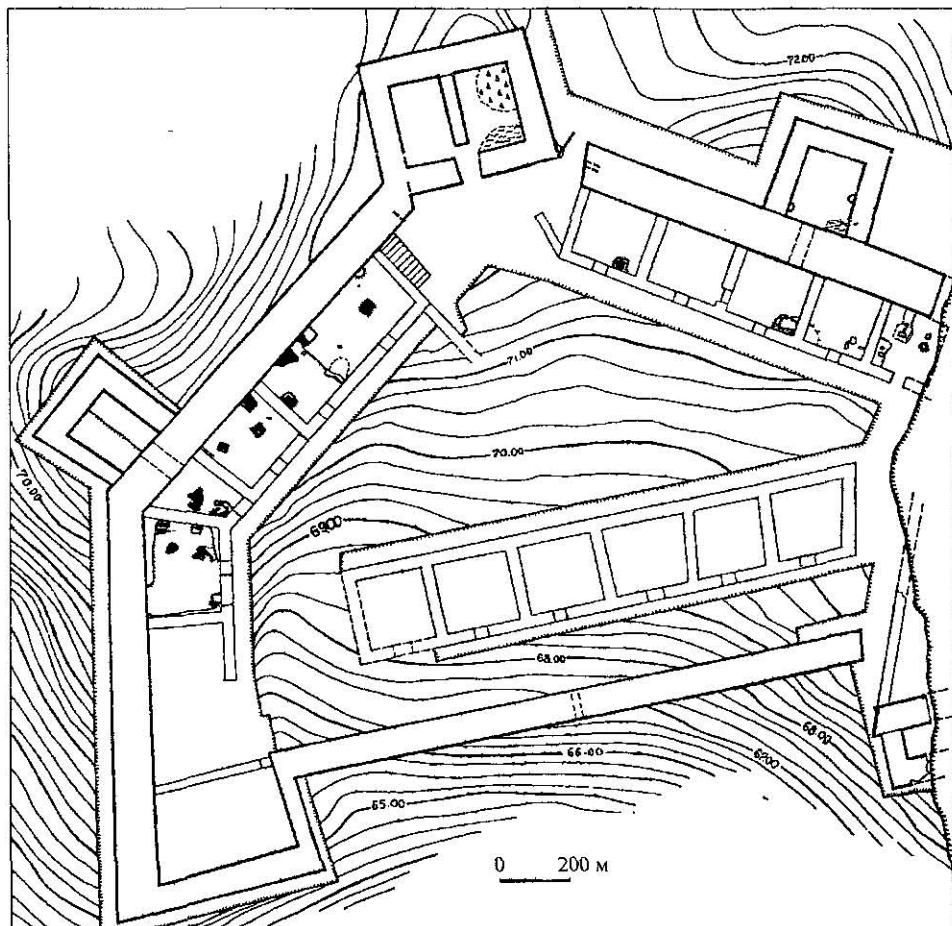

Рис. 3. План боспорської фортеці у Південно-Східній Тавріці, за С.Б. Ланцовим

Рис. 4. Мітрідат Боспорський. Зображення на монеті

Боспорської держави, навряд чи її правителі безперешкодно пропустили б через свою територію добре озброєну сарматську кочову орду¹⁷.

Отже, є певні підстави говорити, що сліди руйнування й пожеж на пізньоскіфських городищах, які датуються першою четвертю I ст. н. е.¹⁸, а також появу сарматських поховань комплексів у Південно-Західній частині Таврійського півострова слід пов'язувати не з військовою діяльністю сарматських дружин Аспурга, а скоріше за все, з початком масової міграції з півночі кочових сарматів. Військові ж дії Аспурга проти таврів і скіфів, наймовірніше, треба пов'язувати не з Неаполем Скіфським, а з південно-східною частиною Таврики (рис. 3).

О.Є. Пуздрівський вважає, що події римсько-боспорської війни не могли обійти Кримську Скіфію. З його погляду, римська війська, повертаючись після перемоги над бунтівним Мітрідатом уздовж південного й західного берегів Таврики, здійснили низку військових операцій проти пізньоскіфського населення, що мешкало на Усть-Альмінському городищі, городищах Беляус, Донузлавському, «Чайці» та ін. І далі він пише: «Зміна в розстановці сил у кочовому світі Північного Причорномор'я після поразки сіраків та орієнтація Рима на нових союзників дають змогу припускати, що по скіфських поселеннях у Західному Криму був нанесений превентивний удар з висадкою морського десанту та участю кінноти аорсів»¹⁹. О.Є. Пуздрівського не бентежить, що ні припущення про шлях римських військ на кораблях уздовж західного узбережжя Таврики, ні участь кінноти аорсів у бойових діях у північно-західній частині півострова аж ніяк не підтверджуються будь-якими джерелами, а побудовані лише на тому факті, що сліди пожеж і руйнування на зазначеніх городищах належать до часу «не пізніше другої четверті I ст. н. е.», хоча в примітці до цього місця він зазначає, що відсутністю монет «не дає змоги датувати ці комплекси точніше, ніж перша половина I ст. н. е.»²⁰.

Дійсно, римсько-боспорська війна 46—49 рр., в якій взяли участь сарматські племена аорсів і сіраків, стала помітною подією в історії Північного Причорномор'я²¹. Проте незважаючи на здогадну участь у ній Херсонеса²², наявні джерела пов'язують цю війну лише з територією Боспору, зокрема з Прикубанням²³, у них немає загадки про дії римських військ або кінноти аорсів у інших регіонах (рис. 4)²⁴. Лише знахідка комплексу речей того часу в святилищі на перевалі Гурзуфське сідло дають змогу з досить високою вірогідністю припускати, що події, пов'язані із загибеллю римських солдатів від рук таврів, могли відбуватися на південному узбережжі Таврики, куди, за повідомленням Тацита²⁵, під час штурму були викинуті римські кораблі²⁶. Отже, сліди руйнування й пожеж на кількох пізньоскіфських городищах, які досить сумарно датуються першою половиною I ст. н. е., поки що немає ніяких підстав пов'язувати з подіями, що мали місце після закінчення бойових дій на Боспорі й приходу до влади Котіса I²⁷.

Водночас не можна не звернути увагу на висновок М.Б. Щукіна, підтриманий і розвинений Ю.Г. Виноградовим, що конфліктна ситуація, яка виникла в ході римсько-боспорської війни між аорсами й сіраками, була продовженням складних процесів, що відбувалися в кочовому світі. Саме ці події спричинили просування сарматських племен на захід, де вони фіксуються не тільки давніми авторами, а й похованьними пам'ятками²⁸. Це добре узгоджується з висновком О.В. Симоненко про те, що близько середини I ст. н. е. в Північне Причорномор'я мігрувала велика сарматська орда зі сходу²⁹. Якщо виходити з цих даних, а також з добре археологічно засвідченого, велими помітного кількісного зростання з середини I ст. н. е. сарматських поховань комплексів у могильниках Південно-Західної й Центральної Тарки³⁰, то, імовірно, можна дійти висновку, що

сліди пожеж і руйнування на пізньоскіфських городищах у першій половині I ст. н. е. слід пояснювати набігами сарматів із-за Перекопу. Вони почалися ще в першій чверті століття та привели до поступового включення принаймні частини Таврійського півострова в зону сарматських кочовищ і військової активності, чим, зрештою, і пояснюється різке збільшення тут поховань комплексів з яскраво вираженими сарматськими рисами з середини I ст. н. е.

Говорячи про конкретно-історичну міграцію сарматів на Таврійський півострів³¹, початок якої за археологічним даними нині можна заразувати до першої половини I ст. н. е., слід зупинитися на деяких загальних питаннях, пов'язаних із життям кочових народів давнини, без яких характер взаємовідносин місцевого осілого землеробського населення й Херсонеса з прийшлим, сарматським, не буде цілком зрозумілим. Сармати були кочовиками, тому їх добробут і саме життя безпосередньо залежали від успішного функціонування скотарського господарства. Проте кочове скотарство відрізняється від інших видів господарської діяльності величезною залежністю від природно-кліматичних коливань і нестабільністю. Ця закономірність прослідковується в усіх без винятку кочових народів давнини й середньовіччя³², що дає змогу використати досить великий порівняльний матеріал для реконструкції тих процесів, які мали місце і в сарматському світі.

За підрахунками дослідників, у кочових суспільствах масовий джут³³, що супроводжувався падінням до 50 % худоби, відбувався, як правило, один раз на 10—12 років, а для відновлення поголів'я було потрібно приблизно 10—13 років. Отже, кочовому господарству була властива певна циклічність, і воно загалом розвивалося в рамках простого відтворення, що обмежувалося головним чином розмірами екологічної зони кочування³⁴. У таких умовах збільшення обсягів виробництва було можливим тільки внаслідок розширення території пасовиськ, які, однак, були далеко не безмежні³⁵. Тому кочовики змушені були шукати додаткові джерела існування, оскільки до осілості вони переходили дуже рідко, тільки через виняткові обставини, і з першою ж нагодою знову сідали в сідло³⁶.

Разом з тим кочовики завжди гостро відчували нестарат продуктів землеробства й ремесла, яке в них було розвинене погано, тому номадизм був дуже рідко відділений від інших видів виробничої діяльності³⁷. Відсутні в господарстві продукти сільського господарства й ремесла кочовики отримували переважно від сусідніх осіло-міських суспільств³⁸. А.М. Хазанов на основі вивчення загальних проблем номадизму дійшов висновку, що способом їх отримання, «мирних» чи «немирних», було декілька. Це участь у посередницькій торгівлі між землеробськими суспільствами, обмінні звязки з сусіднім землеробським населенням, періодичні набіги з метою грабунку й отримання нерегулярної контрибуції із землеробських суспільств, обкладання даниною і нав'язування васальних звязків землеробам, а також входження до складу інших державних утворень на правах залежної частини населення³⁹. Якщо виходити з того, що відомо про сарматів за даними джерел, можна стверджувати, що для них тією чи іншою мірою були характерні всі п'ять виділених варіантів. Причому якщо чотири перші прослідковано на матеріалах Північного Причорномор'я, то останній, п'ятий, був характерний головним чином для відносин з Римською імперією, на територію якої її адміністрація періодично переселяла досить великі групи сарматів з їхніми сім'ями⁴⁰, а також з античними державами Північного Причорномор'я, де в перші століття н. е. з'явився сарматський етнічний компонент⁴¹. Та чи інша форма контактів могла переважати в конкретно-історичних умовах на різних етапах історичного розвитку. Наголосимо, що мирні відносини кочовиків, у тому числі й сарматів, з осілими суспільствами не слід перебільшувати. Стійкого й регулярного обміну або торгівлі між цими структурами внаслідок специфіки функціонування кочового господарства й високого ступеня мілітаризації кочовиків існувати не могло⁴². Тому вони час від часу вдавалися до тактики набігів і воєн зі своїми сусідами⁴³, що давало змогу отримувати не тільки додаткові ресурси для існування, а й значні матеріальні цінності, які зафіксовані в низці поховань сарматської аристократії й жерців⁴⁴.

У соціально-політичному відношенні сармати, як і інші кочовики Євразії, імовірно, були кочовими об'єднаннями, які динамічно розвивалися в конкретно-історичних умовах Північного Причорномор'я. Ці об'єднання дістали, хоча й

досить умовно, назву «варварських імперій» або «варварських конфедерацій». Типологічно їх ділять на кілька видів⁴⁵. Унаслідок особливостей розвитку характерною рисою таких кочових суспільств була не внутрішня, а зовнішня експлуатація в різних формах сусідніх осілих народів, від якої отримувала зиск не тільки верхівка, а й основна маса рядових кочовиків. Таку форму експлуатації, за рахунок якої кочові товариства мали додаткові ресурси, прийнято називати «дистанційною», або «екзополітарною»⁴⁶. Вона, як вважають дослідники номадизму, саме й визначала механізм функціонування «кочових імперій»⁴⁷. Водночас внутрішня експлуатація рядових кочовиків навряд чи була поширенна, оскільки загальне озброєння суспільства, яке в разі війни могло виставити до 3/4 усіх дорослих чоловіків, істотно обмежувало тиск на них правлячої верхівки⁴⁸. У таких умовах більш високий майновий стан вождів різного рангу і жерців на фоні порівняно однорідної загальної маси кочовиків, наприклад сарматів, що добре ілюструється матеріалами з поховань комплексів із територій поширення їхньої культури⁴⁹, фактично є показником компенсації верхівці з боку кочового співтовариства за виконання певних громадських і релігійних функцій⁵⁰. Отже, у такій «дистанційній» експлуатації, яка ґрунтувалася на певній стратегії⁵¹, були зацікавлені всі верстви кочового соціального організму. На жаль, незважаючи на наявність багатьох методик, за допомогою яких на археологічному матеріалі вивчають соціальну структуру кочовиків⁵², досі питання стратифікації сарматського суспільства залишаються практично поза полем зору дослідників⁵³. Тому про соціальну стратифікацію різних сарматських об'єднань поки що можна говорити лише дуже приблизно на основі писемних джерел та аналогій, відомих з історії інших, близьких за рівнем розвитку кочових суспільств давнини й середньовіччя. Не виключено, що певну ясність у це питання, поряд із аналізом поховань пам'яток, могло б внести подальше вивчення тамг сарматських кланів, яке досить плідно ведеться останнім часом⁵⁴.

Отже, розглянуті загальні закономірності розвитку кочових суспільств певною мірою можуть бути використані під час розгляду відносин сарматів з населенням як території Пізньої Скіфії, так і античних держав регіону, насамперед з Херсонесом, адже характер і зміст контактів сарматів з Ольвією й Боспорською державою на зламі ер і в перших століттях н. е., за винятком деяких епізодів, які розглянуто нижче, унаслідок особливостей історичного розвитку цих центрів мають стати предметом спеціальних досліджень.

Повертаючись до подій, що відбувалися в Тавриці, слід підкреслити, що практично всі дослідники одностайні в тому, що починаючи з середини і протягом другої половини I ст. н. е. сармати просунулися далеко на захід, вийшли на кордони Римської імперії й включили до сфери своєї діяльності не тільки Центральну та Південно-Західну Таврику⁵⁵, а й Північно-Західне Причорномор'я. Тут у середині — другій половині I ст. н. е., певно, знаходилася ставка сарматських правителів Фарзоя й Інісмея, які вступили в безпосередні контакти з Римською імперією та Ольвією⁵⁶. Причому не виключено, що легат Мезій Т. Плавтій Сільван одним з перших римських чиновників такого високого посадового рангу очолив збройну боротьбу з сарматами Фарзоя, які загрожували і сусіднім народам, і кордонам власної імперії⁵⁷.

Дуже показовим є зміст ольвійського декрету другої половини I ст. н. е., знайденого біля гори Мангуп у Південно-Західній Тавриці і детально проаналізованого Ю.Г. Виноградовим⁵⁸. Із нього випливає, що у зв'язку з економічними труднощами й загрозою з боку варварів ольвіополіти на початку 60-х років I ст. н. е. відправили посольство до адміністрації провінції Мезія, де легатом пропреторського рангу в 60—67 рр. був саме Тіберій Плавтій Сільван. У відповідь на це римська адміністрація послала на допомогу ольвіополітам допоміжний загін, але, імовірно, більш дійову й довготривалу допомогу в той час надати не могла. Тому поряд із посиленням загону військ римляни ініціювали утворення оборонного союзу між сарматським об'єднанням на чолі з Фарзоем, яке, можливо, стало, васалом Риму, і Ольвією в 62—64 рр. Саме в такому аспекті, мабуть, можна трактувати згадку в ольвійському декреті посольств до легата Мезій й аналогічних дій щодо царів Аорсії, які здійснив невідомий нам ольвіополіт. Посередником між сарматськими правителями та Ольвією під час укладення цього оборонного

союзу цілком міг виступити Т. Плавтій Сільван, діяльність якого була тісно пов'язана з безпекою Дунайського лімесу й суміжних територій, про що відомо з його надмогильної епітафії. У рамках зазначеного союзу, імовірно, здійснювалося золоте монетне карбування Фарзоя, яке було в той час неможливе без дозволу Риму. Причому слід підкреслити, що, на відміну від монетних випусків Тири, Херсонеса та Боспору, золоте карбування Фарзоя мало місце аж до кінця правління Нерона, а це, у свою чергу, свідчить про певну своєрідність ольвійсько-римських відносин, очевидно, зумовлених присутністю в безпосередній близькості від римського кордону й Ольвії загадного сарматського кочового державного утворення⁵⁹.

Незважаючи на різне трактування деталей римсько-сарматських і ольвійсько-сарматських відносин у другій половині I ст. н. е.⁶⁰, можна досить упевнено говорити про наявність у Північно-Західному Причорномор'ї в той час могутнього сарматського об'єднання на чолі, імовірно, з аорсами⁶¹, яке мало взаємозв'язок з Римською імперією й населенням Ольвії. Саме це об'єднання протягом другої половини I ст. значною мірою визначало військово-політичну обстановку в Північно-Західному Причорномор'ї. Проте поки що немає жодних підстав стверджувати, що Ольвія підкорилася сарматським правителям⁶². Скоріше на впаки, наявні джерела дають змогу припускати досить складний характер сарматсько-ольвійських відносин, а також наявність оборонного союзу між Ольвією й сарматами Фарзоя, а пізніше — й Інісмея, укладеного при посередництві римської адміністрації⁶³.

Якщо в Північно-Західному Причорномор'ї сармати Фарзоя швидше за все не були непримиреними супротивниками Риму⁶⁴, то в Тавриці стан, що склався, був іншим. У першій четверті — середині I ст. сюди активно проникали сармати, поховальні пам'ятки яких тяжіють до Присиавашя⁶⁵. Однак цей процес на вряд чи носив мирний характер. Про те, що його супроводжували військові дії, свідчать сліди пожежі в Неаполі в перших десятиріччях н. е. та «згасання» життя в середині I ст. Загальний вигляд Неаполя змінювався: він перетворився на табір-зимник — місце життя невеликої групи осілого населення, можливо знаті (рис. 5)⁶⁶. Дослідники вважають, що в другій половині I ст. життя припинилося в низці пізньоскіфських городищ Північно-Західної Таврики⁶⁷, у цьому районі зменшилася загальна кількість населення, що О.Є. Пуздовський пов'язує з ворожими діями аорсів проти пізніх скіфів⁶⁸.

На протилежність цьому, у другій половині I ст. в Південно-Західній й Центральній Тавриці відбувався процес збільшення кількості населення, у ґрунтових могильниках з'явилися поховальні споруди сарматських типів⁶⁹. Це дає змогу припускати порівняно тривале проживання тут, як і в інших районах, осілого сарматського населення⁷⁰, яке, змішавшись із місцевими жителями або асимілювавши їх⁷¹, почало поступово освоювати території, раніше зайняті пізніми скіфами. Особливо показовий щодо цього досить добре дослідений могильник Усть-Альмінського городища, де нещодавно було відкрито сарматські поховання в ґрунтових склепах з багатим набором речей, серед яких зафіксовано предмети західного й східного походження⁷², і похованнями коней. Навіть передня публікація цих матеріалів свідчить, що їх можна пов'язувати з новою, «східною», сарматською хвилею і розглядати як поховання сарматської знаті, що обрали для своїх поховань не кургани, як це було раніше⁷³, а ґрунтовий могильник пізньоскіфського городища⁷⁴. На основі цього можна стверджувати, що сарматська правляча верхівка міцно закріпилася на території Пізньої Скіфії, і йдеться вже не тільки про той чи інший ступінь взаємодії культур⁷⁵, а про певну систему соціально-політичних відносин між осілим землеробським населенням і прийшлими сарматами⁷⁶.

У Південно-Західній Тавриці процес осідання сарматів на землю мав певні особливості. Поховальні пам'ятки свідчать, що в цьому районі не просто відбувалося, як в інших місцях, осідання кочовиків, що розорилися або збідніли, на землю, а мало місце «роздвоєння» кочового етносу⁷⁷. Тут прийшли кочові сарматські й осіле пізньоскіфське населення, мабуть, після періоду озброєного протистояння в першій половині I ст. з середини того століття поступово інтегрувалися в рамках однієї соціально-політичної й економічної системи, що досить яскраво виявилося в синтезі культур та поховальному обряді населення регіону⁷⁸.

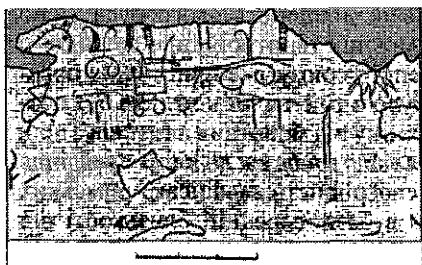

Рис. 5. Фрагмент граffіті із зображенням сарматських тамг на штукатурці західної стіни будинку А з Неаполя Скіфського, за Ю.П. Зайцевим

Сарматська соціальна верхівка, злившись із місцевою аристократією або знищивши її, очевидно, зайняла панівне становище в управлянській структурі, про що побічно свідчать багаті сарматські поховання, відкриті, зокрема, в могильнику Усть-Альмінського городища.

Усі ці процеси не можна розглядати у відриві від добре відомого факту, що в степовій зоні Північного Причорномор'я Тавриці провідною воєнно-політичною силою в той час були сармати, які, як і інші номади, були об'єднані в рамках більш чи менш сталого політичного організму, який можна умовно називати «кочовою імперією»⁷⁹. Якщо такий висновок правомірний, то з середини I ст. для населення Центральної та Південно-Західної Таврики був характерний аналогічний або досить близький шлях, визначений М.М. Крадіним як третя модель розвитку «кочових імперій»⁸⁰. У таких «імперіях» при взаємодії з осілим землеробським населенням номади були своєрідною «надбудовою» над землеробським «базисом». Вони одночасно виступали як етнічна спільність, держава й експлуататорський клас⁸¹. Отже, багаті сарматські поховання середини — третьої чверті I ст. н. е., відкриті в Усть-Альмінському могильнику⁸², імовірно, можуть свідчити про перетворення цього городища на «ставку» певного варварського об'єднання, що було складовою частиною ранньокласової за своїм характером сарматської «кочової імперії»⁸³.

Одним з аналогічних і дуже показових прикладів такого розвитку відносин між кочовиками й осілим землеробським населенням може бути створення на території Китаю державних утворень кочовиків племені сяньбі. Економічною основою цих державних утворень були китайські території з розвиненим землеробством, що не тільки обумовило деякі особливості адміністративно-територіальної організації й податкової політики, а й стимулювало осідання кочовиків на землю та певні зміни в їх матеріальній культурі⁸⁴.

Як уже було зазначено, «дистанційна» форма експлуатації була провідною в «кочових імперіях»⁸⁵. Тому є всі підстави пов'язувати різке погіршення зовнішньополітичного становища Херсонеса в третій чверті I ст. із захопленням сарматами влади в регіоні і включенням населення Таврики до складу свого політичного утворення, яке за аналогами також можна умовно назвати «кочовою імперією», або «імперською конфедерацією»⁸⁶, центр якої, можливо, знаходився десь в степах за Перекопом. Установивши свою владу над пізніми скіфами і закріпившись у Тавриці, у тому числі в її південно-західній частині, сармати не могли не звернути уваги на Херсонес. Адже протекторат у тій або іншій формі над ним обіцяв відчутний матеріальний прибуток у вигляді регулярної данини або «подарунків»⁸⁷. Саме цим і пояснюється складний стан, в якому опинився Херсонес у третій чверті I ст.⁸⁸.

У ситуації, що склалася, місто вже не могло власними силами протистояти загрозі з боку сарматів, і херсонесити були змушені звернутися по допомогу до намісника римської провінції Мезії. У відповідь на це звернення легат Т. Плавтія Сільвана здійснив рішучі дії, унаслідок яких «цар скіфів» був відігнаний від обложеного ним Херсонеса, що за Борисфеном»⁸⁹. Ця подія неодноразово була предметом спеціальних наукових розвідок, і тут немає потреби повторювати те, про що йшлося раніше⁹⁰. Звернемо увагу лише на один аспект, пов'язаний з цим походом римлян у Таврику, який поки що залишився поза увагою дослідників.

Виходячи з того що в епітафії Т. Плавтія Сільвана згадується «цар скіфів», традиційно ворогами Херсонеса й римських військ вважають пізніх скіфів та їх союзників сарматів, зокрема сіраків⁹¹. Разом з тим, якщо фрагмент одного херсонеського декрету пов'язувати з діяльністю Т. Плавтія Сільвана⁹², з чим згодні практично всі дослідники⁹³, то треба звернути увагу, що в ньому йдеться про «наліт» на Херсонес, очевидно, досить сильного загону кінноти⁹⁴. Тоді у воро-

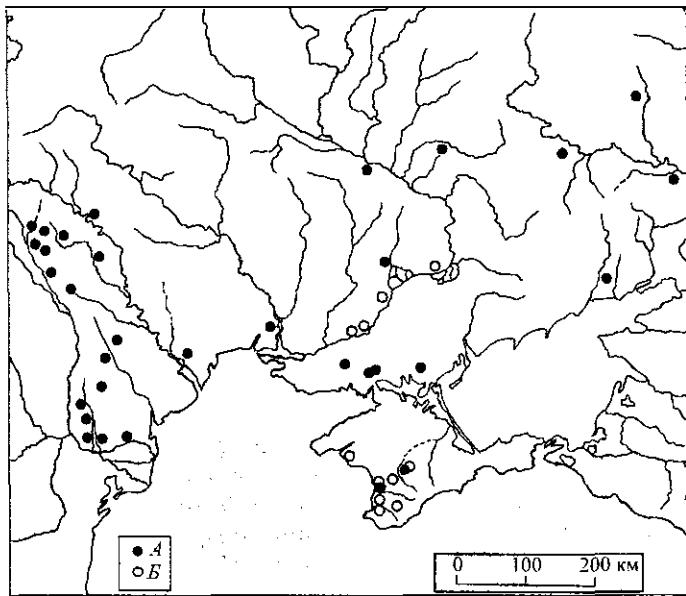

Рис. 6. Поховання I—II ст. н. е. з мечами із черешковими руків'ями в Північному Причорномор'ї, за О.В. Симоненко: а — сарматські пам'ятки; б — пізньоскіфські пам'ятки

гах Херсонеса треба, дійсно, бачити не пізніх скіфів, а головним чином сарматів. Адже, як свідчить археологічний матеріал, у могилах пізніх скіфів I—II ст. предметів озброєння й кінської вузди загалом дуже мало⁹⁵. На протилежність цьому, у сарматських курганах і похованнях могильників Південно-Західної Таврики того самого часу, які є всі підстави пов'язувати з сарматами, наявність цих предметів — найхарактерніша риса поховального інвентарю (рис. 6)⁹⁶.

Зазначене добре узгоджується з тим, що в херсонеському почесному декреті на честь Т. Плавтія Сільвана⁹⁷, поза всяким сумнівом, згадуються «савромати», а найменування «скіфів» і їх «союзників», у тому числі й сіраків, лише відновлено дослідниками⁹⁸. Причому слід звернути увагу й на те, що назву сарматів у декреті подано в досить архаїчній формі — «савромати»⁹⁹, що, можливо, свідчить про певний вплив на автора цього документа більш ранньої античної літературної традиції¹⁰⁰. Не виключено й те, що херсонесити ще не досить чітко уявили собі того ворога, з яким вони зіткнулися. Адже виходячи з даних поховальних пам'яток нині можна досить упевнено говорити, що масова міграція сарматів у Таврику почалася не раніше середини I ст.¹⁰¹, за часів, близьких до походу Т. Плавтія Сільвана. Опосередковано це підтверджується й наявністю багатьох сарматських поховань у могильнику Усть-Альмінського городища, які датуються серединою — третьою чвертю I ст.¹⁰². Тому назва сарматів в епітафії Т. Плавтія Сільвана етнонімом «скіфи», який традиційно використовували для позначення варварів, що населяли Північне Причорномор'я, у світлі всього викладеного цілком зрозуміла.

Слід звернути особливу увагу й на те, що, незважаючи на рішучі дії римських військ під проводом Т. Плавтія Сільвана, відсутність античних поселень і городищ I ст. у Південно-Західній та Північно-Західній Тавриці не дає змоги говорити про розширення територій, які контролювали Херсонес після походу римського легата. Більше того, археологічні пам'ятки свідчать, що після цієї події Південно-Західна Таврика аж до сучасної Севастопольської бухти залишилася під контролем варварського населення¹⁰³, а в могильнику Усть-Альмінського городища ховали представників сарматської соціальної верхівки.

Свого часу Е.І. Соломонік, аналізуючи фрагментований херсонеський декрет на честь Т. Плавтія Сільвана¹⁰⁴, вважала, що в кінці цього документа йшлося про якісь переговори з варварами з приводу мирного врегулювання відносин, хоча й не наполягала на цьому¹⁰⁵. Якщо це так, то становище, що склалося в Південно-Західній Тавриці, і переговори з варварами дуже нагадують дій осо-

би, яку вшанували в згаданому ольвійському декреті, і дипломатичні заходи самого Т. Плавтія Сільвана на кордонах Мезії в Пудунав'ї¹⁰⁶.

Отже, на підставі наявних даних можна більш-менш впевнено стверджувати, що внаслідок ударів, нанесених сарматам у ході військової експедиції Т. Плавтія Сільвана, воєнно-політична активність варварів була ослаблена. З ними, імовірно, було проведено переговори й укладено якісь мирні угоди, яких загалом дотримувалися обидві сторони. Принайміні до початку II ст. у джерелах немає жодних згадок про будь-яке військове протистояння в Південно-Західній Тавріці й загрозу Херсонесу з боку варварів. Наведене добре узгоджується з початком розвитку економічних зв'язків між Херсонесом і населенням цієї частини Тавріки в другій половині I ст.¹⁰⁷, що було неможливим у разі ворожих стосунків між греками й варварами. Крім того, після походу Т. Плавтія Сільвана Херсонес не тільки зберіг свою незалежність від варварів, а й укріпив зв'язки з адміністрацією провінції Мезія і в другій половині I ст. залишався в руслі імперської політики, про що красномовно свідчать пам'ятки епіграфіки й нумізматичні джерела¹⁰⁸.

Нині можна досить упевнено наполягати, що протягом першої половини — третьої чверті I ст., у зв'язку з могутньою сарматською міграційною хвилею воєнно-політична ситуація в Тавріці змінилася досить кардинально. Пізні скіфи, які після походів Діофанта вже не були єдиним політичним цілим, увійшли до складу сарматського ранньодержавного утворення, що стало провідною силою в Тавріці й реальною загрозою для самого існування Херсонеса. Тільки завдяки рішучим діям легата Мезії обстановка навколо цього центру стабілізувалася, а між варварським населенням Тавріки й Херсонесом аж до початку II ст. встановилися порівняно мирні відносини, що сприяло початку розвитку активних економічних зв'язків.

У широкому історичному плані це свідчить про добре розуміння в Римі динаміки становища в Північному Причорномор'ї й загрози з боку сарматів, що періодично мігрували зі сходу через його степову зону до кордонів імперії. Тому за часів правління Нерона (54—68 рр.) і було здійснено першу успішну спробу надати допомогу дружньому грецькому населенню античних центрів, які були природними союзниками імперії в регіоні. Зауважимо, що Боспорське царство й Тиру було поставлено під більш жорсткий контроль римської адміністрації, а Ольвія за посередництвом римської адміністрації, імовірно, уклала з сарматськими правителями оборонний союз. Херсонесу ж було надано пряму й дієву військову допомогу, яка на певний час забезпечила цьому центрові відносно мирні стосунки з варварським населенням Тавріки¹⁰⁹. З того часу і протягом перших століть н. е. саме міграції сарматського населення із степів Північного Причорномор'я стали головним зовнішньополітичним чинником, від якого багато в чому, якщо не безпосередньо, залежала не тільки доля варварського населення Тавріки й Херсонеса, а й конкретна політика Римської імперії в цьому важливому для неї регіоні.

¹ Зубар В.М. До історії Тавріки II—І ст. до н. е. // Археологія. — 2002. — № 1. С.25–35.

² Зубар В.М., Савеля О.Я. Новий сарматський могильник другої половини I — початку II ст. н. е. в Південно-Західному Криму // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 81—82; Пуздовський А.Є. Сармати в Неаполі Скіфському // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 31—39; Пуздовский А.Е. О сарматах в Крыму // МАИЭТ. — 1994. — 4. — С. 398—399; Пуздовский А.Е. Очерк этносоциальной истории Крымской Скифии во II в. до н. э. — III в. н. э. // ВДИ. — 1999. — № 3. — С. 107; Пуздовский А.Е. Этническая история Крымской Скифии (II в. до н. э. — III в. н. э.) // Хсб. — 1999. — 10. — С. 216; Храпунов И.Н., Масякян В.В., Мульд С.А. Позднескифский могильник у с. Кольчугино // Бахчисар. историко-археол. сб. — 1997. — Вып. 1. — С. 124—125. Перегляд матеріалів з поховань із сарматськими рисами похованального обряду в Центральній та Південно-Західній Тавріці показав, що датування цих комплексів І ст. до н. е. — ІІІ ст. н. е. є заниженим і, скоріш, ґрунтуються не на конкретному археологічному матеріалі, а на застарілих хронологічних рамках, якими визначали середньосарматський період (детал. див.: Симоненко А.В. Сарматы Северного Причерноморья. Хронология, периодизация и этнополитическая история: Дис. ... д-ра ист. наук. — Київ, 1999 // НА ІА НАН України. — Фонд 12. — № 800. — С. 300—329).

³ Пуздовский А.Е. О сарматах в Крыму... — С. 398.

⁴ Симоненко А.А. Сарматы Таврии. — Киев, 1993. — С. 107; Симоненко А.В. Особенности раннесарматской культуры Северного Причерноморья // Раннесарматская культура:

формирование, развитие, хронология: Материалы IV Междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории». — Самара, 2000. — Вып. 1. — С. 161—162; Симоненко А.В. Могильник Днепроводстрой и сарматские памятники «восточной волны» в Северном Причерноморье // Нижневолж. археол. вестн. — 2000. — № 3. — С. 134—138; Симоненко А.В. Соотношение ранне- и среднесарматской культур в Северном Причерноморье // Раннесарматская культура: формирование, развитие, хронология: Материалы IV Междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории». — Самара, 2000. — Вып. 2. — С. 191—195.

⁵ Пуздовский А.Е. О сарматах в Крыму... — С. 399; Пуздовский А.Е. Этническая история... — С. 216; Пуздовский А.Е. Политическая история Крымской Скифии во II в. до н. э. — III в. н. э. // ВДИ. — 2001. — № 3. — С. 101; порів.: Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949. — С. 323—324; Раевский Д.С. Скифы и сарматы в Неаполе // Проблемы скифской археологии // МИА. — 1971. — 177. — С. 149—151; Раевский Д.С. К истории греко-скифских отношений (II в. до н. э.—II в. н. э.) // ВДИ. — 1973. — № 2. — С. 114—115; Виноградов Ю.Г. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. // ВДИ. — 1994. — № 2. — С. 155.

⁶ КБН, № 39, 40. Про обставини початку правління Аспурга та його походження детал. див.: Виноградов Ю.Г. Очерк военно-политической истории... — С. 152—155.

⁷ Пуздовский А.Е. Политическая история... — С. 101, прим. 127; порів.: Пуздовский А.Е. О сарматах в Крыму... — С. 399.

⁸ Пуздовский А.Е. Политическая история... — С. 99.

⁹ Порів.: Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь. — Киев, 1994. — С. 4—5.

¹⁰ Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. — Киев, 1994. — С. 16—18; порів.: Кутайсов В.А. Северо-Западный Крым и Херсонес в I в. до н. э.—середине I в. н. э. // Бахчисар. историко-археол. сб. — 2001. — Вып. 2. — С. 97.

¹¹ Див.: Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э.—первая половина VI в.). — Киев, 1998. — С. 11, 27—30; порів.: Пуздовский А.Е. Политическая история... — С. 99.

¹² Ю.Г. Виноградов з властивим йому тонким відчуттям джерел зазначав, що термін «підкорю», ужитий в цих написах, не означав повної інтеграції Скіфського царства до складу Боспорської держави (Виноградов Ю.Г. Очерк военно-политической истории... — С. 154—155), а це, у свою чергу, також дає змогу сумніватися в його «окупації» боспорськими військами.

¹³ Детал. див.: Зубарь В.М. Северный Понт... — С. 29.

¹⁴ Пуздовский А.Е. Политическая история... — С. 99.

¹⁵ Колтухов С.Г. Пізньоскіфські поселення східної частини Передгірського Криму // Археологія. — 1991. — № 4. — С. 88; Колтухов С.Г. Укрепления Крымской Скифии. — Симферополь, 1999. — С. 112—115. За спостереженнями С.Г. Колтухова, саме I ст. н. е. датуються сліди руйнування і пожеж на городищі Сарн-Кая, між Старим Кримом і Коктебелем, що було розташовано поблизу Феодосії, яку контролювали боспорські царі (Колтухов С.Г. Укрепления... — С. 113—114).

¹⁶ Пуздовский А.Е. Политическая история... — С. 99; порів.: Раевский Д.С. Скифы и сарматы... — С. 149—150.

¹⁷ Масленников А.А. Население Боспорского государства в первые века н. э. — М., 1990. — С. 95.

¹⁸ Порів.: Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище... — С. 4. Цей висновок підтверджується несподіваним розгромом пізньоскіфського городища Кара-Тобе на початку I ст. н. с.. де було виявлено дуже показовий археологічний матеріал, що дає змогу зв'язати цю подію з сарматами (Внуков С.Ю., Лагутін А.Б. Земляные склепы позднескифского могильника Кара-Тобе в Северо-Западном Крыму // Поздние скифы Крыма: Труды ГИМ. — 2001. — Вып. 118. — С. 203—207).

¹⁹ Пуздовский А.Е. Политическая история... — С. 103.

²⁰ Пуздовский А.Е. Политическая история... — С. 103, прим. 145; Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище... — С. 4—5. Слід зазначити, що припинення життя на городищі «Чайка» за археологічним матеріалом датується другою чвертью I ст. н. е. (Кутайсов В.А. Указ. соч. — С. 98).

²¹ Щукин М.Б. На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э.—I в. н. э. в Восточной и Центральной Европы. — СПб., 1994. — С. 205—206; Зубарь В.М. Северный Понт... — С. 33—35; Симоненко А.В. Соотношение ранне- и среднесарматской культуры... — С. 188.

²² Виноградов Ю.Г. Херсонес, Боспор и Рим // ВДИ. — 1992. — № 3. — С. 130—139; Зубарь В.М. Северный Понт... — С. 33—35.

²³ Tac. Ann., XII, 15—21; Plin., NH, VI, 16—17; Cass. Dio., LX, 28, 7.

²⁴ Порів.: Виноградов Ю.Г. Очерк военно-политической истории... — С. 164; Щукин М.Б. Указ. соч. — С. 164; Зубарь В.М., Шмалько А.В. Римско-боспорская война и Херсонес // ДСПК. —

1999. — 4. — С. 225—230; Зубарь В.М. Северный Понт... — С. 31—36. Не обгрунтованими треба також визнати висновки деяких дослідників про те, що А. Дідій Галл, який командував римськими військами на першому етапі римсько-боспорської війни, повертаючись з Боспору, ухвалив якісі рішення щодо Ольвії та її статусу (детал. див.: Зубарь В.М. Северный Понт... — С. 35—36).

²⁵ Tac. Ann., XII, 17.

²⁶ Зубарь В.М. Нові знахідки фрагментів римських шоломів у Тавриці // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 66—70; Зубарь В.М. Северный Понт... — С. 33.

²⁷ Порів.: Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище... — С. 4—5.

²⁸ Щукін М.Б. Указ. соч. — С. 208—211; Виноградов Ю.Г. Очерт военно-политической... — С. 164—165; Симоненко А.В. Соотношение ранне- и среднесарматской культур... — С. 188.

²⁹ Симоненко А.В. Міграція кочовиків давньої України за сарматської доби // Проблеми міграції. — 1999. — № 4. — С. 42; Симоненко А.В. Сарматы Северного Причерноморья. — С. 305—306; Симоненко А.В. Соотношение ранне- и среднесарматской культур... — С. 194—198.

³⁰ Зубарь В.М., Савеля О.Я. Зазн. праця. — С. 81—82; Пуздовський А.Е. Сарматы в Неаполі Скіфському... — С. 31—39; Пуздовский А.Е. О сарматах в Крыму. — С. 398—399; Пуздовский А.Е. Очерт этносоциальной истории... — С. 107; Пуздовский А.Е. Этническая история... — С. 216; Щукін М.Б. Указ. соч. — С. 211; Храпунов И.Н., Маслян В.В., Мульд С.А. Указ. соч. — С. 124—125.

³¹ На думку дослідників, міграції нових племінних угруповань у Сарматію зі сходу періодично повторювалися кожні 100—150 років (Яценко С.А. К вопросу о «застойности» кочевых обществ (на материале европейскихnomadов сарматской эпохи) // Социальная антропология на пороге XXI в.: Тез. и материалы конф. — М., 1998. — С. 145—146).

³² Детал. див.: Хазанов А.М. Социальная история скіфов. — М., 1975. — С. 149—150; Крадин Н.Н. Социально-экономические отношения у кочевников в советской исторической литературе. — Владивосток, 1987. — С. 39—41; Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. — К., 1996. — С. 156—159.

³³ Джуст — утворення криги на поверхні території, яку використовували кочовики як пасовища.

³⁴ Крадін М.М. Проблема формаційної характеристики кочових суспільств // Археологія. — 1992. — № 2. — С. 5; Крадін Н.Н. Империя хунну. — Владивосток, 1996. — С. 20.

³⁵ Детал. див.: Khazanov A.M. Nomads and the Outside World. — Cambridge, 1984. — Р. 28—37; Khazanov A.M. Ecological limitations of nomadism in the Eurasian steppes and their social and cultural implications // Asian and African Studies. — 1990. — 24. — № 1. — Р. 1—15.

³⁶ Khazanov A.M. Nomads and the Outside World... — Р. 198—201, 231—233; Крадін М.М. Проблема формаційної характеристики... — С. 5; Крадін Н.Н. Империя хунну... — С. 20, 22.

³⁷ Khazanov A.M. Nomads and the Outside World... — Р. 69—84.

³⁸ Khazanov A.M. Ibid.; Крадін Н.Н. Империя хунну... — С. 42, 45.

³⁹ Khazanov A.M. Nomads and the Outside World... — Р. 224—227.

⁴⁰ Детал. див.: Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. — Київ, 1991. — С. 79—88; Симоненко А.А. Сарматы Таврии. — С. 107—121; Виноградов Ю.Г. Очерт военно-политической истории... — С. 161, прим. 64 та ін. Уже в епітафії намісника Мезії Т. Плавтія Сільвана йдеться про переселення ним у межі Римської імперії 100 тис. осіб з числа задунайських племен, серед яких, імовірно, були й сармати (детал. див.: СЛ, XIV, 3608; порів.: Виноградов Ю.Г. Очерт военно-политической истории... — С. 165; Колосовская Ю.К. Рим и мир племен на Дунае I—IV вв. н. э. — М., 2000. — С. 63—65).

⁴¹ Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — Київ, 1982.—С. 118—119; Масленников А.А. Население Боспорского государства... та ін.

⁴² Крадін Н.Н. Империя хунну. — С. 47, 50; порів.: Величко В.В. К вопросу о «белых пятнах» в истории кочевых народов (о соотношении оседлого и кочевого хозяйства) // МАИЭТ. — 1996. — 5. — С. 257.

⁴³ Порів.: Величко В.В. Указ. соч. — С. 257—258.

⁴⁴ Див.: Раев Б.А. Римские импортные изделия в погребениях кочевнической знати I—III вв. н. э. на Нижнем Дону: Автореф. дис.... канд. ист. наук. — Л., 1979; Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. — Київ, 1986; Симоненко А.В., Лобай Б.И. Указ. соч.; Симоненко А.А. Сарматы Таврии... — С. 70—79; Дзиговський О.М. Сарматы на заході степового Причорномор'я наприкінці I ст. до н. е. — першій половині IV ст. н. е. — К., 1993. — С. 64—66; Дворниченко В.В., Федоров-Давыдов Г.А. Сарматское погребение скептуха I в. н. э. у с. Косика Астраханской области // ВДИ. — 1993. — № 3. — С. 141—179; Трейстер М.Ю. Сарматская школа художественной торевтики (К открытию сервиса из Консики) // ВДИ. — 1994. — № 1. — С. 172—203 та ін.

⁴⁵ Детал. див.: Barfield T. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 BC to 1757. — Cambridge, 1992. — Р. 8; Крадін М.М. Проблема формаційної характеристики... — С. 7—8; Крадін Н.Н. Империя хунну... — С. 115—139.

⁴⁶ Крадін М.М. Проблема формаційної характеристики... — С. 8—9; Крадін Н.Н. Імперія хунну... — С. 50; Павленко Ю.В. Зазн. праця. — С. 48—50.

⁴⁷ Khazanov A.M. Nomads and the Outside World... — Р. 157—158; Крадін Н.Н. Імперія хунну... — С. 48—50.

⁴⁸ Крадін Н.Н. Імперія хунну... — С. 19, 113.

⁴⁹ Смирнов К.Ф. Сарматы на Илеке. — М., 1975; Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М., 1984; Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — Киев, 1984. — С. 3—57; Скрипкин А.С. Нижнее Поволжье в первые века нашей эры. — Саратов, 1984; Скрипкин А.С. Азиатская Сарматия. Проблемы хронологии и ее исторический аспект. — Саратов, 1990; Костенко В.И. Сарматы Самарско-Орельского междуречья III в. до н. э.—IV в. н. э. — Днепропетровск, 1986; Гросу В.И. Хронология памятников сарматской культуры Днестро-Прутского междуречья. — Кишинев, 1990; Симоненко А.А. Сарматы Таврии; Симоненко А.В. Сарматы Северного Причерноморья.; Симоненко А.В. Особенности раннесарматской культуры Северного Причерноморья...; Симоненко А.В. Могильник Днепропиводстрой и сарматские памятники «восточной волны» в Северном Причерноморье // Нижневолж. археол. вести. — 2000. — № 3; Симоненко А.В. Погребение знатного сармата с римским импортом на Южном Буге // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов н/Д., 2001. — С. 117—119; Дзиговський О.М. Сарматы на заході степового Причорномор'я ...

⁵⁰ Крадін М.М. Проблема формаційної характеристики... — С. 8; Крадін Н.Н. Імперія хунну... — С. 88.

⁵¹ Крадін Н.Н. Імперія хунну... — С. 49.

⁵² Детал. див.: Там же. — С. 97.

⁵³ Порів.: Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Побужья: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Киев, 1989; Яценко С.А. Сарматские «жрицы» // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ: Тез. докл. III конф. молодых ученых ИА АН ССР. — М., 1986. — С. 182—184; Яценко С.А. Наборы амулетов среди атрибутов одной из групп знатных сармато-аланов европейских степей середины I — середины II вв. н. э. // «Весь в контексте культуры»: Материалы науч. конф. — СПб., 1994. — С. 85—86; Яценко С.А. Письменные и археологические источники о государственности и общественном строе кочевых сармато-аланов I—IV вв. н. э. // Междунар. конф. «100 лет гуннской археологии. Номадизм»: Тез. докл. — Улан-Удэ, 1996. — Ч. 1. — С. 182—185.

⁵⁴ Яценко С.А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и средневековья. — М., 2001. — С. 31—100.

⁵⁵ Пуздовский А.Е. О сарматах в Крыму... — С. 399—400; Пуздовский А.Е. Очерк этносоциальной истории... — С. 108; Пуздовский А.Е. Политическая история... — С. 103—105; Виноградов Ю.Г. Очерк военно-политической истории... — С. 164—166; Щукин М.Б. Указ. соч. — С. 208—211.

⁵⁶ Симоненко А.В., Лобай Б.И. Указ. соч. — С. 83—89; Симоненко А.В. Фарзой и Інісмей: аорсы или аланы? // ВДИ. — 1992. — № 3. — С. 148—149; Щукин М.Б. Указ. соч. — С. 212—218. Спробу пояснити монетне карбування царів кочових сарматів Фарзоя й Інісмея в Ольвії економічними причинами (Симоненко А.В., Лобай Б.И. Указ. соч. — С. 85—86) не можна визнати правомірною. Для кочовиків таке явище, як регулярна торгівля з використанням грошового еквівалента, не було характерним (детал. див.: Khazanov A.M. Nomads and the Outside World... — Р. 202—212; Крадін Н.Н. Імперія хунну... — С. 47), а визнання наявності у них власної грошової одиниці так чи інакше веде до модернізації рівня соціально-економічного розвитку, у цьому випадку сарматського суспільства другої половини I ст. н. е. Як і за часів правління Скіла, Атея, Скілура і династів Малої Скіфії в Добруджі, карбування monet в Ольвії Фарзоєм й Інісмеєм було символічним політичним актом, покликаним продекларувати царський ранг правителів певного сарматського об'єднання. Проте, мабуть, можна погодитися з Ю.Г. Виноградовим у тому, що таке карбування досить чітко свідчить про певну форму залежності еллінських центрів, що карбували такі монети, від варварського оточення. Див.: Виноградов Ю.Г. Очерк военно-политической истории... — С. 168; порів.: Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 274—276.

⁵⁷ СІЛ. XIV. 3608: Симоненко А.В., Лобай Б.И. Указ. соч. — С. 87; Щукин М.Б. Указ. соч. — С. 212—218; Виноградов Ю.Г. Очерк военно-политической истории... — С. 165—166; Bārež V. Considerations concerning the political history of sarmatians in the North-West of the Black Sea in the first century A. D. // Acta musei Porolissensis. — 1997. — 21. — Р. 943—952. Можливо, археологічним відображенням цієї збройної боротьби є знахідка в сарматському похованні I ст. н. е., відкритому на території сучасної Молдови, римської бронзової посудини з трискладовим римським ім'ям, яка могла належати загиблому в якісій воєнній сутичці римському легіонеру (див.: Агульников С.М., Бубулич В.Г. Сарматский курган I в. н. э.

у с. Казаклия // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К 100-летию Б.Н. Гракова). — Запорожье, 1999. — С. 12, рис. 2, 3—4; *Bărcă V. Vasele romane de bronz din mormintele sarmatice din spațiul Prut–Nistrean // Studii de istorie antică*. — Cluj-Napoca, 2001. — Р. 335—348; порів.: Шелов-Коведяев Ф.В. Бронзовая амфора Корнелии Кварты Рутиллы // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов н/Д., 2001. — С. 119—122).

⁵⁸ Виноградов Ю.Г. Очерк военно-политической истории... — С. 166—168.

⁵⁹ Зубарь В.М. Ольвия, сарматы и Рим во второй половине I в. н. э. // ВДИ. — 1994. — № 3. — С. 219; порів.: Симоненко А.В., Лобай Б.И. Указ. соч. — С. 86.

⁶⁰ Деталь, див.: Симоненко А.В., Лобай Б.И. Указ. соч. — С. 83—88; Щукин М.Б. Указ. соч. — С. 213.

⁶¹ Порів.: Яценко С.А. Аланская проблема и центральноазиатские элементы в культуре кочевников Сарматии рубежа I—II вв. н. э. // Петербург. археол. вестн. — 1993. — Вып. 3. — С. 60—72.

⁶² Симоненко А.В., Лобай Б.И. Указ. соч. — С. 86.

⁶³ Зубарь В.М. Ольвия, сарматы и Рим... — С. 218—221.

⁶⁴ Виноградов Ю.Г. Очерк военно-политической истории... — С. 167—168; Зубарь В.М. Ольвия, сарматы и Рим... — С. 218—221.

⁶⁵ Пуздовский А.Е. Очерк этносоциальной истории... — С. 108.

⁶⁶ Зайцев Ю.П. Хронология Неаполя Скифского // ДСПК. — 1995. — 5. — С. 88; порів.: Колтухов С.Г. Укрепления... — С. 36.

⁶⁷ Кутайсов В.А., Уженцев В.Б. Некоторые итоги изучения Калос Лимана // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). — Херсон, 1991. — С. 91; Колтухов С.Г. Укрепления... — С. 36.

⁶⁸ Пуздовский А.Е. Очерк этносоциальной истории... — С. 108; порів.: Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище... — С. 144; Уженцев В.Б. Калос Лимен в I в. до н. э. — II в. н. э. (общий обзор по материалам раскопок 1988—1998 гг.) // Поздние скифы Крыма: Тр. ГИМ. — М., 2001. — Вып. 118. — С. 166.

⁶⁹ Пуздовский А.Е. О сарматах в Крыму... — С. 400; Пуздовский А.Е. О погребальных сооружениях Юго-Западного и Центрального Крыма в первые века н. э. // Проблемы истории и археологии Крыма. — Симферополь, 1994. — С. 124—125; Пуздовский А.Е. Очерк этносоциальной истории... — С. 108.

⁷⁰ Порів.: Фокеев М.М. Проблема оседания сарматов Днестровско-Прутского между-речья // Проблемы скифо-сарматской археологии (К 100-летию Б.Н. Гракова). — Запорожье, 1999. — С. 259—262; Яценко С.А. Процесс оседания кочевых аланов в Приазовье в середине I — середине III вв. н. э.: города и кочевые стоянки // Взаимоотношения культур и цивилизаций и ритмы культурогенеза. — СПб., 1994. — С. 69—70; Медведев А.П. Археологические материалы о присутствии сарматов на лесостепных городищах // Сарматы и их соседи на Дону: Материалы и исследования по археологии Дона. — Ростов н/Д., 2000. — Вип. 1. — С. 233—255.

⁷¹ Порів.: Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище... — С. 141—142.

⁷² Безумовою модернізацією є висновок О.Є. Пуздровського, що ці знахідки «підтверджують значення городища і його гавані як центра міжнародної торгівлі» (Пуздовский А.Е. Политическая история... — С. 107).

⁷³ Порів.: Симоненко А.А. Сарматы Таврии... — С. 70—75; Симоненко А.В. Соотношение ранне- и среднесарматской культур... — С. 187—198.

⁷⁴ Пуздовский А.Е., Зайцев Ю.П., Лобода И.И. Погребения сарматской знати I в. н. э. на Усть-Альминском некрополе (По материалам раскопок 1996 г.) // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект: Тез. докл. — Севастополь, 1997. — С. 98—99; Пуздовский А.Е. Очерк этносоциальной истории... — С. 108; Пуздовский А.Е. Политическая история... — С. 105—106.

⁷⁵ Порів.: Высотская Т.Н. Этнический состав населения Поздней Скифии (по материалам могильников) // Материалы по этнической истории Крыма VII в. до н. э.—VII в. н. э. — Киев, 1987. — С. 64—65; Дащевская О.Д. Поздние скифы (III в. до н. э.—III в. н. э.) // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время: Археология СССР. — М., 1989. — С. 139—140; Дащевская О.Д. Поздние скифы в Крыму // САИ. — 1991. — Вып. Д 1—7. — С. 23—41; Щукин М.Б. Указ. соч. — С. 211; Пуздовский А.Е. Очерк этносоциальной истории... — С. 99, 110.

⁷⁶ Порів.: Виноградов Ю.Г. Очерк военно-политической истории... — С. 165.

⁷⁷ Бунятян К.П., Бессонова С.С. Про етнічний процес на європейській частині Боспору в скіфський час // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 24; порів.: Khazanov A.M. Nomads and the Outside World... — Р. 198—202.

⁷⁸ Порів.: Пуздовский А.Е. Очерк этносоциальной истории... — С. 109, 112, 117. У зв'язку з цим слід звернути увагу на добре засвідчене археологічно зростання з другої половини I ст. н. е. в пізньоскіфських могильниках кількості індивідуальних поховань, що О.Є. Пуздовсь-

кий пояснює поступовим виділенням у пізніх скіфів під впливом прийшлих сарматів малої сім'ї (Пуздровский А.Е. Очерк этносоциальной истории... — С. 117). Не заперечуючи цього висновку принципово, треба звернути увагу на те, що специфічними особливостями праці скотарів-кочовиків, кількісно обмеженої сімейними господарствами або мінімальними за розмірами общинами (Крадин Н.Н. Империя хунну... — С. 21), був зумовлений і характер їхньої сім'ї. Для кочовиків загалом характерна мала нуклеарна сім'я (Хазанов А.М. Социальная история... С. 164—165; Khazanov A.M. Nomads and the Outside World... — Р. 126—138), що не могло не відбитися, зокрема, і в похованальному обряді. Адже добре відомо, що в усіх сарматських могильниках, безумовно, переважають індивідуальні поховання, характерні саме для такої сім'ї. Тому, не виключаючи можливості трансформації сімейних відносин пізніх скіфів під впливом сарматів, різке збільшення кількості індивідуальних поховань у могильниках Південно-Західної Таврики, імовірно, насамперед слід розглядати як досить вірний показник осідання на землю представників сарматського етнічного масиву, що принесли з собою характерний для кочового суспільства обряд поховання. У свою чергу, осілий спосіб життя сарматів на території Південно-Західної Таврики обумовив те, що, на відміну від степової зони, в могильнику Неаполя Скіфського фіксуються підбійні могили з двома-трьома похованнями (Раевский Д.С. Позднескифская семья по археологическим данным // СЭ. — 1971. — № 2. — С. 66, прим. 31).

⁷⁹ Детал. див.: Крадин М.М. Проблема формацийной характеристики... — С. 6—7.

⁸⁰ Крадин М.М. Проблема формацийной характеристики... — С. 9; порів.: Павленко Ю.В. Зазн. праця. — С. 158—159.

⁸¹ Крадин М.М. Проблема формацийной характеристики... — С. 9.

⁸² Пуздровский А.Е. Политическая история... — С. 105—106.

⁸³ Порів.: Павленко Ю.В. Зазн. праця. — С. 159—160.

⁸⁴ Величко В.В. Указ. соч. — С. 257—258.

⁸⁵ Детал. див.: Khazanov A.M. Nomads and the Outside World... — Р. 157—158; Крадин Н.Н. Империя хунну... — С. 8—9, 48—50; Павленко Ю.В. Зазн. праця. — С. 159.

⁸⁶ Див.: Крадин Н.Н. Империя хунну... — С. 138.

⁸⁷ Навряд чи можна погодитися з В.А. Сидоренком, який на підставі знахідок золотих монет херсонеського карбування початку II ст. н. е. доходить висновку, що їх спеціально виготовляли для сплати данини варварам (Сидоренко В.А. Золотая монетная чеканка Херсонеса I—II вв. н. э. // МАИЭТ. — 2001. — 8. — С. 446—447). Адже вся історія Херсонеса, на відміну від Ольвії, свідчить, що його громадська община протягом античної епохи активно протистояла варварам, що погано узгоджується з припущенням про виплату їм данини і спеціального карбування для цього золотих монет.

⁸⁸ Близького за своїм змістом висновку, спираючись на археологічний матеріал та історичну ситуацію, дійшов О.Є. Пуздровський. Він вважає, що внаслідок міграції сарматів у передгірській частині Таврики у другій половині I ст. н. е. склався їх військово-політичний союз зі скіфами, хоча й не пояснює його характеру і ніяк не аргументує це важливе положення (Пуздровский А.Е. Политическая история... С. 114).

⁸⁹ CIL, XIV, № 3608.

⁹⁰ Детал. див.: Зубар В.М. Про похід Плавтія Сільвана в Крим // Археологія. — 1988. — Вип. 63. — С. 19—27; Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя... — С. 26—29.

⁹¹ Пуздровский А.Е. Политическая история... — С. 105, прим. 158.

⁹² IOSPE, F, № 369.

⁹³ Пуздровский А.Е. Этническая история... — С. 211; Пуздровский А.Е. Политическая история... — С. 105.

⁹⁴ Соломоник Э.И. Граффити с хоры Херсонеса. — Киев, 1984. — С. 10.

⁹⁵ Высотская Т.Н. Поздние скіфи в Юго-Западном Крыму. — Киев, 1972. — С. 147—149; Высотская Т.Н. Этнический состав населения... — С. 63, табл. 7; Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище... — С. 86—90; Гущина И.И. Население сарматского времени в долине реки Бельбек в Крыму (по материалам могильников) // АИЮВЕ: Тр. ГИМ. — М., 1974. — С. 43; Богданова Н.А., Гущина И.И., Лобода И.И. Могильник Скалистое III в Юго-Западном Крыму // СА. — 1976. — № 4. — С. 146; Гущина И.И. О локальных особенностях культуры населения Бельбекской долины Крыма в первые века н. э. // АИЮВЕ: Тр. ГИМ. — М., 1982. — Вип. 54. — С. 26; Дашевская О.Д. Поздние скіфи в Крыму... — С. 34—35, 40—41; Сымонович Э.А. Население столицы позднескифского царства (по материалам восточного могильника Неаполя Скіфського). — Киев, 1983. — С. 84—86; Внуков С.Ю., Лагутин А.Б. Земляные склепы... — С. 96—121 та ін.

⁹⁶ Пуздровский А.Е. О сарматах в Крыму... — С. 398.

⁹⁷ IOSPE, F, № 369.

⁹⁸ Ростовцев М.И. К истории Херсонеса в эпоху ранней Римской империи // Сб. в честь П.С. Уваровой. — М., 1916. — С. 14; Пуздровский А.Е. Этническая история... — С. 211; Пуздровский А.Е. Политическая история... — С. 105, прим. 158.

- ⁹⁹ Детал. див.: Смирнов К.Ф. Сарматы. Ранняя история и культура сарматов. — М., 1964. — С. 57—74; Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение... — С. 37—40.
- ¹⁰⁰ Порів.: Const. Porph. De adm. imp., 53; Подосинов А.В. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья. — М., 1985. — С. 170, прим. 240.
- ¹⁰¹ Пуздовский А.Е. О сарматах в Крыму... — С. 399—400; Пуздовский А.Е. Очерк этно-социальной истории... — С. 108.
- ¹⁰² Пуздовский А.Е. Политическая история... — С. 105—106.
- ¹⁰³ Высотская Т.Н. Поздние скифы... — С. 98—100; Гущина И.И. Население сарматского времени... — С. 44 і наст.
- ¹⁰⁴ IOSPE, I, № 369.
- ¹⁰⁵ Соломоник Э.И. Граффити... — С. 10.
- ¹⁰⁶ Детал. див.: Виноградов Ю.Г. Очерк военно-политической истории... — С. 167—168; Внуков С.Ю., Коваленко С.А., Трейстер М.Ю. Гипсовые слепки из Кара-Тобе // ВДИ. — 1990. — № 2. — С. 118. Дуже натягнутим є висновок щодо гіпсових зліпків середини І ст. н. е., знайдених під час розкопок на городищі Кара-Тобе, які свідчать, що «разом з римськими військами на городище прибув і майстер-горевт зі своїм інструментарієм. Тут на місці після початку переговорів зі скіфами по привезеніх зліпках їм був виготовлений набір срібного посуду для підношень як дипломатичних подарунків» (Внуков С.Ю., Коваленко С.А., Трейстер М.Ю. Указ. соч. — С. 119; порів.: Пуздовский А.Е. Политическая история... — С. 105).
- ¹⁰⁷ Сорочан С.Б. Экономические связи Херсонеса со скифо-сарматским населением Крыма в I в. до н. э. — V в. н. э. // Античные государства и варварский мир. — Орджоникидзе, 1981. — С. 27; Кадеев В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э. — V в. н. э. (На материалах Херсонеса). — Харьков, 1989. — С. 58; Зубар В.М., Савелья О.Я. Зазн. праця. — С. 75—80; Пуздовский А.Е. Граффити на краснолаковой посуде из раскопок Усть-Альминского некрополя в 1993—1995 гг. // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — Вып. 1. — С. 167—180; Журавлев Д.В. Граффити на краснолаковой керамике из могильника Бельбек IV в Юго-Западном Крыму // Поздние скифы Крыма: Тр. ГИМ. — М., 2001. — Вып. 118. — С. 187—193.
- ¹⁰⁸ IOSPE, I, № 421, 422; Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э.—XII в. н. э.). — Киев, 1977. — С. 65—66. Початком 70 р. датується скарб монет, знайдений в північно-західній частині пересипу Сакського озера в Північно-Західній Таврії (Гилевич А.М. Прибрежненский клад римских монет // НЭ. — 1965. — 5. — С. 103). На підставі результатів аналізу нумізматичного матеріалу А.М. Гилевичів припускала, що він міг бути пов'язаний з присутністю тут римських солдатів, які охороняли дорогу з Херсонеса у Північно-Західний Крим (Гилевич А.М. Указ. соч. — С. 103; порів.: Кузьмина А.Г. К вопросу о римской оккупации Херсонеса Таврического // Некоторые вопросы всеобщей истории. — Тула, 1972. — С. 106). Проте відсутність будь-яких інших даних, що могли б свідчити про дислокацію тут римських військ, а також військово-політична обстановка навколо Херсонеса в той час не дають змоги погодитися з цим висновком.
- ¹⁰⁹ Зубарь В.М. Северный Понт... — С. 51.

Одержано 14.03.2002

В.М. Зубарь

САРМАТЫ, НАСЕЛЕНИЕ ТАВРИКИ И ХЕРСОНЕС В I в. н. э.

На основании имеющихся в настоящее время источников можно достаточно уверенно полагать, что на протяжении первой половины — третьей четверти I в. н. э. Таврика была включена в сферу военно-политической активности сарматских объединений, а поздние скифы, не представлявшие единого политического целого, после походов Диофанта вошли в состав раннегосударственного сарматского объединения, которое условно можно называть «кочевой империей» или «кочевой конфедерацией». Именно это политическое образование стало ведущей военно-политической силой в Таврике и реальной угрозой самому существованию здесь главного центра античной цивилизации — Херсонеса. Только благодаря решительным действиям легата провинции Мезия Т. Плавтия Сильвана в 60-х годах I в. положение вокруг города стабилизировалось и вплоть до начала II в. между Херсонесом и варварами, жившими в Таврике, установились сравнительно мирные отношения, которые способствовали началу активизации разносторонних экономических связей.

В широком историческом плане события, происходившие в I в. в Таврике, свидетельствуют о понимании в Риме динамики процессов, происходивших в Северном Причерноморье, и угрозы со стороны сарматов, которые периодически мигрировали через степную зону региона к границам собственно империи. Вследствие этого в период правления императора Нерона была осуществлена первая широкомасштабная и достаточно успешная попытка оказать греческому населению Херсонеса действенную военную помощь и превратить его в

надежного союзника империи. Именно с того времени и до окончания античной эпохи сарматские миграции из степной зоны Северного Причерноморья определяли историческое развитие не только варварского населения Таврики и Херсонеса, но и населения дунайских провинций Римской империи.

V.M. Zubar¹

SARMATIANS, POPULATION OF TAURICA AND CHERSONESOS IN THE 1ST CENTURY AD

Based on the sources which is available in present, it is safe to say that during the first half and the third quarter of the 1st century AD Taurica was included in the sphere of the military and political activity of Sarmatian unions. The late Scythians, who after the Diophantos' campaign had no the common political integrity, formed part of the early state Sarmatian union, which could have been named «the nomadic empire» or «the nomadic confederation». Namely this political union became the principal military and political power in Taurica and the real threat to the existence of the main center of the ancient civilization that was Chersonesos. Owing to the strong measures of the legate of Moesia province T. Plautius Silvanus, in the 60s years of the 1st centurie AD the situation of the city stabilized, and by the beginning of the 2nd century AD the relatively peaceful relations were established between Chersonesos and barbarians living in Taurica, and were conducive to the beginning of activization of versatile economic connexions.

In the wide historical plan, the events, which took place in the 1st century AD in Taurica, are evidence of the comprehension by Rome the movement of the processes in the Northern Black Sea coast, and the threat from the Sarmatian side, who migrated from time to time through the steppe zone of the region to the borders of the empire. Consequently, during the reign of the emperor Nero the first large-scale and successful enough attempt to give the active military help to Greek population of Chersonesos and to turn it into the true ally of the empire was made. Namely since that time and up to the end of the ancient epoch Sarmatian migrations from the steppe zone of the region of Northern Black Sea coast became the major for the historical development not only for the barbarian population of Taurica and Chersonesos, but also for the Danube provinces of the Roman empire.

А.В. Івченко

ПОЯВА ГУНІВ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї

Статтю присвячено висвітленню шляхів, якими гуни просувалися до Північного Причорномор'я. Зроблено спробу пошуку відповідностей між схемою, яка була розроблена на основі аналізу писемних джерел, та наявним археологічним матеріалом, зокрема похованальними пам'ятками. Останні на території Північного Причорномор'я та Криму поділяють на дві групи, і чи, можливо, має у своєму підґрунті етнічні чинники.

Вивчення культури та історії європейських гунів налічує вже понад 250 років¹. Проте певна кількість проблем, пов'язаних з цією темою, ще не здобула свого остаточного вирішення. Однією з таких проблем можна вважати шляхи та порядок проникнення гунів до Східної Європи, зокрема до Північного Причорномор'я. Дослідники намагалися вирішити її в різний спосіб, але останнім часом починає переважати така загальна схема: напередодні вторгнення до Європи гунський союз племен остаточно консолідувався на Волзі та в Південному Приураллі. Тут нове утворення включало до свого складу іншомовні, у тому числі іранські та угорські, народи (сарматів, аланів тощо), і звідси розпочало свій рух на захід². Одержаніши перемогу над північноказацькими аланами в останній чверті IV ст.³, гуни вдираються до Північного Причорномор'я. Зіткнувшись на

нижньому Дніпрі з готами Германаріха, гуни тимчасово припиняють свій рух⁴, але згодом знову перемагають та крокують уже прямо на захід до Паннонії. І хоча, звичайно, існують й інші думки щодо порядку, хронології та характеру гунського руху⁵, вищеперечислену схему можна вважати найбільш поширененою. Дослідники майже завжди брали до уваги те, що фактично на цих теренах гуни з'являлися ще принаймні один раз, під час повернення із Західної Європи⁶. Це відобразилося у відповідних археологічних типологіях⁷ і зумовило появу децо відмінних поглядів щодо вирішення деяких питань. Одним з них є питання про порядок проникнення гунів до Північного Причорномор'я. За класичною схемою, гуни потрапили до цього регіону одночасно двома шляхами: одна група, найбільша, рухалася до Подніпров'я та обминула при цьому Азовське море з півночі, а друга, найменша, просувалася через Керченську протоку до Криму⁸. Проте останнім часом з'явилася думка, за якою гуни потрапили до Криму пізніше, ніж до Північного Причорномор'я загалом, лише у V ст.⁹.

Так чи інакше, за обома запропонованими варіантами, у Криму опинилась якесь окрема частина гунського союзу. Якщо ж торкатися наявних побудов, не зрозуміло, чи була ця частина хоча б якоюсь мірою відмінна від загальної маси союзу, і якщо була, то в чому. Отже, цілком доречною виглядає спроба розглянути відображення наявної ситуації в археологічному матеріалі і, взагалі, як розташування в географічному просторі наявних археологічних пам'яток співвідноситься із загальною схемою принаймні перших етапів гунського руху від Волзько-Уральського межиріччя до Північного Причорномор'я.

Традиційно комплексами, які були залишенні народами, що входили до складу гунського союзу (або навіть самими гунами), вважають поодинокі степові поховання та окремі знахідки речей, які характеризуються досить сталими типами інвентарю (прикрасами з дорогоцінних металів «поліхромного» стилю, зброя тощо)¹⁰. Окрім спроби розширити коло джерел, які можна було б врахувати до гунів, нині не можна вважати остаточно доведеними¹¹. Отже, саме пам'ятки цього типу, що датуються IV—V ст., і покладено в основу запропонованого аналізу.

Більшість типологічних і хронологічних розробок, за якими загальний масив цих комплексів розподіляє на окремі групи, були виконані на основі аналізу стилістики, орнаменту та технології виготовлення окремих типів речей¹². Якщо будь-які інші чинники (поховальний обряд, конструкція поховальних споруд і т. ін.) і брали до уваги, то, як правило, істотно на отриману картину вони не впливали¹³. Проте, незважаючи на в цілому поганий стан збереження джерел та їх не завжди належну документованість, певна частина таких чинників є достатньо інформативною.

У літературі вже були спроби розподілити поховальні пам'ятки гунського часу за характером поховальних споруд та обряду¹⁴. Дослідники виокремили три загальні типи комплексів: поховання з залишками «вогненого культу» (I тип), трупопокладення під курганним насипом (II тип) та трупопокладення без курганного насипу (III тип). Відразу зауважимо, що внаслідок нечисленності матеріалу, неоднаковості стану та ступеня його збереження як у межах одного типу, так і в порівнянні між типами запропоновану класифікацію можна вважати лише робочою. Проте стан джерельної бази робить спроби детальнішої їх класифікації дуже умовними¹⁵ і на цьому етапі дослідження недоцільними. Тому подальший аналіз у першу чергу буде проведено саме за трьома запропонованим «загальними» типами. При цьому, на відміну від попередніх досліджень, окремі знахідки речей та речових комплексів до уваги братися не будуть, оскільки їх інформаційна цінність з боку, що нас цікавить, дорівнює нулю. З огляду на поганий стан джерельної бази та існування певної кількості знахідок окремих речових комплексів за ознаки саме поховальної пам'ятки було обрано такі чинники: наявність у комплексі кісток людини та наявність зафіксованої поховальної споруди (кургану, ґрунтової ями, склепу тощо). Наявність хоча б одного з чинників була підставою для внесення пам'ятки до масиву дослідження. Винятком є лише три поховання: зі Старої Ігрені, хутора Саги та Нової Маячки¹⁶. У процесі дослідження кожного з них не було зафіксовано ні поховальних споруд, ні людських кісток. Утім, усі три комплекси відрізняються багатством інвентарю (у тому числі такими визначальними його типами, як характерні зброя та прикраси), а в перших двох ще було знайдено кістки коня. Беручи до уваги те,

що велика частина поховань цього типу мала у супроводі коня, ці пам'ятки розглядали як поховальні. Характер поховальної споруди оцінювали так: якщо під час дослідження місця пам'ятки, навіть коли вона на момент дослідження вже була остаточно зруйнована, жодних свідчень про існування тут кургану знайдено не було і люди, які першими зробили знахідку, не згадували про це, то комплекс розглядали як безкурганий.¹⁷

Отже, на території між Волгою та західними кордонами Північного Причорномор'я налічено 39 поховань; з них до I типу належать 8, до II — 13 та до III — 18 комплексів. Перша група є найчисленнішою і при цьому найбільш неоднорідною. По суті, вона поєднується в єдиний масив лише за наявністю «вогненого ритуалу» та є строкатою за іншими показниками.¹⁸ Дві інші — більш-менш компактні та єдині принаймні за базовими характеристиками.

Треба зазначити, що за іншими елементами поховального комплексу (насамперед мається на увазі склад поховального інвентарю) виокремлені типи чітко не різняться один від одного. До того ж поганій стан збереження (різний ступень повноти комплексів, невідповідна документація тощо) та їх невелика кількість не дають змоги робити остаточні статистичні висновки. Можна говорити лише про певні тенденції, притаманні тому чи іншому типу. Наведемо лише ті з них, за якими прослідовуються хоч якісь відмінності.

Металеві казанки частіше трапляються на пам'ятках III типу (7 одиниць), в інших їх майже немає. Кераміка відносно більше властива I (5 випадків), хоча фіксується і в II, і в III типах. Дерев'яний посуд є лише в похованнях I типу, і то зрідка. Проте тут зовсім немас прикрас (діадем, колтів), які трапляються трохи менше, ніж на половині пам'яток III типу, та більше, ніж на двох третинах пам'яток II типу.

Досить цікава картина складається з наявності зброї, оздоблення коня та його кісток у могилах. Елементи кінської упряжі є в усіх похованнях I типу та в половині поховань II та III типів. При цьому наявність кісток коня разом з людиною порівняно однакова для всіх — приблизно 50 % випадків. Майже відповідна ситуація зі зброєю. Небіжчики з поховань I типу озброєні майже всі (та майже всі з озброєні мають по кілька військових знарядь), а в II та III типах таких лише половина, і лише 50 % з них мають більше ніж один вид озброєння. Проте якщо для «вояків» з поховань I та III типів властиві мечі (приблизно по 50 %), то в II типі їх майже немає.

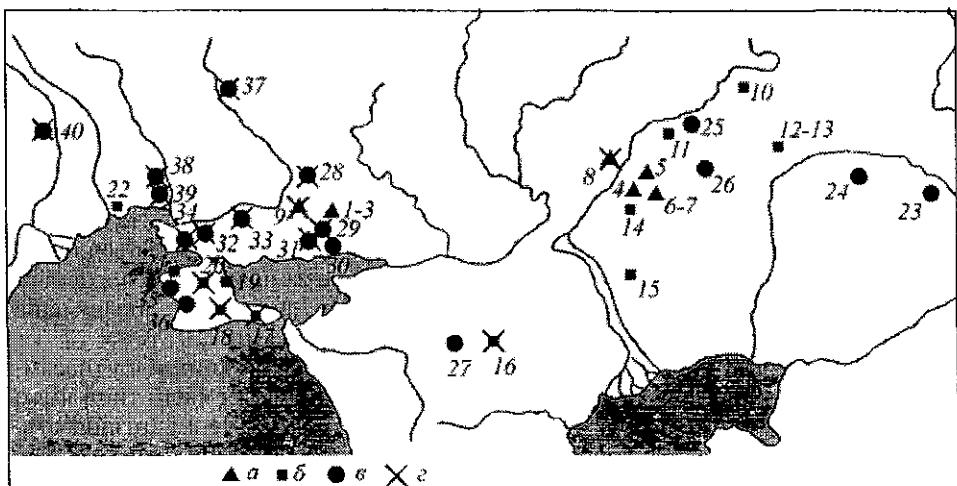
Отже, хоча I тип і виглядає більш «войовничим» (узда, зброя), II — більш «жіночим» (прикраси), а III тип прибрав до себе казанки, які, можливо, за аналогією з великими казанами певною мірою можна розглядати як ритуальні предмети¹⁹ [17], провести між типами впевнені межі за складом поховального інвентарю досить важко.

Картографування пам'яток за запропонованими типами свідчить про існування двох головних регіонів їх розповсюдження: Волзько-Уральський та Нижньодніпровсько-Кримський (рисунок). Між ними розташоване Північне Передкавказзя, де такі комплекси дуже нечисленні.

Для Волзько-Уральського регіону характерна порівняно велика кількість пам'яток. До того ж лише тут усі три типи поховань не мають якихось окремих чітких зон розташування та трапляються упереміш, маючи більш-менш однакову кількість комплексів у кожному з них. Саме тут розташоване нетипове поховання Володимірівка 4, яке в кургannому трупопокладенні містить окремі елементи «вогненого ритуалу»²⁰.

Північне Передкавказзя надає лише два поховання — одне курганне та одне ґрунтovе трупопокладення (обидва є випадковими знахідками)²¹. Треба додати, що й окремих знахідок речей тут небагато (всього декілька).

Найяскравішу картину надає другий, Нижньодніпровсько-Кримський, регіон, який, власне, нас і цікавить. Кількість пам'яток тут знову стає великою, але характер розподілу за групами істотно відрізняється від такого у Волзько-Уральському межиріччі. Загалом на цій території налічено 21 пам'ятку, яку можна зарахувати до степових поховань гунського часу. За кількісним розподілом між типами поховань ця територія відмінна від Поволжко-Уральського регіону, де спостерігається приблизна рівновага, але в цілому відповідає загальній картині —

Степові поховання гунського часу між Уралом та Дунаєм: а — комплекси зі спаленнями; б — кургани трупопокладення; в — безкурганні трупопокладення; г — випадкові знахідки; 1 — Новогригорівка VI; 2 — Новогригорівка VIII; 3 — Новогригорівка IX; 4 — Рівне, к. 42; 5 — Покровськ, к. 2; 6 — Покровськ, к. 17; 7 — Покровськ, к. 18; 8 — Нижня Добринка; 9 — Макартет; 10 — Володимирське; 11 — Покровськ, к. 36, п. 2; 12 — Шилове, к. 2; 13 — Шилове, к. 3; 14 — Верхньопогромне, к. 4 п. 3; 15 — Ленінськ, к. 3, п. 12; 16 — Здвиженське; 17 — Марфівка; 18 — радгосп ім. Калініна; 19 — пос. Чикаренко; 20 — Ізобільне; 21 — Беляус; 22 — Кубей, к. 8, п. 2; 23 — Кизил-Адир; 24 — Нова Успенівка; 25 — Курнайка; 26 — радгосп «Восход»; 27 — Зеленокумськ; 28 — Новоіванівка; 29 — Мелітополь; 30 — Кам'яна Могила; 31 — Дмитрівка; 32 — Альошки; 33 — Нова Маячка; 34 — Саги; 35 — Беляус, 1991 р.; 36 — Усть-Альмінське; 37 — Стара Ігрень; 38 — Антонівка; 39 — Тилігульський лиман; 40 — Конщети

дещо зменшується відсоткова кількість I та II типів та дещо зростає частка III, що не принципово. Майже та сама відповідність прослідовується й за розподілом інвентарю: певні незначні коливання є, але якщо враховувати загальну численність матеріалу, то вважати їх показовими немає сенсу. Як єдиний виняток можна навести діадеми й колти: їх відносна кількість різко збільшується для III типу порівняно з II. Хронологічно ці пам'ятки також виглядають досить компактно: у цілому вони датуються кінцем IV—V ст. Датування кількох з них першою половиною IV ст.²² переглянуто на кінець V ст.²³. Привертає увагу, що за типом поховання та конструкцією поховальних споруд цю територію можна поділити на два мікрорегіони: Північний (пониззя Дніпра) та Південний (Крим). Першому притаманні головним чином безкурганні поодинокі поховання. Єдине трупопокладення в кургані трапляється вже далеко на заході, у пониззі Дністра (Кубей)²⁴. Для другого характерні переважно курганні поховання. Дві ґрутові могили, що зафіксовано тут, дещо відмінні від аналогічних захоронень Північного мікрорегіону. Про це йтиметься нижче.

Зазначене можна доповнити інформацією про пам'ятки, які містять залишки «вогненого ритуалу». Вони трапляються лише у Волго-Ураллі та на нижньому Дніпрі. Проте характер їх досить різний. На Волго-Ураллі лише для однієї з них (Володимірівки 4) зафіксовано наявність кістяка людини. Усі інші — це вогнища в насипі чи на давньому горизонті кургану (у цій статті їх ураховано лише 4, хоча відомо більше)²⁵. Для них характерні відсутність кісток людини та наявність курганного насипу. На нижньому Дніпрі ситуація протилежна — тут є кістки людини, але немає курганів²⁶. І це (відсутність курганів) притаманне не тільки доведеним трупоспаленням, таким як Новогригор'ївка, а й пам'яткам, де кістки людини зафіксовано не було, але залишки «вогненого ритуалу» — обпалені речі — мали місце (Макартет)²⁷.

Отже, за типом поховальних споруд та пов'язаними з ними елементами обряду географічно регіон пониззя Дніпра та Криму поділяється на дві частини: Північну (ґрутові пам'ятки) та Південну (курганні). Треба зауважити, що, незважаючи на невелику кількість пам'яток, нині такий поділ уже не можна пояс-

ніювати невідповідним станом дослідження окремих територій. У Північному Причорномор'ї, зокрема на нижньому Дніпрі, упродовж тривалого часу працювало багато великомасштабних новобудівних експедицій (див. «Археологічні відкриття» за 1970—1980-ті роки). Більшість із них було насамперед орієнтовано на дослідження курганів, але при цьому саме цей регіон на дає нам жодної курганної пам'ятки. Майже всі поховання було знайдено тут випадково та, як правило, не археологами. Це дає змогу стверджувати, що за таким географічним поділом ховаються певні реалії давнини, для яких мають бути пояснення в процесах, що відбувалися за тих часів.

На нашу думку, у протиставленні «курган — не курган» при побудові поховань пам'яток, яке відповідає географічному поділу території, лежить різний підхід щодо похованального обряду населення, яке мешкало в різних мікрорегіонах. Насамперед цей підхід спостерігається в ставленні до оздоблення місця поховання. На нижньому Дніпрі прослідовується намагання «заховати» це місце²⁸. Жодна з пам'яток, які тут було знайдено, не мала на поверхні яких-небудь ознак, що б її маркували. Навіть найбідніше з них поховання на Кам'яній Могилі, яке супроводжувалося мінімумом інвентарю, було зроблено в глибині печери. Цей обряд персигукується з давні відомими у фаховій літературі «річковими похованнями», одним з класичних прикладів яких є суджинська пам'ятка.

Зовсім інша ситуація спостерігається в Криму. Усі поховання тут зроблено з вторинним використанням поховань споруд попередніх часів. Усі могили, розташовані в курганах, яких тут більшість, впускні. Одне з двох ґрунтових поховань, Усть-Альмінське, зроблено в античному склепі, який знаходився на некрополі, тобто в місці, що вже було відоме як поховань, і який було пограбовано набагато раніше²⁹. Йому, до речі, відповідає поховання на некрополі Біляуса, яке теж знаходилося в раніше пограбованому склепі, але вже під курганом.

Отже, цілком імовірно, що різниця між похованальним звичаєм кочовиків, які ховали власних небіжчиків у Подніпров'ї, та тих, що пройшли до Криму, полягала навіть не в наявності чи відсутності курганів, а в тому, що перші старанно ховали місце покладання своїх померлих, а другі, навпаки, використовували для цього вже добре відомі, «оздоблені», місця поховань. Таку думку не заперечує й єдине кримське поховання, яке не відповідає цьому критерію — друге безкурганне поховання маленького хлопчика з Біляуса. Його було просто кинуто до старої господарчої ями з мінімумом інвентарю, за складом та кількістю якого це поховання було навіть біднішим, ніж більшість пограбованих та зруйнованих комплексів³⁰. Важко сказати, чи можна взагалі цю пам'ятку вважати власне похованальною, але те, що в будь-якому разі це не поховання, яке було б зроблено за звичайним обрядом, майже не викликає сумнівів.

Таким чином, ми маємо свідчення про певні ідеологічні відмінності, що існували між степовими мешканцями Подніпров'я та Криму. Разом з тим тотожність матеріальної культури, інших елементів похованального обряду (наявність коня, діадем, зброй) та єдність у часі дають змогу розглядати їх як достатньо близькі між собою складові більш великого об'єднання. Загалом ситуація, що склалася після картографування поховань, на нашу думку, добре відповідає тій загальній схемі проникнення гунів до Північного Причорномор'я, про яку йшлося на початку статті. Процесу консолідації гунського союзу в межиріччі Волги та Уралу відповідає порівняно велика кількість пам'яток різних типів, які перемішані між собою та не створюють за розміщенням тих типів у просторі якихось компактних груп. До того ж, саме на цих теренах було знайдено поховання більш ранніх, сарматських, часів, які містять у складі інвентарю певні гунські типи речей та пов'язуються дослідниками з найпершими спробами окремих невеличкіх загонів гунів проникнути до Європи³¹. Незначна кількість поховань у Північному Передкавказзі відбуває етап гунського руху за Волгу за часів їх зіткнень з аланами. І нарешті, відмінність у типах поховань споруд на нижньому Дніпрі та в Криму добре узгоджується зі свідченнями писемних джерел про два шляхи проникнення гунів до Північного Причорномор'я — через Крим та навколо Азовського моря, — якими могли рухатися дві різні за походженням частини гунського союзу.

Нині важко дійти висновку, які саме чинники — етнічні, майнові чи соціальні — знаходилися в підґрунті їх відмінності одне від одного. Не виключено, що ці чинники мали хронологічний характер. Якщо поховання Подніпров'я переваж-

но тяжіють до першої половини V ст., то в Криму відсоток тих, які можна зарахувати до другої половини V ст., збільшується, хоча й не переважає. Без додаткових даних дуже важко визначити, чи має така хронологічна розбіжність якусь вагу. Утім, за аналогією можна навести ситуацію, що склалася в досить близькій за характером формування салтово-маяцької культури, до складу якої також входили різні за етнічним походженням, у тому числі й степові, народи. За загальної єдності культури, матеріальної для всіх її етнічних компонентів, саме в типах поховальних споруд дослідники знаходить риси, що маркують етнічні відмінності. Проте, на думку більшості фахівців, гунський союз теж мав складну багатокомпонентну етнічну структуру³². Це дає змогу запропонувати як один з варіантів пояснення відмінностей у побудові поховальних споруд (курган — не курган) насамперед саме якусь етнічну відмінність населення, що залишило їх. Не виключено, що за інтерпретацію цих пам'яток можна запропонувати їх належність до гунів-альцагірів, що, за писемними джерелами, мешкали в Криму за часів після гунської навали³³.

¹ Бернштам А.Н. Очерки истории гуннов. — Л., 1952. — С. 6.

² Буданова В.П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. — М., 2000. — С. 12, 50; Смирнов А.П. К вопросу о гуннских племенах на средней Волге и в Прикаспии // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — С. 66; Халиков А.Х. Великое переселение народов и его роль в образовании варварских государств // От доклассовых обществ к раннеклассовым. — М., 1987. — С. 90.

³ Айаббин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — С. 55; Артамонов М.И. История хазар. — Л., 1962. — С. 45, 53; Шелов Д.Б. Волго-донские степи в гунское время // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М., 1978. — С. 81.

⁴ Артамонов М.И. Указ. соч. — С. 54; Бернштам А.Н. Указ. соч. — С. 149.

⁵ Павленко Ю.В., Смагулов С.А. Гуны напередодні їх вторгнення в Європу // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 35—36; Халиков А.Х. Татарский народ и его предки. — Казань, 1989. — С. 60.

⁶ Айаббин А.И. Указ. соч. — С. 77; Сидоренко В.А. К вопросу об этнической атрибуции Ай-Тодорского клада монет IV — начала V вв. с подражаниями «лучистого типа» // Материалы к этнической истории Крыма. — Киев, 1987. — С. 136; Талис Д.Л. Оборонительные сооружения Юго-Западной Таврики как исторический источник // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — С. 112.

⁷ Амброз А.К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — первой половины VIII веков // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 21—23; Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV—V вв.). — СПб., 1994. — С. 139—140.

⁸ Пиорю И.С. Указ. соч. — С. 44—45; Сазанов А.В. Боспор у ранньовізантійський час // Археологія. — 1991. — № 2. — С. 17—19; Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 82.

⁹ Айаббин А.И. Указ. соч. — С. 76; Анохин В.А. История Боспора Киммерийского. — Киев, 1999. — С. 178—179.

¹⁰ Баранов И.А. Погребение V в. н. э. в Северо-Восточном Крыму // СА. — 1973. — № 3. — С. 245; Дащевская О.Д. Погребение гуннского времени в Черноморском районе Крыма // МИА. — 1969. — № 169. — С. 60; Засецкая И.П. Дата мелитопольского комплекса в свете проблемы хронологии памятников гуннской эпохи // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984. — С. 76; Тиханова М.А., Черняков И.Т. Новая находка погребения с диадемой в Северо-Западном Причерноморье // СА. — 1970. — № 3. — С. 126; противоположна точка зору: Высотская Т.Н., Черепанова Е.Н. Находки из погребений IV—V вв. в Крыму // СА. — 1966. — № 3. — С. 196; Синицин И.В. Археологические работы в зоне строительства Сталинградской ГЭС // КСИИМК. — 1953. — 50. — С. 85.

¹¹ Ковалевская В.Б. Антропоморфные амулеты VI—IX вв. на Северном Кавказе // КСИА. — 1983. — № 176. — С. 43—48; Кругликова И.Т. Погребение IV—V вв. н. э. в деревне Айвазовское // СА. — 1957. — № 2; Міхлін Б.Ю. Гунський амулет з Жаданівського музею // Археологія. — 1972. — № 5. — С. 96; Шелов Д.Б. Антропоморфный амулет из Танаиса // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984. — С. 244.

¹² Амброз А.К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. Ч. 1 // СА. — 1971. — № 2. — С. 115—121; Засецкая И.П. Культура кочевников... — С. 111—131.

¹³ Засецкая И.П. Культура кочевников... — С. 12—23.

¹⁴ Там же. — С. 12—13.

¹⁵ Там же. — С. 16.

¹⁶ Засецкая И.П. Культура кочевников... — Табл. 9—10, 16; Ковалева И.Ф. Погребение IV в. у с. Старая Игриень // СА. — 1962. — № 4. — С. 233—235.

- ¹⁷ Це уточнення потрібне у зв'язку з можливістю помилкового зарахування зруйнованого курганного поховання до кола поодиноких безкурганних пам'яток.
- ¹⁸ Засецька І.П. Культура кочевників... — С. 13—16.
- ¹⁹ Боковенко А.Н., Засецька І.П. Происхождение котлов «гуннского типа» Восточной Европы в свете проблемы хунно-гуннских связей // Петербург. археолог. вестн. — 1993. — Вып. 3. — С. 74.
- ²⁰ Засецька І.П. Культура кочевників... — Табл. 35.
- ²¹ Там же. — Табл. 11,13.
- ²² Айбабін А.І. Погребения кочевнической знати в Крыму конца IV—VI вв. // МАІЭТ. — 1993. — Вып. 3. — С. 208.
- ²³ Айбабін А.І. Этническая история... — С. 45.
- ²⁴ Субботин Л.В., Дзиговский А.Н. Сарматские древности Днестро-Дунайского между речья. — Київ, 1990. — Т. 3. — С. 16—20.
- ²⁵ Засецька І.П. Культура кочевників... — Приложение 1.
- ²⁶ Там же. — Табл. 1—6.
- ²⁷ Цю пам'ятку не було враховано в статті, тому що ні кісток людини, ні залишок похованальної споруди тут не було знайдено; див.: Пешанов В.Ф., Телегін Д.Я. Жертвеннє місто алано-гуннського періоду в урочищі Макартет // АО за 1967—1968 рр. — С. 229—232.
- ²⁸ Михайлів Б.Д. Погребение гуннского времени на Каменной Могиле в Северной Таврии // МАІЭТ. — 1993. — Вып. 3. — С. 109—110.
- ²⁹ Пуздрівський А.Е., Зайцев Ю.П., Непеволя І.І. Погребение воина гуннского времени на Усть-Альминском могильнике // Исследования по этнической истории античной Таврики. // Хсб. — Севастополь, 1999. — Вып. 10. — С. 194—207.
- ³⁰ Айбабін А.І. Указ. соч. — С. 73.
- ³¹ Засецька І.П. Культура кочевників... — С. 138.
- ³² Там же. — С. 56; Буданова В.П. Указ. соч. — С. 50—51; Халиков А.Х. Татарский народ... — С. 57—60.
- ³³ Пиоро І.С. Указ. соч. — С. 45.

Одержано 02.04.2002

A.V. Ivchenko

ПОЯВЛЕНИЕ ГУННОВ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Вопросы, связанные с характером, хронологией и путями появления гуннов в Северном Причерноморье, до сих пор не могут считаться выясненными окончательно. Согласно наиболее распространенной схеме, гуннский союз, консолидировавшись на Волге, через Северное Предкавказье проникает на эти территории.

Анализ археологических источников подтверждает это мнение. Гуннские погребальные памятники Северного Причерноморья по способу захоронения и типу погребального сооружения делятся на две части. Возможно, это было связано с этнической неоднородностью населения, оставившего данные памятники. Не исключено, что крымские памятники оставлены гуннами-алыциагирами, которые входили в гуннский союз и упоминаются в письменных источниках.

Можно сказать, что результаты картографирования археологических памятников хорошо иллюстрируют движение гуннов с Волги через Северное Предкавказье в Северное Причерноморье и Крым.

A.V. Ivchenko

APPEARING OF HUNS ON THE NORTHERN COAST AREA OF THE BLACK SEA

The questions, which are connected with peculiarity, chronology and ways of appearance of Huns on the territory of the northern fringes of the Black Sea, couldn't have been still solved finally. According to the scheme being in wide usage the Huns, developed into union on Volga region, were to this territory across the northern cisaucasian region. This opinion is corroborated by an analysis of archaeological sources. Hunnish burials on the northern fringes of the Black Sea are divided into two clusters by the way of burying and type of burial construction. Possibly, it was bound up with ethnical heterogeneity of the population, which left the sites. It is possible, that Crimea sites were left by Huns-Allyagirs, who formed part of Hunnish union and aforementioned in the writing records.

It may be added, that the results of mapping of archaeological sites well illustrate Huns advancement from the Volga across the northern cisaucasian region to the territories of the northern coast of the Black Sea and to the Crimea.

ВОГНИЩА І ПЕЧІ В СПОРУДАХ ХОЗАРСЬКОГО ЧАСУ ЗІ СТЕПОВОГО ПОДОНЦІВ'Я

На основі значної кількості археологічного матеріалу у статті розглянуто конструкцію та функціональне призначення опалювальних споруд у житлових та господарських приміщеннях салтово-маяцької культури.

Типологічні й хронологічні відмінності будівель хозарського періоду визначаються не лише їх функціональністю чи конструктивністю, а й ознаками, що стосуються інтер'єру кожного окремого приміщення. Враховуючи такі, здавалося б, мало значущі деталі, як, наприклад, господарські ями, лежанки, вогнища, печі, що входили до складу інтер'єру будівель або прибудов до них, деякі дослідники цілком справедливо включили їх до ознак, що визначають тип, етносклад, хронологію поселень і жител.

Прикладом тому є матеріали ранньосередньовічної Таврики з розкопок поселення Тау-Кипчак у передгір'ях Центрального Криму. Наприклад, І.А. Баранов, звернувшись особливу увагу на конструкції жител, систему планування будівель та їхні супровідні вогнища, печі, виділив поселення праболгар ранньотюркського етапу (друга половина VII — перша половина VIII ст.), які заразував до першого (дохозарського) етапу салтівської культури Таврики¹.

Вторгнення на півострів військ Хозарського каганату привело до другої міграційної хвилі праболгар, які прийшли до Криму тепер уже не тільки з хозарськими воїнами, а й зі специфічними рисами хозарських культурних традицій. Для Криму це нове розселення праболгар означало: освоєння ними великих територій; появу великого числа нових поселень, витіснення аборигенного населення та населення, яке прийшло раніше, і, звичайно, розвиток власної салтово-маяцької культури на якісно новому рівні, зумовленому її контактами з населенням і культурами Криму попередніх століть. Проте зміни носили й зворотний характер, що торкнулося практично всіх поселень, городищ, міст Таврики, що існували раніше, серед яких найважливіше місце займала Судакська фортеця. Перетвореннями ознаменувалася історична ситуація другої половини VIII—IX ст. і в степовому регіоні південно-західного Подоння — у Подонців'ї.

У степах Подоння з кінця VIII і в IX ст. порівняно з попереднім часом найбільше намітився прогрес в архітектурно-побутових системах степового варіанта салтово-маяцької культури, зокрема в господарсько-побутових опалювальних пристроях: вогнищах, печах, тандирах. Загальна кількість опалювально-господарських пристройів у 90 розкопаних будівлях (50 — жител, 30 — господарських, 10 — виробничих) — понад 140 од.

Про способи обігріву споруд раннього середньовіччя повідомляється в багатьох публікаціях, особливо якщо йшлося про житла. За наявністю опалювальних пристройів часом навіть класифікували будівлі — на житла й не житла². Проте лише в деяких дослідженнях є спеціальні згадки про розмаїтість і способи обігріву будівель, типології опалювальних пристройів, зв'язок виду опалення з певною етнічною групою або культурно-історичною традицією народу, що залишив будівлі³.

За нашим переконанням, система опалення насамперед відповідає функціональності будівель, проте вона відповідає й господарсько-побутовим традиціям їхніх мешканців. Усю серію споруд ми поділяємо на три основні групи: житла, господарські й виробничі приміщення. Для всіх них визначено найбільш загальні функції — бути притулком людині й домашнім тваринам від несприятливих кліматичних ситуацій, місцем зберігання майна й інвентарю, запасів продуктів, виконання побутових і виробничих занять.

Однак без додаткових систем обігріву, а тим більше без пристройів, потрібних у побутовій практиці, наприклад приготування їжі, обігрів тварин, будівля залишається просто спорудою, в якій, особливо в холодну пору року (а це для степової місцевості Подоння більше ніж половина астрономічного року), без джерела тепла знаходиться практично неможливо. Приблизно таке саме призначення опалювальні пристрої мали в стійлах для молодняку, гончарих майстернях.

В який саме спосіб обігрівалися будівлі? Насамперед зазначимо, що для кожної групи споруд існували свої обігрівальні пристрої, одні з яких призначалися лише для опалення приміщення, інші виконували функції домашнього віттаря, треті були універсальні або з нерозділеними функціями.

У судженнях, що стосуються вогнищ та печей, іноді висловлювалася думка про необхідність диференціювати поняття «обігрівальне пристосування» і «опалювальний пристрій». Перше нібито стосується всіх груп і типів будівель і с., насамперед, системою підтримки прийнятного температурного режиму. Друге — це щось спеціальне, характерне для жителів, і застосовується тільки в найхолоднішу пору року. Наскільки виправдана подібна, не зовсім зрозуміла класифікація, ми дискутувати не будемо. На нашу думку, принципові відмінності між ними знайти важко. Розглянемо кожен вид опалювальних господарсько-побутових пристройів. Почнемо з найпростіших вогнищних пристосувань.

Вогнища й вогнищні пристрої в будівлях степового Подонців'я

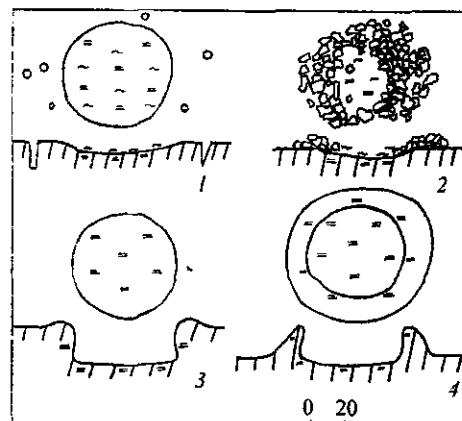
Практично в усіх будівлях Подонців'я, незалежно від їхньої форми (круглої, квадратної, прямокутної), існували три групи штучних теплозабезпечувальних пристройів: А — звичайні для того часу вогнища; Б — печі (кам'янки, сирцеві глинобитні, останцеві); В — печі-тандири. Кожна з перелічених груп пристройів, виконуючи свою основну роль, одночасно могла бути багатофункціональною. Наприклад, навіть просте традиційне вогнище забезпечувало: тепло, приготування їжі, виконання кількох нескладних виробничих технологій, і могло бути задіяне в найпростіших сімейних обрядах. Саме такими універсальними функціями були наділені вогнища кочовиків. Пізніше з них виокремилися обігрівальні вогнища-каміни, сутність яких полягала у збільшенні тепловіддачі вогнища за рахунок сильно нагрітого в ньому каміння.

Поряд із вогнищами-камінами в будівлях з'явилися вогнища для приготування їжі. Їх оформляли високими глиняними бортами, за межами яких спостерігаються розчищені ямки від кілків до поперечин над вогнищем. Таке саме призначення мають вогнища, оформлені великим камінням, куди ставили горщики чи фіксували ємності. Треба також виділити вогнищні ями чи ями з горщиками-жаровнями, в яких могли пекти хліб або за допомогою яких могли виконувати деякі металообробні операції.

Прикладами багатофункціональності вогнищ можуть слугувати споруди 7 і 10 у с. Підгайка на р. Деркул. Тут у вогнишній ямі будівлі 7 із вмонтованою об'ємною керамічною ємністю зосереджували жар і на інтенсивно прогрітих стінках могли пекти коржі, а потім, цілком припустимо, на встановленій зверху переносній жаровні просушували зерно. У споруді 10 вогнище в ковалському приміщенні могло бути «горном» для попереднього нагрівання чорного металу перед його основною ковалською обробкою або розплавленням кольорових низькоплавких сплавів.

Беручи до уваги устрій вогнищ, число яких наближається до 90, усю їхню серію можна розділити на три типи (рис. 1).

Рис. 1. Вогнища (1), вогнища-каміни (2) та ями (3, 4) для вогнищ з будівель степового Подонців'я

Перший тип — найпростіші напільні відкриті вогнища, улаштовані в лінзо-чи тарілкоподібних заглибленнях від 3—5 до 10—12 см нижче рівня долівки діаметром від 40 до 70 см. Черінь таких вогнищ або знаходиться в природній щільній останцівій глині, або має ознаки штучної обмазки глиною. Глибина обпалення не перевищує 5—7 см.

Другий тип — вогнища-каміни. Усі вони винятково напільного типу з ледь помітним (не більше 3—4 см) заглибленням череня. Діаметр кам'яних кіл, що обмежували вогнища, — у межах 50—80 см, висота — від 10 до 20 см. Іноді камінням була заповнена вся поверхня вогнища. Розмір каміння невеликий, близьче до розірваних малих форм. Мергель для камінів використовували рідко, на-багато частіше застосовували пісковики і кварцити, тобто стійкіші до температурних деформацій гірські породи.

Крім відкритих вогнищ населення Подонців'я практикувало обігрів жителі і господарських будівель, в основному стійл, за допомогою вогнищ у ямах, горщиців-жаровень типу середньоазіатських манкалів. Усі пристрой такого типу й близькі до них ми об'єднали в *третій тип* обігрівальних пристрой, які, у свою чергу, представлени трьома конструктивними варіантами.

Перший варіант — переносні жаровні-манкали у вигляді великих товсто-стінних горщиків, заповнених жаром. Їх встановлювали в будь-якому потрібному місці для забезпечення тимчасового, але інтенсивного обігріву приміщення.

Другий варіант — стаціонарні вогнищні ями або ямні вогнища із заглибленністю черенів від 20 до 40 і навіть 50 см. І.І. Ляпушкін, розкопуючи Карнаухівське поселення, в одному з приміщень розчистив три невеликі дзвоноподібні ями, заповнені попелом. Стіни ям і їхнє дно були сильно обпалені, в окремих місцях були помітні сліди обмазки. За визначенням І.І. Ляпушкіна, це були «жарові» ями для опалення⁴.

У Подонців'ї такі самі жарові ями могли доповнюватися глиняними кільце-подібними масивними валиками, унаслідок чого на 10—15 см збільшувалася глибина вогнища. Додаткові посилення верхньої частини вогнищ невипадкові: можливо, валики були опорами для встановлення великих кухонних горщиків або тих самих сушильних жаровень.

Третій варіант — це вогнищні ями зі вставленими в них цілими великими кухонними горщиками чи малими піфосами. Іноді цілу форму замінювали великі фрагменти стінок від горщиків, глечиків, амфор, вмуровані глиною на поверхні стін ями.

Вогнищні ями з горщиками всередині зазвичай трапляються в житлах. Вони заповнені вугіллям чи цілковито білим попелом, проте самі стіни ям не мають очевидних ознак прокалювання. Знаходилися такі ями у віддалені від входу до будівель стороні, але близьче до лежанок, а тому саме їх і можна зарахувати до азіатських сандалів, найбільш зручних й екологічно чистих (бездимних) пристрой опалення житлового приміщення⁵. Складність користування сандалами полягає лише в тому, що для цього потрібне деревне вугілля. Одержання деревного вугілля для салтівців, очевидно, не було великою проблемою. Його випалювали з деревини в гончарних печах. Так, одна з топок печій гончарної майстерні (будівля 4 Рогалика) за відсутності горщиків буквально була забита шматками деревного вугілля й напівобугленими заготівками для нього з дуба. А взагалі паливом могли слугувати всі матеріали з рослин, що ростуть у степах.

Вогнищні ями іноді будували з піддувалом у вигляді пророблених з долівки або з привогнищної ями отворів діаметром 4—6 см. Іншим, нижнім, боком отвори виходили до її придонної частини. У господарській практиці вогнищні ями цілком могли бути універсальними пристроями. У них, крім обігріву й приготування їжі, як, наприклад, це робили в «танурах» уйгури, можна було випікати коржі. Вони ж могли бути й гончарним вогнищем для обпалення малих глиняних форм, і обігрівачем типу азіатського — сандалом.

З етнографічних джерел відомо, що опалювальні вогнища, виріті в землі, в Азії сягають глибокої давнини. Вони й тепер трапляються в Афганістані під на-звою «тундур», на Кавказі у вірменів — «тондир», у грузинів — «торне»⁶.

Велику кількість тандирів виявлено й у степовому Подонців'ї, але ми їх за-раховуємо не до опалювальних вогнищ, а до спеціальних хлібних печей, про що йтиметься нижче.

Аналіз розкритих будівель свідчить про те, що видозмінювалися не лише вогнища, а й місце їх розташування. Відомо, що в юртоподібних житлах вогнище зазвичай було в центрі будівлі; в міру зміни типу житла вогнища з центра «переміщують» углиб щодо входу будівлі. Зростає й кількість вогнищ в одному житлі, причому крім центральної частини вогнищні плями розчищені в різних місцях, часом під стінами й у кутках. За нашими спостереженнями, зміна місцезнаходження вогнищ була зумовлена не стільки результатами механічної зміни його розташування, скільки прагненням збільшення кількості джерел тепла, особливо в холодну пору року. Помічено, що кількість вогнищних плям зростає зі збільшенням площи житла. Середні розрахунки по наших будівлях показали, що кожні 10—12 м² жилої площи мали забезпечуватися теплом від одного вогнища, відповідно збільшення площи спричиняло створення додаткових обігрівальних вогнищ. Поява в будівлях печей з різними функціями привела до втрати вогнищами своєї колишньої універсальної значущості. Тепер вони, очевидно, більшою мірою могли бути пов'язані лише з обігрівально-ритуальним призначенням, а тому навіть у пізніх житлах їх, як і раніше, розміщували або в центрі, або в кутку. У попелі таких вогнищ трапляються кальциновані кістки дрібних тварин і птахів, а поруч з ними — розвали горщиків.

Наші судження про вогнища спираються не тільки на археологічні свідчення з поселень степового Подонців'я, а й на етнографічні дані про давній близькі до сучасної історії напівкочові народи.

Обігрів жителі відкритими вогнищами, приготування на них їжі, напоїв, коржів, ритуали й обряди, пов'язані з ними, тривалий час, аж до ХХ ст., як реліктові явища трапляються в народів Середньої Азії. Багаття, що називалося «ут» (вогонь), влаштовували в заглибленому в долівку кімнаті прямокутнику, по краях викладеному камінням. Його розташовували на рівній відстані від стін, тобто в центрі приміщення. За допомогою вогнища нащадки корінних народів Азії нині обігривають свої глинобитні сільські житла багаттями⁷.

Курним способом обігрівали в Подонців'ї господарські будівлі, наприклад стіла для молодняку. Вогнище влаштовували біля віддаленої від входу стіни або в її іші. Форма вогнищної ями була обов'язково лінзоподібною для максимальної концентрації жару в одному місці.

Такі самі вогнища нами розчищені в майстернях гончарів, особливо в тій їх частині, де формували посуд. У майстернях, пов'язаних з обпаленням посуду, вогнищ, як правило, немає, оскільки стан достатнього температурного режиму підтримувався робочим станом обпалювальних печей.

Ми розглянули побутування вогнищ як засобів обігріву жителі і господарсько-ремісничих будівель праболгар степового Подонців'я VIII — поч. Х ст. Проте за етнографічними матеріалами переконуємося, що така система життєзабезпечення південних народів згодом не тільки не зникла, а навпаки, навіть збереглася в сучасній побутовій практиці. Щоправда, вигляд вогнищ залежить від укладу життя й побуту в тій чи іншій групі населення⁸.

Проникнення в побут населення степів Подоння різних видів вогнищних опалювальних пристрій, добре відомих в Азії, свідчить про деякі етнічні й культурно-господарські джерела формування населення й культури раннього середньовіччя степового салтівського варіанта і в Подонців'ї. Разом з тим зазначимо, що вогнищам, розчищеним у салтівських степових будівлях, не характерні стандартистість і консерватизм.

Пояснити причини зміни форм і конструкцій вогнищ неважко, якщо звернути увагу на споруди, їх особливі житла, які в міру розвитку осілості змінювали як загальні конструктивні форми, так і інтер'єр, побутові пристрой, що забезпечували систематичність і зручність проживання в них. У зв'язку з цим треба враховувати особливості, пов'язані з місцем розташування вогнищ у будівлях взагалі й у житлах зокрема. Зміни, що намітилися, у системі розташування вогнищ в основному прослідовуються в спорудах квадратної прямокутної форм, хоча й у круглих напівземлянках такі тенденції вже мали місце. Проте майже в усіх періодах розвитку культури вогнища, як і раніше, здебільшого розміщували в центрі, часом — у кутках або біля однієї із стін. У той самий час ніяких пристрой

димохідного характеру до вогнищ не заходило. Дим від багаття у вогнищі мав виходити надвір, очевидно, через спеціальний отвір, зроблений в даху над вогнищем, або у «вікна» (?)

Отже, вогнища всіх різновидів, що трапляються в житлах степових селищ салтівської культури, — це традиційні кочівницькі опалювальні пристрої, що існували в умовах кочового способу життя до виникнення осілості чи до появи нових етносів, які принесли інші властиві їм опалювальні пристрої, як, наприклад, слов'янські печі-кам'янки чи азіатські тандири. У нас із загального аналізу аналогій вогнищ Подонців'я прослідковується тенденція їхнього зв'язку з вогнищами, що існували тоді та пізніше серед населення Казахстану, Середньої й Передньої Азії, — там, де вогнище в житлі було єдиним атрибутом інтер'єру, побуту й господарства.

Печі в спорудах степового Подонців'я салтово-маяцької культури

Найістотніша відмінність жителів від інших споруд, крім кухонь, після конструктивних особливостей спостерігається у влаштуванні в них печей, причому вони зовсім не виключають, а навпаки, передбачають сполучення в одній і тій самій споруді печі з різними типами вогнищ. Наприклад у споруді 11 на Рогалику, крім печі, знаходилися чотири вогнища, у споруді 16 — п'ять вогнищ. Аналогічними чи близькими до них є співвідношення печей і вогнищ у спорудах 4 і 7 у с. Підгайка, спорудах 13 і 16 у с. Новолимарівка. Причому помічено, що вогнищні опалювально-обігрівальні пристрої частіше «контактують» тільки або з печами-кам'янками, або з печами-тандирами. Повного набору всіх груп опалювально-побутових пристрій (вогнищ, печей, тандирів) в одній окремій споруді ми не прослідковуємо. Виявлено також неоднакове і своєрідне кількісне співвідношення вогнищ і печей у степових салтівських спорудах. Наприклад, у 50 житлах на 87 вогнищ припадає 35 печей, що становили понад 40 %. Для степового регіону, який нещодавно в ранньому середньовіччі був кочівницьким, такий показник печей є досить високим. Печі різних типів, що трапляються на кожному з трьох селищ Подонців'я, мають ще одну специфіку. Наприклад, на с. Новолимарівка печі-кам'янки не виявлені, практично немає їх у будівлях с. Підгайка, у той самий час на Рогалику майже в кожній другій-третій житловій споруді будували «слов'яноїдні» печі з мергелю.

Зовсім інакше виглядають статистичні дані щодо азіатських печей — тандирів. На кожному із селищ у житлах розчищено певну кількість тандирів: на Рогалику — 5 у 26 житлах, у Підгайці — 5 у 10 житлах, у Новолимарівці — 4 у 8 житлах. Зазначимо, що всі тандири відбудовано винятково у квадратно-прямокутних житлових спорудах. Немає жодного випадку сполучення круглої споруди з піччю-тандиром, на відміну від печей-кам'янок, часом розчищених у майже круглих, але особливо в квадратних житлах.

Усі печі, залежно від матеріалів і прийомів їх будівництва, поділяють на чотири типи (рис. 2, 3): I — кам'янки, з каменю, II — глино-битні, із глиняних вальків; III — останцеві, в останці; IV — ліпні й

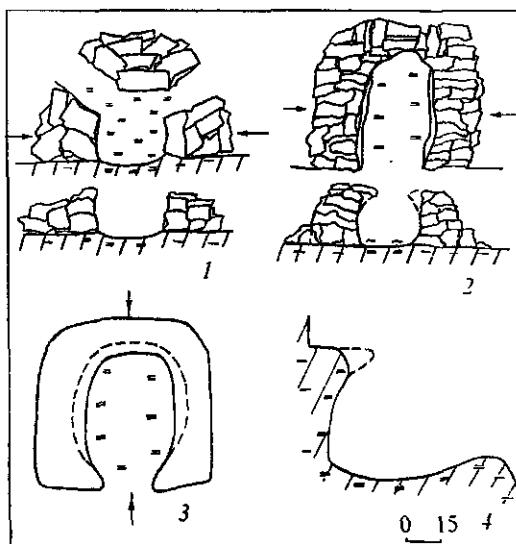

Рис. 2. Печі зі споруд степового Подонців'я: 1 — піч кам'янка; 2 — піч валькова; 3, 4 — піч останцева

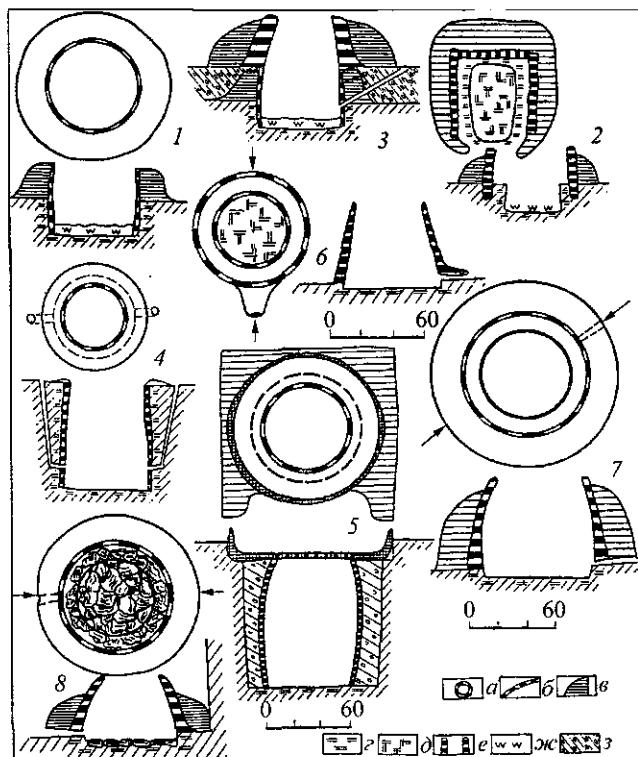

Рис. 3. Вогнищні ями і тандири степового Подонців'я:
а — тандир; б — стіни тандирів; в — зовнішня обмазка;
г — прокал ґрунту; д — обмазка і прокал череня тандирів;
е — цеглини; ж — попіл; з — засипка шаром глини та крейди;
1—2 — глибокі вогнищні ями; 3—5 — земляні тандири; 6—8 — наземні тандири

стрічкові печі-тандири. У практиці застосування різних типів печей прослідковують ситуації, коли, наприклад, печі-кам'янки (тип I) жодного разу не сполучаються з тандирами (тип IV), а печі I—III типів переважно виявлено в житлах с. Рогалик, тоді як на інших салтівських поселеннях їх практично немає. Загальна кількість печей Рогалика — 14 од. у 26 спорудах (це близько 54 %). З них 10 од. — печі-кам'янки (тип I), 3 од. — печі в останці (тип III), 1 од. — глинобитна піч (тип II). Тандирів (тип IV) у 44 житлових спорудах трьох селищ, де усього розчищено 34 печі, налічується 14 од., понад 41 % усіх пічних конструкцій становлять хлібні печі. Усього тандирів в усіх 85 спорудах трьох селищ — 21 од. Це означає, що кожна четверта споруда була з піччю-тандиром.

Печі-кам'янки (тип I) відомі лише у двох групах споруд — у житлах і в господарсько-побутових кухнях. Загальна кількість їх становить 12 од., або 35,2 % усіх пічних споруд, розкритих на трьох селищах у житлових, господарських і виробничих будівлях. За своєю конструкцією кам'янки у спорудах IX — початку X ст. степового Подонців'я практично не відрізняються від слов'янських мергелевих печей того самого часу. За формою вони близькі до прямокутників зі сторонами 101×50 см, їхня висота 50—70 см. І лише розмірами вони трохи поступаються східноєвропейським печам, що спостерігаються в житлах слов'ян⁹.

Каміння, мергель і пісковик, які застосовували під час їх будівництва, мають місцеве походження, кладку було виконано насухо, хоч іноді між ними видно ознаки глини. Великі камені вкладали внизу, їхні боки іноді обробляли, створюючи пласкі поверхні, зверху розмір каміння дрібніший. Черені печей зазвичай знаходяться на рівні долівки чи нижче від нього на 5—7 см, майже завжди вони на материковій глині, але іноді зі спеціальною підмазкою. Топки печей спрямовані до середньої частини споруди, в однієї печі (споруда 2, с. Рогалик) було дві топки, спрямовані в кожне з приміщень двокамерного житла. В окремих спорудах, особливо в побутових кухнях, печі-кам'янки супроводжувалися припічними ямами.

Другий тип печей — глиняні, побудовані зі спеціальних штучних вальків, скріплених глиною. У слов'янській археології їх поєднують з печами, вирізаними в останцях¹⁰. Такі печі ми зараховуємо до самостійних «глинобитних», по-

будованих зі спеціально виготовлених глиняних матеріалів. Щоправда, у спорудах Подонців'я розкрито всього 3 печі. Усі вони невеликі, 50 × 70 см, висота 60—70 см. У плані овальні й прямокутні, трохи врізані в стіни середньої частини споруди. Найбільшу піч було розчищено в Підгайці, її розмір 80 × 100 см, до її протилежного від топки боку примикала спеціальна, виконана з глини, зернова сушильна ємність 0,5 м³. Черені печей містилися в останцевому подіумі, тому ніяких припічних ям при них не виявлено.

Третій тип печей — останцеві овальної (напівовалальної) і прямокутної форм. Їх усього 4 екз. (11,7 %), з них 3 — у с. Рогалик. Такі печі влаштовували (вирізали) в останці, у дуже щільному лесі, здатному без додаткових обмазок зберігати працездатну функцію печі. Будували їх у такий спосіб: на висоті 70—80 см вибрали нішу, а потім в останці вирізали піч, точніше її топкову частину. Аналогії таких печей відомі в слов'янських пам'ятках кінця I тис. н. е., наприклад на Новотроїцькому городищі¹¹. Тому і печі-кам'янки, і глинобитні, і останцеві несуть у собі слов'янські риси, що проникли до прараболгарської культури степового Подонців'я. У зв'язку з цим питання про печі, розкриті в салтівських спорудах Подонців'я, не може бути обмежене лише археологією і, звичайно, виходить на рівень этноісторичних проблем, які стосуються взаємних контактів і впливів народів Південно-Східної Європи.

У ранньому середньовіччі VIII — на початку X ст. у цьому регіоні контактна зона між слов'янським населенням й аланами лісостепового варіанта салтівської культури проходила у верхів'ї Сіверського Дінця по річках Тиха Сосна, Оскол, Уди. Проте прараболгари, які перебували на 200—250 км південніше, певною мірою відчували сусідство слов'ян. Зокрема, наочним прикладом тому в галузі матеріальної культури є печі.

Усередині споруд степових прараболгар прослідковується переконливе поєднання тюркських вогнищ і слов'яноїдних печей, причому найяскравіше — по житлах, в яких поряд з піччю влаштовували відкриті вогнища різних типів. Існування в одних і тих самих житлових комплексах різних типів опалювальних пристройів, що походили з різних географічних регіонів й етнічних середовищ, найбільшою мірою мають місце на розвиненому етапі степового варіанта салтово-маяцької культури в хронологічному діапазоні IX — початку X ст.

Тандири в салтівських спорудах степового Подонців'я

Під час вивчення салтівських жителі і господарських споруд Середньодонеччя було виявлено тандири — печі для випікання хліба, коржів. Термін «тандир» має тюркське походження; як і сама піч, він здавна отримав значне поширення серед народів Сходу. Незважаючи на те, що в етнографічній літературі це слово звучить по-різному: тундур, тунур, танур, торне, тандр, тендир, тандур, тандир і т. ін., сутність залишається тією самою — це спеціальна наземна чи вкопана в землю хлібна піч, побудована з глини, іноді із застосуванням каміння¹². Етнографи встановили, що серед народів Азії, особливо тюркомовних племен, здавна і тепер споруджують вогнищну яму, до якої іноді замість обмазки стін вставляють корчагу без дна¹³. А.К. Писарчук та інші дослідники дійшли висновку, що в такому вогнищі, яке називають йер-танур, «земляний танур», можна було пекти коржі і хліб¹⁴.

До тандироподібних печей у Середній Азії, зокрема в Східному Туркменістані, слід зарахувати круглі наземні «тандир-баші»¹⁵.

Географія тандирів серед народів Азії широка. Наприклад, печі-тандири, зроблені з глини, зафіксовано навіть у селянських дворах Кореї й Китаю, багато печей-тенурів — в Ірані й Афганістані, «тандурів» — у Пакистані.

Чимало свідчень про дзвоноподібні глиняні печі для випікання хліба трапляється в літературі, присвяченій народам Кавказу. У ній докладно описано печі, на гарячі стінки яких приліплюють тісто й печуть лаваш¹⁶. Народні печі у Вірменії називають «тонратунами», а в Азербайджані — «тендираами». На них і нині можна натрапити в багатьох районах Закавказзя у двох видах — вріті в землю й наземні, а висота печей досягає 1—1,3 м.

Археологічні дані про тандири помітно поступаються етнографічним, проте все-таки існують. Тандири, зокрема, виявлені в Узбекистані, у житлах IX ст. городища Варахша¹⁷, на ранньосередньовічних землеробських поселеннях Туркменії¹⁸, залишки тандирів розкопані на Змійському поселенні Північного Кавказу¹⁹. Як вважають дослідники, вони поширилися на Кавказ із Середньої Азії. В осетинів, наприклад, ще зі стародавніх часів і дотепер поряд із традиційними відкритими вогнищами використовують тандири²⁰. Окремі згадки про тандири відомі в Поволжі серед матеріалів Волзької Булгарії²¹. Нарешті, слід згадати високі наземні круглі печі з глини, розкопані в житлах стародавніх болгар у Болгарії, на селищах Попіно й Джеджові Лозя²².

Перші археологічні уявлення про тандири у степовому Подонні ми отримали під час розкопок Правобережного Цимлянського городища, проведених С.А. Плетніовою в 1958—1959 рр. Саме тоді через відсутність інформації про знахідки «класичних» тандирів VIII—IX ст. в європейських степах їх назвали «глибокими вогнищами». Нині завдяки знахідкам зі степового Подонців'я уявлення про тандири стали набагато повнішими²³.

Що ж таке тандир, який використовувало населення салтівської культури степового Подоння? Це спеціальна господарська піч, побудована з глини всередині будівлі або, що також нерідко, у спеціальній прибудові для неї до житла.

Технічний стан печей на момент розкопок різний і залежить в основному від ступеня робочої зношеності їхніх стін. Велику частину печей розкрито в такому стані збереженості, за яким можна в деталях відтворити багато практичних сторін їх роботи. Наприклад у житлах 11, 12, 30 с. Рогалик стан тандирів цілком задовільний, і вони після невеликого ремонту практично придатні для роботи й тепер. У споруді 13 с. Підгаївка в спеціальній прибудові до житла було розчищено тандир, який після будівництва жодного разу не використовували за призначением. Зовсім нову піч жителі будівлі залишили через надзвичайні обставини. Проте іноді в спорудах замість тандира вдається зафіксувати лише місце його розташування (коли зруйновану піч повністю розібрали).

Конструктивно тандири зі степового Подонців'я поділяють на два типи (рис. 3).

Перший тип — ямні тандири. Основою їх конструкції є яма, вирита в середній частині будівлі. Будівельним матеріалом для зведення й обмазки стін слугувала добре розмішана з шамотом чи жорствою глина. Ямні тандири будували за допомогою двох прийомів, відповідно в них виділяють два підтипи.

Підтип А — заглиблені тандири, що нагадують глибокі вогнищні ями, але по їхньому верху нарощено високі (до 25—29 см) гляняні кільцеві стінні завтовшки біля основи 13—15 см. У цьому випадку вони вже виглядають як тандири. Середні розміри таких тандирів: глибина від жерла до череня — до 50 см, діаметр жерла 30—35 см, череня — 40—45 (50) см, висота наземної частини 30 см, ями — 20 см, товщина стін 10—15 см, зверху ще 2—3 см додаткової обмазки звичайною глиною. Для надходження повітря в камеру знизу в печі пророблено два отвори. На стінках усередині печей видно сліди ремонтів.

Підтип Б — повністю заглиблені ямні печі, побудовані в центрі або біля однієї зі стін житла. Верх печі всього на 3—5 см вищий за горизонт підлоги, та й то за рахунок кільцевого валика, або знаходиться з ним в одній площині. Форма ями циліндрична, іноді конусоподібна, донизу діаметр ширший за верх, стіни обмазані тією самою сирою глиною з товщиною обмазки 2—3,5 см. Для піддування повітря в тандир з рівня підлоги до dna печі пророблено по два отвори. Розміри тандирів приблизно відповідають розмірами печей підтипу А, глибина 45—50 см, діаметр біля череня 46—50 см, у жерла — 40—46 см.

Тандири першого типу обох підтипів трапляються в житлах, що помітно втратили опуклюортоподібну форму споруди й перетворилися на квадратні напівземлянки.

Специфічно виглядає тандир у споруді 8 с. Рогалик і 7 с. Підгаївці. На відміну від інших печей цього типу, тут в ями, виритій в долівці, вставили масивні корчаги, простір між стінками корчаги та ями забутивали глиною з крейдовою крихтою чи піском. Особливість цих печей полягає ще й у тому, що в них не спалювали паливо, стіни прогрівалися внаслідок засипання гарячого вугілля з розташованих поруч вогнищ.

На території степового Подоння тандири-корчаги — поки що поодинокі знахідки, і причому усі вони відомі лише в Подонців'ї та в Середній Азії. Такий прийом будівництва «земляних танурів», коли замість обмазки стін вставляли корчагу, — звичайне явище²⁴.

Отже, тандири першого типу, особливо підтипу Б, — повне повторення уйгурських побутових печей, в яких і в минулому, і тепер у «вогнищному земляному танурі» печуть хліб, ним же обігрівають житло, над ним готують їжу²⁵. У салтівських житлах ямні тандири можна зарахувати до найпростіших тандирів.

Другий тип — наземні тандири (рис. 3). Принципова особливість їх полягає в тому, що вони зведені над горизонтом долівки, лише невелика частина печі (блізько 10 см) могла знаходитися нижче від його рівня. Вивчення техніки будівництва стін тандирів другого типу показало, що їх, залежно від висоти й розмірів, зводили двома прийомами. Позначимо обидва прийоми підтипами А та Б.

Підтип А — усі тандири побудовані технікою ліплення, товщина стін 4—5 см, з помітним потовщенням до 10 см біля основи. Щоб стіни були міцними, їх унизу іноді додатково обмазували звичайною глиною.

Через обмазку й стіну всередину камери з рівня підлоги залишено піддувні отвори діаметром 6—8 см, які після прогоряння палива закривали спеціальними керамічними пробками. За загальною конструкцією ці тандири невисокі, з широкою основою, що надає їм приосадкуватого вигляду. Висота печей 45—50 см, діаметр череня 50—60 см. Виявлені вони переважно в квадратних житлах-напівземлянках.

Підтип Б — тандири побудовані стрічковою технікою з квадратних у перетині валиків розміром 3,0 (3,5) × 3,0 см. Накладаючи по колу один ярус валиків на інший і з'єднуючи сиру глину защипами й втисненнями, майстри зводили наземну піч. Висота тандира залежить від кількості ярусів валиків. Низькі печі (70—80 см) зліплени з 20—23 ярусів, а високі (блізько 1 м) — із 28—32. Діаметр печей 56—70 см. Тандири, побудовані стрічковою технікою, виглядають струнко, схожі на циліндр або зрізаний конус. Основа печі знаходиться майже на рівні долівки житла. Унизу обов'язково залишено отвори діаметром 6—7 см, через які повітря потрапляло в топку. Зовні стіни іноді обмазані глиною завтовшки до 20 см. Як і в попередньому випадку, обмазка значно зміцнювала основу стіни, забезпечувала, зберігаючи температуру, високу працездатність і тривалість експлуатації.

Тандири другого типу підтипу Б відрізняються від тандирів підтипу А цією самого типу не лише будівельною технікою, а й ширшим діапазоном використання печей. Наприклад вони, крім основної функції, — хлібних печей — виконували й іншу — печей для просушування зерна. Зерно сушили в невеликій переносній жаровні, установлений над верхом тандира. Тому, звичайно, значну увагу під час їх будівництва приділяли багатофункціональності й міцності. З урахуванням цих параметрів і був побудований тандир у споруді 13 с. Новолімарівка. Тут він виконував кілька функцій: опалювального пристрою, хлібної й побутової печі, печі для просушування зерна. Отже, різні технічні вдосконалення властиві в основному тандирам другого типу. Вони спрямовані на вирішення одного спільнотного практичного завдання — зберегти в печі потрібний температурний режим для певного виду чи комплексу робіт і забезпечити цим тривалий та ефективний робочий стан. Наприклад, у тандири могли вміщувати тиглі, в яких розплавляли легкоплавкі кольорові метали. Про це свідчать знайдені уламки тиглів або розчищені в долівці невеликі чашоподібні заглиблення із сильнопожареними стінами, на яких залишилися краплі окисненої міді та бронзи.

Паливом, яке використовували в тандирах, без сумніву, була деревина. Проте ні породу дерева, ні розміри цурок через повне згоряння їх установити неможливо. За етнографічними джерелами, багато народів як паливо для тандирів використовували очерет, гілки, суху траву, сіно, навіть висушеній послід худоби²⁶. Повністю згоріле паливо й залишений попіл свідчать про те, що після згоряння палива жар з печі не видаляли і тандир чистили у разі його повного охолодження.

Унікальним нововведенням до будівель з тандирами слід вважати будівництво для них спеціальних приміщень — пекарень, де будували печі. Прикладом такої системи є споруди 10 і 13 с. Підгаївка. Приміщення виглядають як неве-

ликі будівлі площею 3—4 м², з'єднані з основним приміщенням вузькими проходами-коридорами. У центрі прибудов знаходилися тандири, у кожній по одному. І прохід, і розміри прибудов свідчать про те, що в пекарні могла працювати одна, максимум дві людини, що відповідає сучасним прийомам домашньої випічки чурека, лаваша.

Будівництво тандира й робота з ним, цілком імовірно, були пов'язані з жінками. І тепер на Сході цим займається винятково жіноча частина сільського і частково міського населення. Обпалювали тандир не відразу, а після тривалого сушіння глини й уже в процесі роботи з ним. У цьому неважко переконатися, якщо розглянути піч-тандир у споруді 13 с. Підгаївка. Це була зовсім нова конструкція, побудована зі стрічкових квадратних у перетині валиків. Накладаючи один валик на іншій у тому стані, коли глина ще була пластичною, їх з'єднували шляхом защипів і таким прийомом зводили конусоподібний корпус печі заввишки близько 75 см. Висушеній, але ще не обпалений тандир, що ідеально зберігся і буквально придатний до роботи в наш час, унаслідок надзвичайних подій не був використаний свого часу. Будувала цей тандир жінка, тому що на його стінках чітко прослідковуються витончені пальці жіночої руки, що з'єднували защищами валики.

Звичайно, нас цікавлять час і умови впровадження в побут кожного з типів і підтипів тандирів. Для вирішення поставлених питань потрібна кореляція співвідношень типів жителі тандирів у них. Як відомо, у круглих юртоподібних наземних і напівземлянкового типу будівлях тандири взагалі не трапляються. Отже, коли в степовому Подонців'ї існувало напівкочове скотарське господарство, населення користувалось тільки вогнищами відкритого типу.

Прообраз тандира — вогнищна піч, що виникла з глибокої вогнищної ями, з'явилася в спорудах, які за формою й конструкцією стоять ще далеко від справжніх квадратних напівземлянок, проте в них уже мешкало напівосіле населення, в якого поруч зі скотарством розвивалося землеробство.

Перші тандири, тобто тандири першого типу, підтип А, власне, ще глибокі вогнищні ями з нарощеними стінками у вигляді масивних валиків з глини — з'являються в перехідний період будівництва жителі із заокругленими кутами у квадратний напівземлянці. Такі споруди в Подонців'ї виникають у зв'язку з поширенням осілості на середину IX ст. в умовах різnobічного господарства.

Печі-тандири першого типу підтипу Б — цілком ямні, з'явилися трохи пізніше від напівзаглиблених, оскільки вони більше позв'язані з квадратними напівземлянками середини IX ст.

Наші висновки не суперечать даним, отриманим під час дослідження аналогічних печей із шару середини IX ст. на давньоболгарських селищах Попіна й Джеджові Лозя (житла 11, 31, 32)²⁷. Приблизно в тому самому столітті в Середній Азії та на Кавказі замість вогнищних ям поступово впроваджуються «земляні танури»²⁸.

Тандири другого типу обох підтипів — складні, наземні й навіть двоярусної конструкції споруди з умонтованою зверху жаровнею — на середньому Донці поширилися в той період, коли повсюдно будували тільки квадратні й прямокутні житла²⁹. У приміщенні жителі ім традиційно відводять місце в центрі або біля східної стіни. Проте для населення, що осіло й вже десятиліттями мешкало в тих самих житлах, побутові зручності й оптимальне використання корисної площини, що виявляється в інтер'єрі будівель, очевидно, не були другорядними. Можливо, тому господарські печі, їх особливо тандири, із центра житла починають переносити близче до кутів, стінок, влаштовують під стіною, а в прямокутних будівлях селищ Новолимарівка й Підгаївка тандири взагалі винесено за межі житлових приміщень, що датуються другою половиною IX — початком X ст. Для них навіть будували прибудови зі входом із житла, і в цьому разі можна впевнено говорити про сугубо господарську функцію таких печей.

Наші уявлення про тандири будуть неповними, якщо обмежимося лише їх типологією й зовнішніми описами. Не менш важливо розглянути речі й пристосування, що торкалися практичного боку роботи тандирів. Із супровідних пристосувань тандира знайдено уламки й розвали кришок і жаровень, листів, опорні підставки — піраміди. Усі ці предмети трапляються не в одиничних екземпля-

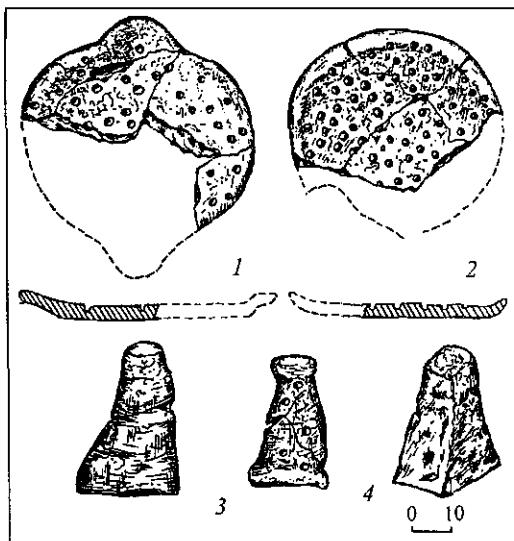

Рис. 4. Супровідні пристосування тандирів: 1—2 — кришки; 3—5 — піраміді-підставки

рах і походять вони з тих самих комплексів, в яких розкопано тандири, часто знайдені всередині печей або біля них. Важливо зазначити, що більшість кришок, пірамід, листів зроблено з тієї самої глини, що й тандир; отже, одночасно з будівництвом печі виготовляли й потрібні пристрої. На перший погляд привертає увагу характерна прожареність цих речей від тривалого знаходження в умовах високих температур, а також повна відсутність задимленості. Це свідчить про те, що перелічені пристрій застосовували тоді, коли піч протопили, стіни досить добре прогрілися і жар, що утворився, залишався джерелом високої температури.

Кришки тандирів — масивні ліпні кола діаметром 50—60 см, завтовшки 3—6 см (рис. 4). Діаметр кришок зазвичай на 7—10 см перевищує діаметр жерла тандирів. Отже, функції кришок зводилися до того, щоб після згоряння палива й прогрівання піч щільно закрити і цим зберегти всередині високу температуру. Невипадково уламки кришок або їх розвали найчастіше знаходяться всередині печей.

Піраміди і листи трапляються зазвичай у житлах біля печей (рис. 4). Їхнє призначення — збільшувати корисну площину печі, тому в робочому стані вони мають знаходитися всередині неї. На практиці це виглядало так: у піч на черінь ставили 3—4 конусоподібні пірамідки заввишки 15—20 см, що були опорами листів. У цій ситуації внутрішня площа печі збільшувалася в 1,5—2 рази. Листи, як і жаровні, у вигляді уламків і розвалів — часті знахідки на долівці салтівських жителів — можна спостерігати всюди, де розчищені тандири.

Жаровні — пласкі, круглі чи овальні ліпні керамічні листи з бортами, призначенні для просушування зерна та інших продуктів. У житлах їх знаходимо поруч із вогнищами, печами, тандирами. На відміну від усіх інших пристосувань, жаровні ліпили з грубого глинняного тіста, в якому великий відсоток домішок складають шамот, крейдова крихта, трава (полова), крупний річковий пісок. З усього видно, що їх робили індивідуально й не одночасно з будівництвом печі. За обсягом і формою жаровні можна поділити на два типи: I — круглі масивні, діаметром понад 1 м; тип II — еліпсоїдні ліпні невеликі 30 × 40 (50) см. Незважаючи на розбіжності в розмірах, обидва типи жаровень використовували однаково. Вони були переносними, іх зберігали у віддалених кутах жителів, тому часто розвали жаровень виявлено в кутах. Під час роботи жаровні встановлювали зверху на тандир чи вогнищну піч замість кришок; звідси стає зрозумілим, чому стінки печей додатково зміцнювали, обмазуючи шаром глини.

Отже, головними елементами інтер'єру жителів будь-якого типу були *вогнища, печі*, тобто атрибути щоденного використання.

Традиційні вогнища відкритого типу (вогнища-каміни, вогнищні ями), без винятку, є в усіх трьох типах житлових будівель. Змінюється лише місцезнаходження вогнища в міру удосконалення конструкції житла.

У круглих будівлях (тип I) вогнище знаходиться тільки в центрі, у квадратних (тип II) і прямокутних (тип III) — як у центрі, так і біжче до однієї зі стін, біля стіни, навіть у стінній ниші. Кількість вогнищних плям коливається від 1 до 5, останнє — свідчення того, що періодично відбувалися внутрішні перестановки.

Досконаліші господарські печі — тандири, глинобитні й останцеві печі, печі-кам'янки — влаштовували винятково в квадратних (тип II) і прямокутних (тип III) будівлях. Наприклад, печі-кам'янки встановлювали зазвичай у квадратних напівземлянках, у кутках. Тандири у квадратних будівлях розміщували в центрі та

біля стіни, у прямокутних — в одному з кутків чи в спеціальних для них прибудовах. Глиняні печі відбудовували в нішах стін, під стіною.

Найдовше з усіх видів обігрівально-побутових пристройів зберегалися вогнища. Відкрите невелике вогнище, розташоване посередині юрти чи будівлі, зберігало своє місцерозташування та форму протягом не тільки всієї салтівської культури, а й у середньовічних донських степових і азіатських стаціонарних будівлях. Відкрите вогнище посередині житла — даніна кочівницькому минулому їхнього населення.

Причиною часткового «світіснення» з побуту традиційних кочівницьких вогнищ та появу разом з ними печей у будівлях Подонців'я, очевидно, слід пов'язувати зі зміною всього укладу життя степового населення у напрямі розвитку осілості, а також із можливим наслідуванням у його побутовій культурі традицій сусідніх народів, наприклад слов'янських печей-кам'яник, азіатських печей-тандирів.

Печі в житлах Подонців'я, як і деякі вогнища, виконували багато функцій, а не тільки обігрів приміщення чи приготування їжі. З ними пов'язані деякі господарські операції, наприклад просушування зерна, випікання коржів, обробка кольорових металів. Отже, розкриті в будівлях опалювальні побутові господарські прилади за ступенем складності й функціональності можна розмістити в такому порядку:

а) прості вогнища відкритого типу використовували для обігріву, як джерело світла, для приготування їжі, можливо, замість проведення сакральних дій;

б) вогнища-каміни, що крім вищевикладених функцій найчастіше призначалися для акумуляції тепла за рахунок нагрітого каміння;

в) печі-кам'яники, глиновитні, останцеві печі в основному пов'язані з побутовими питаннями — приготуванням їжі, але й усі інші функції не виключені;

г) печі-тандири, головне призначення яких — випікання хлібів-коржів, додаткове — деякі господарсько-ремісничі операції;

д) вогнищні печі з високими наліпними валиками чи плінфоподібними цеглинами служили для установки сушильних зерноважовень.

Ми встановили, що кількість і різновид опалювальних пристройів визначалася, до того ж, загальною площею будівель і можливістю забезпечення високої тепловіддачі для їхнього обігріву. І все-таки наведені нами етнографічні й археологічні відомості свідчать про те, що поєднання вогнищ і печей різних будівельних варіантів в одному географічному просторі не є незвичайним для пам'яток раннього середньовіччя Євразії, Південно-Східної Європи й, зокрема, для степового регіону Подонців'я. Печі у салтівських будівлях степового варіанта культури на тлі традиційних вогнищ — не чужорідне явище, навпаки, за їх допомогою вимальовуються етнічні контакти між слов'янським, степовим тюркомовним й азіатським населенням.

¹ Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья. — Киев, 1990. — С. 36.

² Винников А.З., Плетнєва С.А. На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. — Воронеж, 1998. — С. 163.

³ Белецкий В.Д. Жилища Саркела — Белой Вежи // МИА. — 1959. — Вып. 75, т. 2. — С. 41, 66, 74, 91, 123.; Плетнєва С.А. От кочевий к городам // МИА. — 1967. — Вып. 142. — С. 52.

⁴ Ляпушкин И.И. Карнауховское поселение // МИА. — 1958. — Вып. 62, т. 1. — С. 272.

⁵ Наливкин В., Наливкина М. Очерки быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. — Казань, 1886. — С. 84.

⁶ Куфтин Б.А. Жилища крымских татар в связи с историей заселения полуострова // Материалы и вопросы. — 1925. — Вып. 1. — С. 24.

⁷ Писарчук А.К. Жилой городской дом Бухары и Хивы // Сов. архитектура. — 1937. — Вып. 1. — С. 46; Сазонова М.В. К этнографии узбеков южного Хорезма // Археологические и этнографические работы хорезмийской экспедиции 1945—1948 гг. — М., 1952. — С. 285.

⁸ Писарчук А.К., Кармышева Б.Х. Опыт сплошного этнографического обследования Кульябской области // Изд. отд. обществ. наук Таджикской ССР. — 1953. — Вып. 3. — С. 94.

⁹ Раппопорт П.И. Древнерусское жилище // САИ. — 1975. — Вып. Е1-32. — Л. — С. 114—117.

¹⁰ Там же. — С. 120.

¹¹ Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — 1958. — Вып. 74. — С. 64—66, 69 и сл.

- ¹² *Будагов Л.З.* Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. — СПб., 1869. — Т. 1. — С. 380—381.
- ¹³ *Захарова И.В.* Материальная культура уйгуров Советского Союза // Среднеазиатская этнография. — 1959. — Вып. 2. — С. 279.
- ¹⁴ *Писарчук А.К.* Традиционный способ... — М., 1982. — С. 81; *Воеводский М.В.* К истории гончарной техники народов СССР // Этнография. — 1930. — Вып. 4. — С. 63.; *Давыдов А.С.* Жилище // Таджики Каратегина и Дарваза. — Душанбе, 1970. — Т. 2. — С. 46—49.
- ¹⁵ *Писарчук А.К.* Традиционный способ отопления жилищ оседлого населения Средней Азии в XIX—XX вв. // Жилища народов Средней Азии и Казахстана. — М., 1982. — С. 81—82.
- ¹⁶ *Городцов В.А.* Результаты археологических исследований на месте развалин г. Маджар в 1907 г. // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т. 3. — С. 94, 108, 181.; *Кобычев В.П.* Поселения и жилища народов Северного Кавказа в XIX—XX вв. — М.: Наука, 1982. — С. 180.
- ¹⁷ *Кобанов С.К.* Раскопки жилого квартала IX века в западной части городища Варахша // Тр. Ин-та истории и археологии АН УзССР. — 1956. — Вып. 8. — С. 105.
- ¹⁸ *Массон В.М.* Древнеземледельческие поселения Маргионы // МИА. — 1959. — Вып. 73. — С. 15—17.
- ¹⁹ *Деопик В.Б., Крупнов Е.И.* Змейское поселение кобанской культуры // Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии. — Орджоникидзе, 1961. — С. 15.
- ²⁰ *Калоев Е.А.* Осетины. — М.: Наука, 1971. — С. 155.
- ²¹ *Халиков А.Х., Йовков С.М., Шарифуллин Р.* Исследование Билярского городища // АШ. — 1972. — М., 1973. — С. 191—192.
- ²² *Въжарова Ж.Н.* Славянски и славянонобългарски селища в Българските земи VI—X век. — София, 1965. — С. 29, 30, 52.
- ²³ *Красильников К.И.* Тандыры в салтовских жилищах Подонья // СА. — 1986. — № 3. — С. 48—60.
- ²⁴ *Писарчук А.К.* Традиционный способ отопления... — С. 81.
- ²⁵ *Захарова И.В.* Указ. соч. — С. 279—280.; *Писарчук А.К.* Традиционный способ отопления... — С. 81.
- ²⁶ *Плетнева С.А.* От кочевий... — С. 84, 88.
- ²⁷ *Въжарова Ж.* Указ соч. — С. 29, 30, 52.
- ²⁸ *Кобанов С.К.* Указ. соч. — С. 105.; *Массон В.М.* Указ. соч. — С. 15—17.
- ²⁹ *Красильников К.И.* Указ. соч. — С. 58—60.

Одержано 17.08.2003

Л.И. Красильникова

ОЧАГИ И ПЕЧИ В СООРУЖЕНИЯХ ХАЗАРСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ СТЕПНОГО ПОДОНЦОВЬЯ

На основе обширного археологического материала рассматриваются конструкция и функциональное назначение отопительных устройств в жилых и хозяйственных постройках салтово-маяцкой культуры в степном Подонцовье. Открытые очаги, глинябитные и останцевые печи, печи-каменки, тандыры, обнаруженные в многочисленных постройках, свидетельствуют не только о проникновении славянских и азиатских традиций в быт носителей салтовской культуры, но и об изменении всего уклада жизни степного населения в направлении развития оседлости.

L.I. Krasil'nikova

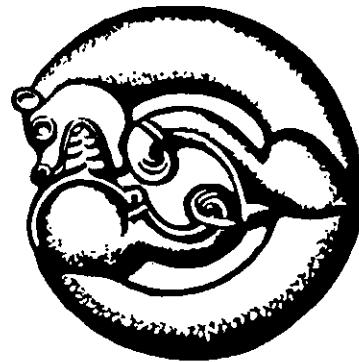
THE FIREPLACES AND THE STOVES IN THE CONSTRUCTIONS OF THE KHAZARS TIME IN THE STEP OF THE DONETS RIVER REGION

Extensive archaeological staff is the basis of the article, which deals with making and function of fireplace construction in the dwellings and household constructions of Saltov-Mayaki culture in the step of the Donets river region. Open fireplaces, mud and remnant stoves, stone stoves, tandyr founded in a number of constructions are evidence not only getting Slav and Asia traditions in the life of the population of Saltov culture, but also changing the whole style of life of step population, which became more settled.

Публікації археологічних матеріалів

А. Т. Сміленко

ПОСЕЛЕННЯ ЕТУЛІЙСЬКОГО ТИПУ В ПОДУНАВІ

У статті опубліковано матеріали поселення і визначено його етнокультурну належність. Автор поділяє думку тих дослідників, які зараховують пам'ятки етулійського типу до старожитностей венедів.

Етулійську групу пам'яток (назва походить від назви с. Етулія) визначено порівняно недавно. Уперше її відкрила та дослідила на півні Молдови наприкінці 1970-х років Т. А. Щербакова, яка картографувала близько 30 пам'яток. Їхні особливості — винятково напівземлянкові житла й обряд ямного тілоспалення, а також переважання ліпного посуду — відрізняли їх від частково синхронної їм черняхівської культури Причорномор'я, і це дало змогу виділити їх в окрему групу. Спочатку Т. А. Щербакова не інтерпретувала зазначену групу в етнокультурному плані, називаючи їх пам'ятками пізньоримського часу (III—IV ст. н. е.)¹. Згодом авторка виходячи з того, що згадана група не має місцевої підоснови, пов'язала її з переміщенням різного роду «варварів» у Подунав'ї, серед яких були і слов'яни, які під іменем «венедів» позначені на Певтінгеровій карті наприкінці III—IV ст. н. е. на лівому березі Дунаю². Раніше «венедів» у пониззі Дунаю до жодних археологічних матеріалів не зараховували.

Етулійські пам'ятки вивчала О. В. Гудкова, присвятивши їм один з розділів докторської дисертації. За даними дослідниці, до етулійських належать понад 120 пам'яток півдня Одеської обл. Більша їх частина відома за даними розвідок. На деяких досліджених поселеннях виявлено велику кількість господарських ям, але, незважаючи на значну розкриту площину, не знайдено жодного житла. Знаходячи для етулійських матеріалів аналогії в низці культур першої половини I тис. н. е. у музеї Лісостепу, О. В. Гудкова припустила, що етулійські пам'ятки належали венедам пониззя лівого берега Дунаю за даними Певтінгерових таблиць³.

Нова група дунайських старожитностей привернула до себе увагу й інших дослідників. Розглядаючи проблему розселення слов'ян у Подунав'ї, В. Д. Баран згадує нововідкриту групу пам'яток «типу Етулія» III—IV ст. у Буджакському степу, що складають, можливо, групи венедів за даними Певтінгерових таблиць у пониззі Дунаю⁴. На думку І. С. Винокура, ця група пам'яток може дати матеріал для вивчення економічних і культурних контактів населення Лісостепу та нижнього Дністра і Подунав'я II—IV ст. н. е.⁵.

Оскільки етулійська група поки що недостатньо вивчена, кожне нове досліджене поселення становить інтерес. У 1983—1986 pp. Дністро-Дунайською експедицією Інституту археології НАН України було повністю розкопане невелике селище Нагірне IV Ренійського р-ну Одеської обл. з характерними особливостями нової групи пам'яток. До того ж, в Одеській обл. уперше на етулійському поселенні було відкрито житлову будівлю і великі за розмірами господарські споруди.

Селище розташовано за 8 км на північ від с. Нагірне на східному березі оз. Ка-гул на плоскому майданчику крутого схилу берега за 300 м від води (рис. 1). Розміри майданчика, оточеного боковими ярами, — близько 300 × 300 м. В основному розкопі площею 60 м² було відкрито залишки невеличкого селища, власне, одного двора, до якого входило 12 споруд: житлова будівля, три великі господарські будівлі та 8 господарських ям (рис. 2). Окремі уламки посуду траплялися і на більшій площині.

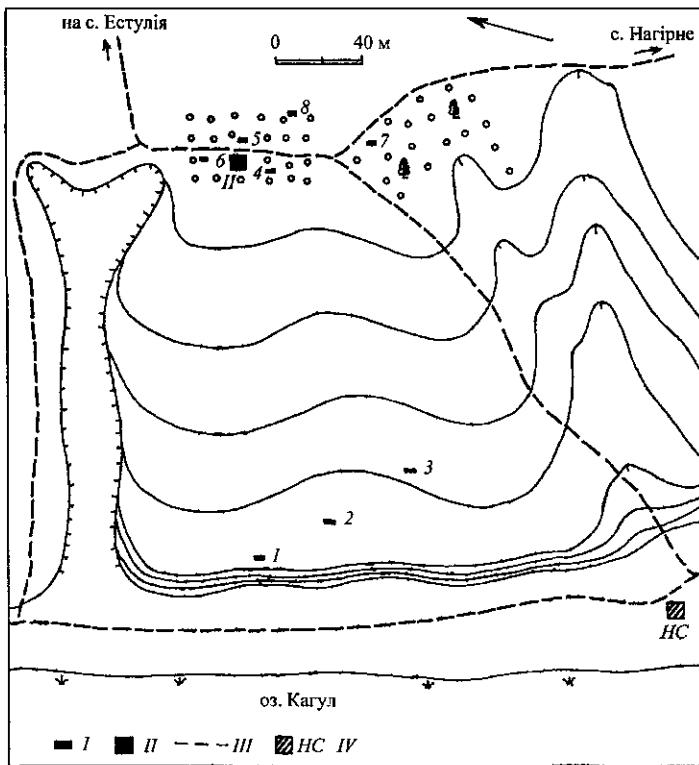

Рис. 1. План поселення Нагірне VI: I — шурфи 1—8; II — основний розкоп; III — ґрунтovі дороги; IV — насосна станція

на всьому плоскому майданчику, але розвідковими шурфами та траншеями не вдалося виявити археологічних об'єктів за межами основного розкопу, де культурний шар був найбільш насыщений.

Відкриті об'єкти двору були розташовані компактно. Найбільші за розмірами споруди знаходилися у північній частині двору і були витягнуті в ряд, спрямований поперек схилу.

Житлова будівля. У центрі ряду збереглися залишки напівземлянкового житла, з'єднаного з господарською ямою (рис. 3). Форма житла прямокутна із закругленими кутами, орієнтація північ—південь з дуже незначним відхиленням. Розмір заглиблених котловану житла $2,5 \times 2$ м, заглибленість від давнього рівня $0,5$ м і від сучасної поверхні 1 м. Усередині котловану виявлено лише одну центральну стовпову яму. Цей стовп, очевидно, підтримував покрівлю. На деякій відстані від котловану ($0,5$ — $0,6$ м) на давній поверхні землі збереглися контури ямок від тонких стовпчиків, що оточували котлован. Оскільки в будівлі, крім центрального, слідів інших стовпчиків не виявлено, можливо, згадані стовпчики входили в каркасно-плотову конструкцію стін будівлі. Ці стовпчики окреслювали прямокутник розміром $(4$ — $4,5) \times 3,6$ м. Долівка житла була оточена приступками різної висоти. Невисока приступка завширшки $0,3$ м оточувала більшу частину житла. Можливо, приступками служила й площа між котлованом і стовпчиками, що його оточували. Виявлені приступки могли служити полицями для побутових речей, а також лавками.

У південно-східній частині котловану знаходилася входна сходинка, що виходила за межі будівлі, розміром $1,0 \times 0,3$ м, заввишки від долівки $0,18$ м. Напроти входу в північно-східному кутку будівлі була розташована глинена піч підковоподібної форми розміром $1,12 \times 1,12$ м, споруджена на материковому останці заввишки $0,4$ м. Зберігся частково завал глиняного склепіння печі, а в східній частині — ділянка глиняної стінки заввишки $0,15$ м і завтовшки 5 см. Добре зберігся глиняний черін печі товщиною 2 см. Підстилкою череня служили камені середнього розміру й уламки ліпного горщика, частково реставрованого. Челості печі зміцнювали два великі камені, що згодом перемістилися на долівку будівлі. У заповненні печі і на черені були

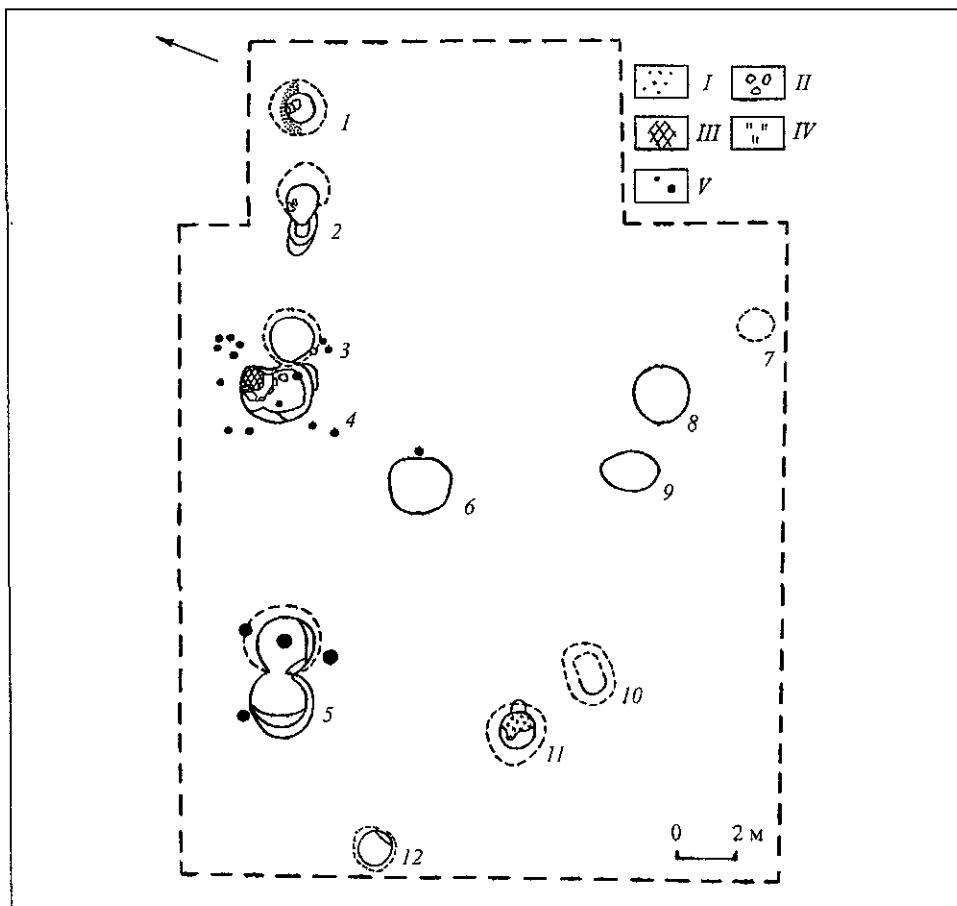

Рис. 2. План основного розкопу із залишками двору: 1, 2 — господарські будівлі ІІІ, ІІ; 3 — господарська яма 1; 4 — житло; 5 — господарська будівля 1; 6 — яма 2; 7 — яма 3; 8 — яма 4; 9 — яма 5; 10 — яма 6; 11 — яма 7; 12 — яма 8; I — попіл; II — камені; III — черінь печі; IV — обпалена земля; V — стовпові ями

знайдені уламки ліпних горщиків, сіроглинняної гончарної посудини та амфор, у тому числі уламок дна з округло-конічним шилом.

Зі сходу до житла прилягала господарська яма 1 неправильної округлої форми діаметром угорі 1,65 м. У розрізі яма мала дзвоноподібну форму. З боку житла підбою в ямі майже не було, найглибший підбій був викопаний з протилежного східного боку. Діаметр ями по дну становив 2 м, глибина від давньої поверхні 0,55 м, від сучасної — 1,35 м. Упродовж 0,5 м яма стикувалась із житлом, вона була відділена від нього вузькою перегородкою завширшки 0,15 м і такою самою висотою від долівки житла. Очевидно, можна було користуватись ямою безпосередньо із житла. Можливо, і яма, і житло мали спільну покрівлю. Яму, мабуть, також прикривали зверху дерев'яною кришкою. У заповненні ями траплялись уламки ліпних горщиків та амфор. Знайдена нижня частина гончарного чорнолощеного округлобокого горщика на кільцевій ніжці, невеликий плоский точильний камінь.

Господарська будівля 1. Була розташована за 7 м на захід від житла, нижче по схилу берега. Вона складалась із двох з'єднаних між собою ям і мала в цілому вісімкоподібну форму (рис. 4). Можливо, перекриття для обох ям було спільним, а може, і стіни, оскільки навколо ям на давній поверхні землі збереглися контури від стовпових ям. Найвиразніше прослідовуються дві ями з півночі. Їхній діаметр становив 0,3 м, а глибина — 0,75 м. Сліди пожежі — легка золиста земля, що заповнювала ями і куски обмазки з відбитками стеблин очерету — підтверджують існування легкого перекриття. Загалом вся господарська споруда була завдовжки 4,5 м.

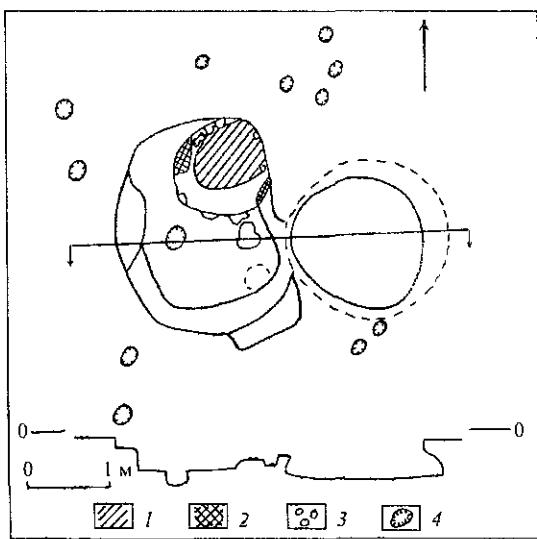

Рис. 3. Напівземлянкове житло з господарською ямою. План і розріз: 1 — черінь печі; 2 — залишки стін печі; 3 — камені; 4 — стовпові ями

Східна яма-сховище мала округлу форму, її діаметр 2,12 м, глибина 1,3 м від давнього рівня. У розрізі біля дна яма мала дзвоноподібну форму, а у верхній частині — циліндричну. Біля південної стінки ями збереглися дві приступки-полиці, викопані в материку. Посередині ями в долівці просліджовано неглибоку круглу яму діаметром 0,4 м. Можливо, це відбиток від предмету, що тут стояв. Близько середини глибини ями в її заповненні зберігся прошарок глини — завал обмазки перекриття.

Основна маса знахідок концентрувалась в ямі-сховищі — кістки тварин, численні уламки від амфор, ліпних посудин і кількох гончарних з лощеною поверхнею. Численність уламків амфор свідчить про зберігання в ямі продуктів в амфорах. Відзначимо у числі знахідок широкі горизонтальні вінця вази або миски, гончарної, з чорною лощеною поверхнею і пролощеним орнаментом, а також нижню частину ліпної конічної миски на піддоні. Серед знахідок — кістяна проколка.

Яма-сховище з'єднувалася із західного боку з вхідною ямою. Остання мала овальну форму, розмір $2,4 \times 2,14$ м і глибину 0,55 м від давнього рівня. З південно-західного боку ями були дві вхідні сходинки сегментоподібної форми. Верхня сходинка оточувала яму з трьох боків, можливо, виконуючи роль і сходинки, і полиці. Її ширина в середній частині 0,4 м, висота від долівки 0,25 м. Довжина нижньої сходинки 1,9 м, ширина в середній частині — така сама, висота — усього 0,1 м від долівки. Становить інтерес знахідка з південно-західного боку будівлі запасів та інших матеріальних цінностей.

Господарська будівля II. Знаходилася по іншій бік від житла за 2 м на північний схід від нього вище по схилу. Форма будівлі також вісімкоподібна; загальна довжина двох з'єднаних ям 2,4 м (рис. 5). Основною частиною будівлі була яма-сховище, у плані грушоподібна розміром $1,44 \times 1,1$ м, завглишки від давнього рівня 1,04 м. У розрізі форма дзвоноподібна, у верхній частині — циліндрична. Дно ями в плані було круглим, діаметр 2,08 м. Біля північно-західної стінки ями у заповненні біля дна виявлено кілька обпалених каменів. Останні звалисяся в яму з давньої поверхні і, можливо, походили від вогнища, розташованого біля ями. З південно-західного боку яма-сховище з'єднувалася з вхідною ямою овальної форми і розміром $1,6 \times 1,04$ м. Три вхідні сходинки мали напівовалальну форму і ширину близько 0,3 м.

Будівля, особливо яма-сховище, була заповнена сірою золистою землею від згорілого легкого перекриття, що мало глиняну обмазку, про що свідчать куски печини з відбитками дерев'яних конструкцій. Не виключено, що обидві ями були частинами більшої господарської будівлі, що мала вогнище. У заповненні будівлі II знайдено численні кістки тварин і уламків глиняного посуду, здебільшого грубих ліпних горщиків, дещо менших від амфор. Зазначимо знахідку горщика біконічної форми, частину гончарного чорнолощеного глечка також біконічної форми, циліндричне горло червоноглиняного глечка.

Господарська будівля III. Це крайній верхній по схилу об'єкт поганої збереженості у північному ряді будівель. Будівля розташована за 1 м на північний схід від будівлі II. Збереглася господарська яма, що мала в плані округлу форму, у розрізі — дзвоноподібну біля дна і циліндричну вгорі (рис. 2, 1). Діаметр ями вгорі становив 1,9 м, по дну 11,9—2,0 м, глибина від давньої поверхні — 1,25 м. На давній поверхні землі біля північної стінки ями просліджовано золистий прошарок, що прилягав до

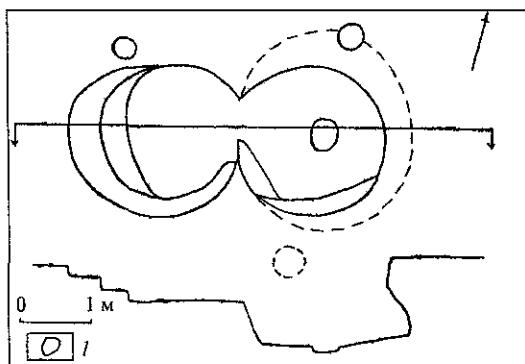

Рис. 4. Господарська будівля І. План і розріз: 1 — ями

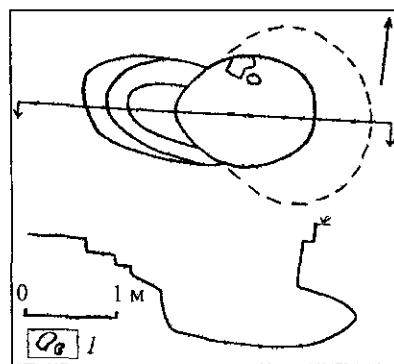

Рис. 5. Господарська будівля ІІ. План і розріз: 1 — камені

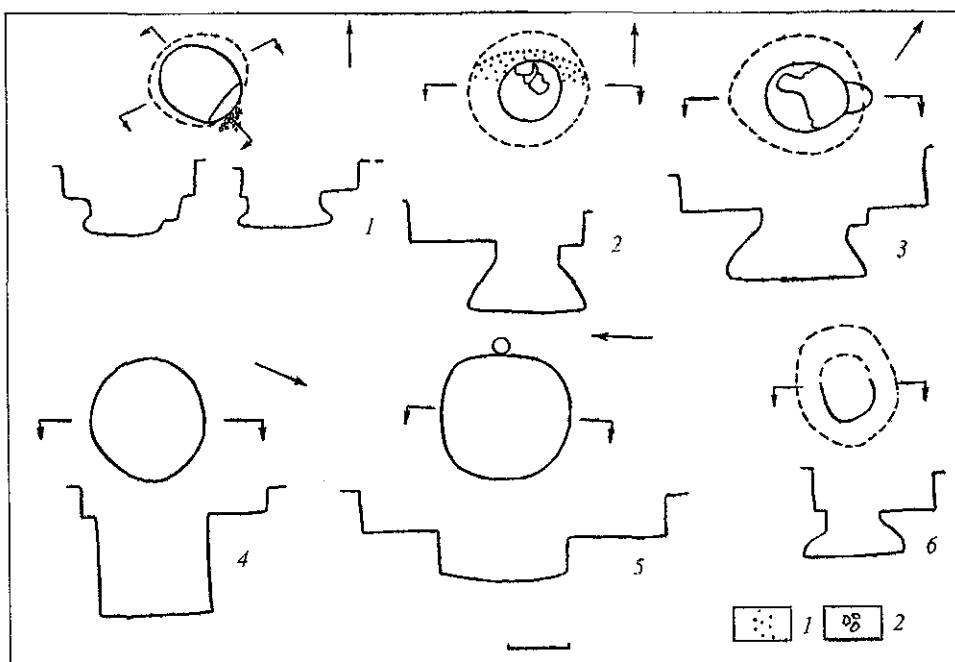

Рис. 6. Господарські ями-сховища 8, 7, 4, 2, 6 (1, 3—6) та яма господарської будівлі III (2): 1 — попіл; 2 — камені

ями, розміром $2,4 \times 0,5$ м завтовшки 0,2 м. Біля цієї самої стінки ями у верхній частині її заповнення лежало три камені середніх розмірів зі слідами обпалення від кам'яного вогнища, що згодом звалисяся в яму. Остання була заповнена темною землею з домішкою попелу, в якій траплялися окремі камені. У заповненні ями знайдено три уламки жорен, точильний камінь, куски глиняної обмазки, іноді з рівною поверхнею; один уламок зберіг сліди плетіння.

Знайдено кістку тварин й уламки посуду, літнього, гончарного та амфорного. З числа літніх уламків відзначимо вінця миски-кришки горщика з шорсткою поверхнею. Гончарний посуд — дно на кільцевій ніжці з лощеною поверхнею та три уламки широких горизонтальних вінець миски чи вази. Уламки амфор — від стінок, ручок та ніжки на кільцеподібному піддоні. Значна кількість знахідок походить з приденної частини ями. Знахідки в ямі знарядь праці, а поруч з ямою — слідів вогнища, золистої плями, кусків глиняної обмазки дають змогу припустити, що ця яма, як і інші у північному ряді, була частиною якоїсь більшої господарської споруди, що мала перекриття.

У південній частині двору були розташовані сім господарських ям (рис. 2, 6), які, можливо, були споруджені додатково до великих господарських споруд північного ряду в міру господарських потреб. Дані про форму, розміри та конструкцію ям зведені у табл. 1.

Досліджені у розкопі об'єкти складали в цілому, очевидно, один двір сімейного колективу, можливо, малої сім'ї, судячи з одного житла. Двір був обмежений з півночі житлом і трьома великими господарськими будівлями, а з півдня — рядом менших господарських ям. Середина двору лишалася вільною, тільки в центрі знаходилась одна яма (рис. 2). Житло з масивною піччю, очевидно, було основним місцем готування їжі для сім'ї.

Господарські будівлі мали складну будову. Золистий шар, куски обмазки з відбитками конструкцій, в окремих випадках стовпові ями, — усе дає змогу припустити в їхній конструкції наявність перекриття, а може, і легких стін. Це створювало додаткову площину навколо ям-сховищ на взірець сучасних погребів. Деякі ями-сховища будівель мали вхідну частину зі сходинками, а також невеликі вогнища. Судячи зі знахідок, у будівлях зберігалися м'ясні та інші їстівні продукти, які розміщували на полицях і на дні ям в посудинах — амфорах, глеках, горщицях. У будівлях зберігались і знаряддя праці — жорна, лощила та ін. Про цінність майна, що зберігалося, свідчить знахідка ключа біля стін будівлі I. Великі розміри будівель і знахідки знарядь праці свідчать про проведення в них господарських робіт. Не виключається використання будівель і для ночівлі.

Інші ями, розташовані на південь від описаних будівель, були меншого розміру й простішої будови (табл. 1). Три ями мали в розрізі дзвоноподібну форму і вхідні

Таблиця 1. Характеристика конструкції ям

Номер ями	Форма		Глибина, м		Діаметр, м		Деталі конструкції	Заповнення
	вгорі	по дну	від сучасної поверхні	від давньої поверхні	вгорі	по дну		
2 *	Округла	Циліндрична	1,45	0,75	2,2	—	Біля стін — стоврова яма	Попіл, кістки тварин, уламок амфори
3	Овальна	—	0,5	—	1 × 1,2	—	—	Керамічні шлаки, кістки тварин, уламки посуду
4	Округла	Циліндрична	2,15	1,6	2,0	—	—	Шари глини, кістки тварин, уламки посуду, керамічний жетон та розтиральник, на дні — шар соломи проса
5	Овальна	Те саме	1,3	0,75	1,8 × 1,3	—	—	На дні — череп коня, уламки амфори, горщиця
6	"	Дзвоноподібна	1,4	0,7	0,9 1,5	—	—	Кістки тварин, уламки посуду
7	"	Те саме	1,86	1,18	2,2 1,3	Вхідна сходинка, сліди обпалу	—	Те саме
8	"	"	1,2	0,6	1,4 1,5	Вхідна сходинка	—	Кістки тварин, уламки посуду, печина з відбитками стеблин, залізні шлаки

* Яму 1 описано разом із житлом.

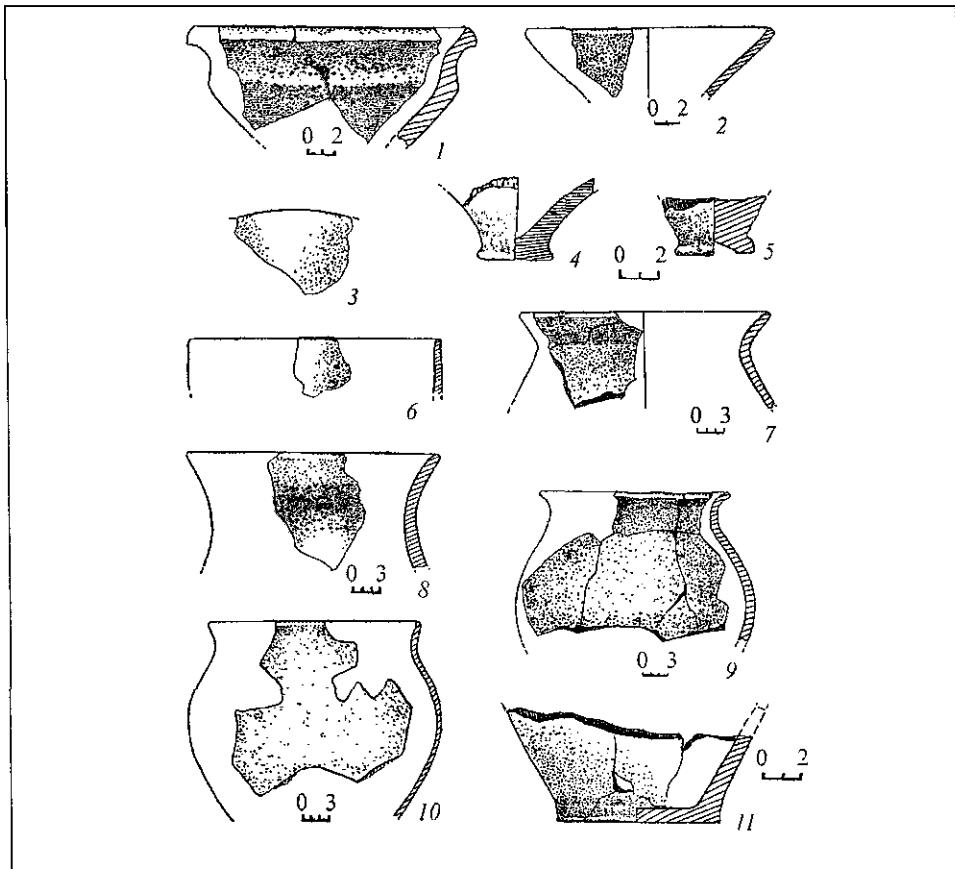

Рис. 7. Ліпний посуд: 1, 2, 4, 5 — уламки мисок; 3 — уламок диска; 6—11 — частини горщиків

сходинки. Останні ями були в розрізі циліндричні. Знахідки в деяких з ям кусків глиняної обмазки, шарів глини й попелу (від перекриття, що згоріло і завалилося в яму), а біля однієї з ям — стовпової ями, свідчать, що й невеликі ями-сховища мали перекриття. У менших ямах також зберігалися запаси, знаряддя праці і предмети, пов’язані з господарською діяльністю. В одній з ям дно було застелено соломою проса для запобігання псуванню продуктів від вологи. З цієї самою метою було обпалено дно в іншій ямі.

Керамічний матеріал, здобутий в селищі, — фрагментарний, він представлений 1692 уламками, деякі посудини вдалося реставрувати частково. Склад кераміки наведено в табл. 2. Найчисленнішу групу (51,24 %) складає ліпний посуд, здебільшого грубо виготовлений, з домішкою шамоту в глині, з горбкуватою поверхнею бурого або сірого кольору. Наскільки можна судити з уламків, за формою посуд був кількох видів.

Кухонні горщики — з масивними, дещо профільованими вінцями. Вінця прямі або відігнуті різної висоти. За формою тулуба траплялися два типи горщиків: округлобокі та біконічні.

Частково реставровано два великі округлобокі горщики. Один з них походить із підстилки під черенем печі житла. Бочки горщика дуже опуклі, шийка циліндрична, вінця відігнуті із закругленими краями. Діаметр вінець 25, боків — 32 см. Форма горщика (рис. 7, 9) наслідує форму пізньоримських гончарних горщиків. Інший опуклобокий горщик знайдено в східній частині поселення в розвідковій траншеї. Посудина широкогорла, з прямими вінцями й округлими бочками. Діаметр вінець 25, боків — 30 см. Горщик за формою (рис. 7, 10) відображає пізньософійську традицію⁸. Цю саму традицію відображають уламки горщиків з лійкоподібними вінцями (рис. 7, 8). На підставі форми деяких уламків вінець можна припустити біконічну форму горщиків. Плічка цих посудин розширюється майже горизонтально, що дає змогу припустити

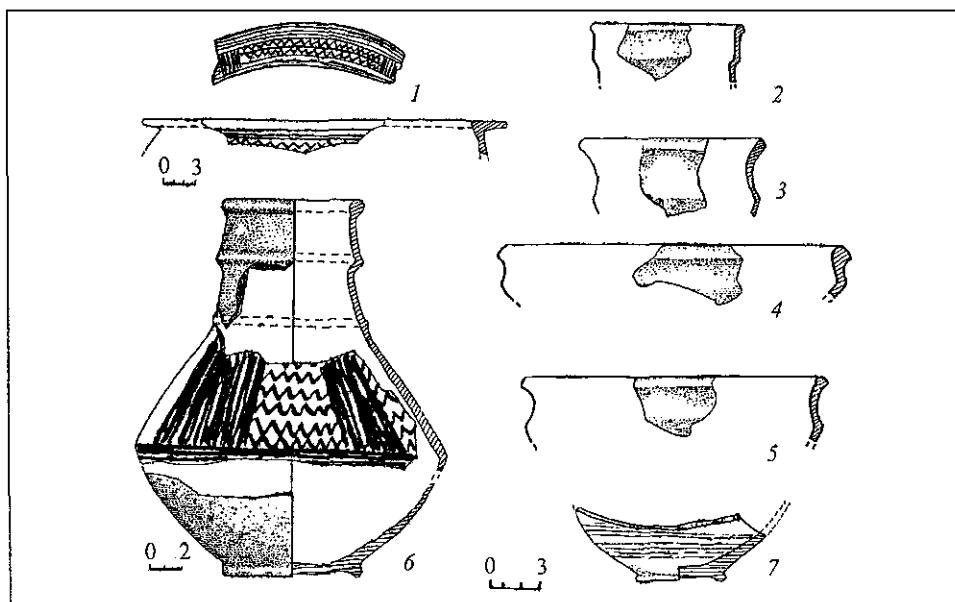

Рис. 8. Гончарний посуд: 1 — уламок вінця вази або миски; 2 — уламок горла глека; 3—5 — частини мисок; 6 — глек; 7 — дно посудини

їх біконічну форму (рис. 7, 7). Біконічні горщики відображують традицію північних лісостепових культур.

Ліпні миски виготовлені старанніше, ніж горщики, вони тонкостінніші, з рівнішою поверхнею. За профілем бочків миски становлять два типи: конусоподібні та біконічні. Миски або миски-кришки — конусоподібної форми, з горизонтальним або закрутленим краєм, на кільцевій ніжці або плоскій підставці. Діаметр вінця — 18 см. Уламки мисок походять із господарських будівель I, III і культурного шару (рис. 7, 2, 4, 5). Конусоподібні миски належать до посуду, що має пізньоскіфські традиції. Біконічні миски відкритого типу мали діаметр вінця 14—18, боків — 13—17 см

Таблиця 2. Знахідки кераміки в об'єктах селища

Місце знахідки	Керамічний матеріал			
	Ліпний	Гончарний з шорсткою поверхнею	Гончарний з лощеною поверхнею	Амфорний
Долівка, заповнення житла	343	—	3	21
Піч житла	9	—	1	6
Господарська будівля I	13	—	4	77
Господарська будівля II	155	1	21	87
Господарська будівля III	31	1	4	17
Яма 1	15	—	4	10
Яма 2	—	—	—	1
Яма 3	3	—	1	2
Яма 4	2	—	—	2
Яма 5	1	—	—	1
Яма 6	1	—	—	—
Яма 7	2	—	—	15
Яма 8	35	—	—	15
Культурний шар	567	3	96	434
Усього 1692	867	5	134	686
100 %	51,24 %	0,3 %	7,92 %	40,54 %

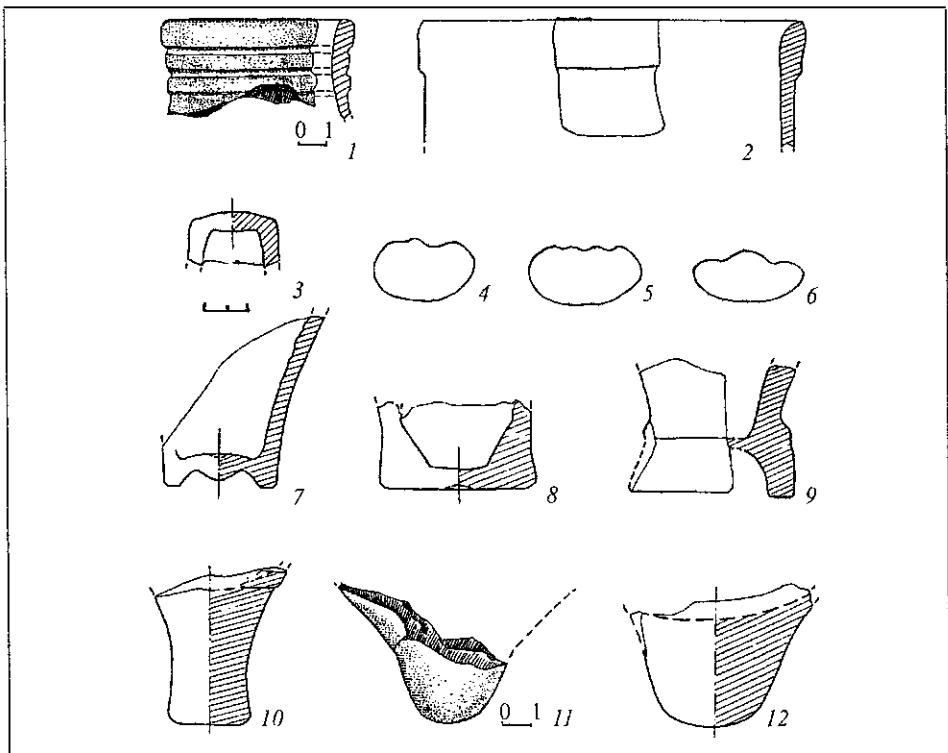

Рис. 9. Уламки червоноглиняного посуду (1, 3) і амфор (2, 4—12)

(рис. 7, 1). Їхні уламки походять із господарської будівлі III і культурного шару. Біконічні миски відображують традицію лісостепових культур.

На селищі знайдено два уламки глиняних дисків, один з яких походить з долівки житла. Діаметр виробу близько 18 см (рис. 7, 3). Диски також відображують північну лісостепову традицію.

Невелику кількість складають уламки сіроглиняного гончарного посуду. Кухонні горщики з шорсткою поверхнею пізньоримського типу представлені на селищі всього п'ятьма уламками (господарська споруда III і культурний шар). Децио більше знайдено столового посуду з лощеною поверхнею, але теж небагато (7,92 %). Судячи з уламків, це були миски середнього розміру, глеки та великі миски або вази. Сіроглиняні біконічні миски відкритого типу мали відігнуті стовщені вінця й кільцеві ніжки (рис. 8, 3—5). Діаметр вінець 16—24 см.

Уламки походять із заповнення житла і культурного шару. Аналогії мискам відомі в пізньоантичній і черняхівській культурах. В ямі 1 знайдено нижню частину чорнолощеної гончарної круглобокої посудини на кільцевій ніжці (рис. 8, 7). Глеки одноручні, широкогорлі (діаметр горла близько 10 см), іноді під вінцями профільовані у вигляді уступу (рис. 8, 2). На дні господарської споруди II знайдено уламки, з яких майже повністю реставровано глек — біконічний, з широким циліндричним горлом (рис. 8, 6). Дно мало низьку кільцеву ніжку. Поверхня чорна, укрита в одних місцях сущільним лощенням, в інших — пролощеним орнаментом. Горло прикрашено рельєфним валиком, плечі — зигзагоподібним пролощеним орнаментом. Висота глека — близько 24 см, діаметр горла 7,5, боків — 20, дна — 8,5 см. Прослідковано місце прикріплення ручки. Відомі аналогії для глека в черняхівській культурі.

У заповненні господарських будівель I та III знайдено чотири уламки широких горизонтальних вінців однієї гончарної посудини — великої миски або вази з чорною поверхнею, прикрашеною пролощеним орнаментом — горизонтальними, вертикальними та зигзагоподібними лініями (рис. 8, 1). Діаметр вінець близько 23 см. Миски та вази з широкими горизонтальними вінцями відомі в пізньоантичній та черняхівській кераміці.

Трапилися поодинокі уламки червоноглиняної гончарної кераміки, деякі зберегли сліди тъмяного лаку. Із господарської споруди II походить широке циліндричне

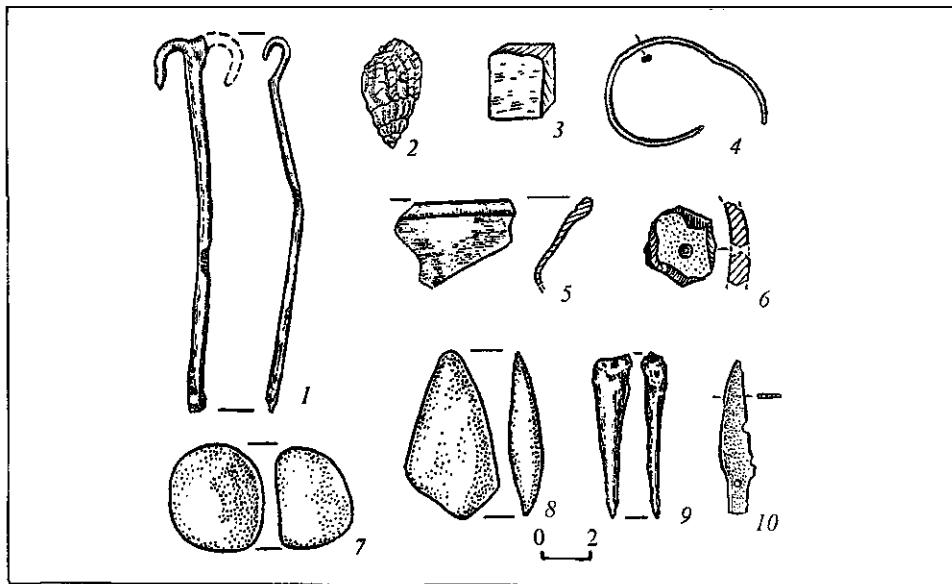

Рис. 10. Предмети побуту, знаряддя праці, прикраси: 1, 10 — залізні ключ та бритва; 2 — підвіска з черепашки; 3 — кубик із кременю; 4 — бронзовий деформований браслет; 5 — уламок скляної посудини; 6 — заготовки прясла із стінки амфори; 7, 8 — кам'яні розтиральник та лощило; 9 — кістяна проколка

горло глека діаметром 6 см, прикрашене борозенками (рис. 9, 1). У культурному шарі знайдено верхівку кришки діаметром 3,5 см (рис. 9, 3), а також два біконічні бочки з кільцевою ніжкою посуду із тъмняним червоним лаком.

Червоноглиняний посуд, а можливо, і гончарний сіроглиняний, представлений нечисленними західками, був довізним.

Численнішу групу довізних виробів складають амфори (знайдені в уламках — 40,54 % загальної кількості). Амфори частково вузькогорлі, світлоглиняні, часом з сірим відтінком і домішками чорних мінеральних часточок, а також широкогорлі червоноглиняні. Поверхня амфор гладенька або жолобчаста, трапляється покриття світлим англобом. Ручки в розрізі округлі, овальні або сплющені, зовні профільовані плавними жолобками (рис. 9, 4—6), належать до пізньоримських типів. Конусоподібні денція на кільцевих підставках (рис. 9, 7, 9) — від струнких амфор інкерманського типу, в яких іноді бувають денци у вигляді конічного моноліту (рис. 9, 10). Аналогією може служити амфора з Холодного Яру⁹. Округлі денція амфор, що закінчуються округлоконічними шипами (рис. 9, 11, 12), належали широкогорлім пізньоримським амфорам (рис. 9, 2) типу знайдених у Тірі. Ручку амфори зі сладами стерності, що походить з ями 4, використовували як розтиральник. Знайдено заготовку прясла, виготовлену із стінки амфори, прямоугольної форми з отвором (рис. 10, 6). Інший виріб із стінки амфори неправильної округлої форми міг бути також заготовкою прясла або гральним жетоном.

Знайдено нечисленні предмети, виготовлені з металу, каменю, кості, скла. Залізні вироби: якореподібний ключ з петелькою на кінці (рис. 10, 1), бритва (рис. 10, 10); браслет, виготовлений із бронзового прута, напівкруглий в розрізі, деформований, з розімкненими кінцями (рис. 10, 4); кілька виробів з каменю: уламки жорен з туфи зі слідами роботи, розтиральник округлої форми, також зі слідами роботи (рис. 10, 7), уламок точильного каменю з пісковику, невеликий плоский камінь — лощило (рис. 10, 8). Виявлено кістяну проколку (рис. 10, 9), уламок конусоподібної чарки з прозорого темно-фіолетового скла (рис. 10, 5).

Більша частина розглянутого матеріалу вписується в рамки III—IV ст. Уточнити час існування селища дає змогу амфорний матеріал. Амфори інкерманського типу датуються IV ст.¹⁰. До того самого часу належать амфори з Тіри¹¹, аналогічні амфорам з Нагірного. Час існування селища підтверджується також археомагнітним дослідженням, здійсненим Г.Ф. Загнієм у 1884 р. Піс житла була ним датована серединою IV ст.

Селище Нагірне VI, незважаючи на невеликий обсяг знахідок, дає деяке уявлення про характер господарства мешканців. Уламки посуду з відбитками соломин, полови і зерновок проса звичайного, знахідки соломи й зерновки проса на дні господарської ями 4¹² відображують заняття землеробством. З обробітком злаків пов'язані уламки жорен і розтиральник. В одній з посудин зберігся осадок у вигляді аморфної світло-сірої маси, можливо борошна. Про склад приселищного стада дають уявлення кістки бика, дрібної рогатої худоби, свині, коня, а про заняття полюванням свідчать кістки оленя благородного¹³. Кістки риб — свідчення промислу рибальства. Деякі знахідки (залізні шлаки і заготовки прясел) відображують існування у мешканців домашніх ремесел. Нечисленні знахідки гончарного посуду не дають змоги стверджувати про існування гончарного ремесла. Переважаючий ліпний посуд, певно, виготовляли також домашнім способом. Мешканці селища підтримували різносторонні торговельні зв'язки, що були наслідком не стільки високого рівня економічного розвитку, скільки розташування селища поблизу торговельних шляхів. Зокрема, селище знаходилося неподалік городища Орловка на південному краю оз. Кагул. Городище було передмістям укріпленим римського міста Новіодун на правому березі Дунаю¹⁴, від якого розходилися торговельні шляхи. Деякі з них вели на північ у Подністров'я — до міста Тіри та поселення Комарів, де існувала склоробна майстерня¹⁵. З Тіри мешканці Нагірного VI одержували, принаймні частково, амфори з вином та олією, червоноглинняний та сіроглинняний посуд. Деякі сіроглинняні гончарні миски з коротким різко ребристим плечиком характерні саме для Північного Причорномор'я. Серед виробів склоробної майстерні Комарова відомі чарки, аналогічні чарці з Нагірного VI, можливо, привізної з Комарова.

Мешканці села підтримували контакти і з черняхівським населенням, що з'явилось в Буджаку, за О.В. Гудковою, у IV ст., що відображують деякі знахідки. До них, можливо, належать уламки кухонних горщиків, гончарних, з шорсткою поверхнею, лощені глеки та деякі миски або вази. Часом ліпні посудини наслідували черняхівські кружальні (горщик, миски). З черняхівською культурою зближають і такі предмети селища, як жорна з туфу, залізний якореподібний ключ, бритва. Про культурні зв'язки мешканців селища з населенням черняхівської культури свідчать вісімкоподібні господарські будівлі. Подібні спарені вісімкоподібні ями відомі на черняхівських поселеннях Сокіл та Хлопків¹⁶.

Селище поповнює групу поки що слабо вивчених поселень стулійського типу, маючи такі особливості, як невеликі розміри селища, напівземлянкове житло з глиняною піччю, численні господарські ями, переважання ліпного посуду з елементами пізньоскіфських та лісостепових форм, численність амфорного посуду.

Як згадувалося, відсутність місцевої підснови стулійським пам'яткам та наявність в їх культурі аналогій з пам'ятками Лісостепу привела певних дослідників до думки, що «стулійці» є переселенцями з Лісостепу. О.В. Гудкова провела докладний порівняльний аналіз культури стулійських поселень та лісостепових і виявила спільні риси в культурах пшеворській, волино-подільській, пізньозарубинецькій, ранньокиївській, черняхівській верхів'їв Дністра та Західного Бугу, відзначаючи сильний «струмінь» пізньозарубинецької культури¹⁷. Автори, що припускали переселення груп населення з Лісостепу, не уточнювали область, звілки це населення прийшло. Спробуємо відповісти на це питання.

Виходячи з того що стулійська група пам'яток веде свій початок з межі II—III ст., припускаємо, що в Буджак прийшли нові групи населення з області пізньозарубинецької культури Середнього Подніпров'я. Якби це населення прийшло з Подністров'я, у його кераміці було б більше пшеворських елементів. Адже в кераміці волино-подільської групи I—II ст. пшеворський посуд становив близько 50 %. В стулійській кераміці пшеворський елемент незначний, а вельбарський — зовсім відсутній. Тому навряд чи стулійська група проникла з північного заходу. Натомість в стулійській кераміці виразний пізньоскіфський елемент, як і в пізньозарубинецькій.

У пізньозарубинецьку епоху I—II ст. спостерігаються значні міграції. Дослідники зазначали розселення племен пізньозарубинецької культури на Південний Буг, у Подесення, навіть до Сіверського Дінця. Проте майже не згадується розселення пізньозарубинецьких племен на південь. Ще в класичний зарубинецький час відомі зарубинецькі елементи на пізньоскіфських городищах нижнього Дніпра. Отже, шлях Дніпром на південь був відомий зарубинецькому населенню здавна. Рух на південь

відбувався і в II ст. Відомі пам'ятки з елементами пізньозарубинецької культури на Орелі (Йосипівка), у Надпоріжжі (Кічкач). Групи пізньозарубинецького населення могли просунутись і далі Дніпром на південь, досягнувши Північно-Західного Причорномор'я і поклавши початок етулійській групі. Звісно, за тривалий час III—IV ст. культура у них змінилася, як і на всій території поширення пізньозарубинецької культури в Середньому Подніпров'ї. У Буджаку нащадки переселенців зазнали впливу з боку пізньоантичної черняхівської культури, про що вже згадувалося. Що ж залишилось в етулійській групі від пізньозарубинецької епохи? Певні елементи в домобудівництві, поховальному обряді та кераміці. Головне, як нам здається, — в особливостях господарства і соціальної організації.

Для етулійської групи дуже характерні невеликі, навіть мініатюрні, селища. На дослідженіх селищах виявлено один, два, три і найбільше — чотири житла, незважаючи на широку розкіту площу новобудовними експедиціями. Великі поселення з тривалою осілістю, які існували в інших синхронних культурах, в етулійській групі поки що невідомі. Такі самі невеликі й навіть мініатюрні селища-садиби відомі в пізньозарубинецьку епоху. Належали вони сім'ям — великим і малим¹⁸. Пов'язані подібні невеликі селища з рухомістю населення в період міграцій із екстенсивним характером землеробства. Навколошні ділянки використовували до її повного виснаження, а після цього, щоб забезпечити мешканців селища потрібними продуктами землеробства, переходили в інше місце. При цьому новоутворені сім'ї відокремлювалися територіально в самостійні господарства. Така господарська система й соціальна організація зберігалися в етулійській групі тривалий час, як свідчить селище Нагірне VI, що належить до IV ст. — пізнього етапу цих пам'яток.

Розглянуті матеріали дають підставу припустити, що досліджене селище належало нащадкам групи пізньозарубинецького (венедеського) населення, що прийшло з Середнього Подніпров'я в Нижнє Подунав'я.

¹ Щербакова Т.А. Памятники позднеримского времени в Буджакской степи // Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 152.

² Щербакова Т.А. Жилые и хозяйствственные сооружения на поселениях позднеримского времени в зоне Буджакской степи // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. э. — Киев, 1987. — С. 57—58.

³ Гудкова А.В. Группа венедов в низовьях Дуная // VI Междунар. конгр. славян. археологии: Тез. докл. сов. делегаций. — М., 1990. — С. 20—23.

⁴ Баран В.Д. Истоки раннеславянских культур Восточной Европы в свете ретроспективного анализа // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — Киев, 1990. — С. 260.

⁵ Винокур И.С. Об экономических и культурных контактах населения Лесостепи и Нижнего Днестра II—IV вв. н. э. // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья: Тез. докл. и сообщ. науч.-практ. истор.-археол. конф. — Белгород-Днестровский, 1990. — С. 20—22.

⁶ Нумерація ям і господарських будівель у польовій документації: яма 1 — № 2 1984 р.; яма 2 — № 11 1986 р.; яма 3 — № 8 1986 р.; яма 4 — № 3 1984 р.; яма 5 — № 12 1986 р.; яма 6 — № 1 1983 р.; яма 7 — № 4 1984 р.; яма 8 — № 10 1986 р.; господарська будівля I — Ш ями № 6, 7 1985 р.; господарська будівля II — I, яма № 5 1985 р.; господарська будівля III — яма № 9 1986 р.

⁷ У літературі висловлювалося припущення, що господарські будівлі могли використовувати як тимчасове житло: Рафалович И.А. Славяне VI—IX веков в Молдавии. — Кишинев, 1972. — С. 89.

⁸ Можна було б пояснити наявність скіфських форм запозиченням їх у місцевих пізніх скіфів, що доживали у Буджаку до початку III ст. Запозичення форм ліпного посуду, що не є предметом торгівлі, супроводжується особистим контактам населення. Останній відбувається у домобудівництві і поховальному обряді. Проте вони різні в пізніх скіфів і в етулійській групі. Можливе інше пояснення — пізньоскіфські форми потрапили в етулійську групу разом з пізньозарубинецьким посудом, який відображує пізньоскіфську традицію.

⁹ Кропотkin B.B. Римские импортные изделия в Восточной Европе. Археология СССР // САИ. — 1970. — Вып. Д1-27. — С. 61. — Рис. 31, 4.

¹⁰ Щукін М.Б. Вопросы хронологии черняховской культуры и находки амфор // СА. — 1968. — 2. — С. 42; Шелов Б.Д. Узкогорлыє светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // КС ИА АН СССР. — 1978. — 156. — С. 19. — Рис. 10.

¹¹ Краченко Н.М., Корпусова В.Н. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри // Археологія. — 1975. — № 18. — С. 24—27. — Рис. 5, 4.

¹² За даними палеоботанічних досліджень д-ра біол. наук Г.О. Пашкевич.

- ¹³ За визначенням канд. біол. наук Н.І. Білан.
- ¹⁴ Колосковская Ю.К. Проблема «Рим и варвары» в советской историографии античности последних десятилетий // ВДИ. — 1980. — № 3.
- ¹⁵ Серед виробів майстерні трапляються конічні чарки зі стовщеним краєм: Смішко М.Ю. Поселення III—IV ст. н. е. зі слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області // МДАПВ. — 1964. — 5. — С. 75—77. — Табл. III; Щапова Ю.Л. Мастерская по производству стекла у с. Комарово (III—IV вв.) // СА. — 1978. — 3. — С. 230—242. — Рис. 1, 2—8.
- ¹⁶ Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. — Киев, 1984. — С. 34—37; Некрасова Г.М. Поселения черняховской культуры Хлопків I на Кийшині // Археология. — 1988. — 62. — С. 70. — Рис. 2, 1, 5, 7, 10.
- ¹⁷ Гудкова О.В. Указ. соч. — С. 22.
- ¹⁸ Обломский А.М., Терпиловский Р.В., Петрущак О.В. Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины. — Киев. — Препр. (Ин-т археологии АН УРСР, 1990). — С. 17—19.

Одержано 14.01.96 р.

A.T. Smilenco

ПОСЕЛЕНИЕ ЭТУЛИЙСКОГО ТИПА В ПОДУНАВЬЕ

Поселение Нагорное пополняет еще мало изученную группу памятников этулийского типа Подунавья. Этот небольшой поселок, исследованный Днестро-Дунайской экспедицией ИА НАН Украины в 1983—1986 гг., включал в себя жилище, три большие хозяйственные постройки и семь хозяйственных ям-хранилищ. Жилище — полуземлянка с глиняной печью, полками и лавками у стены. Две хозяйственные постройки 8-образной формы в виде двух спаренных ям имели перекрытие и входные ступени к ямам. Среди находок на поселке преобладает грубая лепная посуда и обнаружено почти такое же количество обломков амфор позднеримского времени. Встречались некоторое количество обломков гончарной посуды, красноглиняной и сероглиняной, возможно привозной. Мелкие предметы быта. Среди лепных сосудов отмечаются находки позднескифского типа, имеющие аналогии в поселениях Лесостепи.

Поселок датируется по амфорам и археомагнитным методом IV в. н. э. Местной подосновы культура не имеет. Существует предположение о приходе к Дунаю группы лесостепного населения, скорее всего позднезарубинецких (венедских) племен, потомками которых были обитатели поселка.

A.T. Smilenco

THE SETTLEMENT OF ETULIAN TYPE IN THE DANUBE REGION

The settlement of Nagornoje supplements the not enough studied group of Etolian type sites in the Danube region. This small village, investigated by the Dniester-Danube expedition of the Institute of Archaeology of the Ukrainian National Academy of Sciences in 1983—1986, includes a dwelling, three large household buildings, and seven household pits using as a storeplace. The dwelling is a half pit-house with a clay stove, shelves and benches at the walls. Two household buildings had a shape as a figure of eight in the construction of two joint pits. They had a cover and below stairs to the pits. Among the finds, the coarse handmade pottery predominates in the settlement. The fragments of amphorae of the Roman time were found almost in the same quantity. There also have been excavated some fragments of wheeling red clay and gray clay pottery, probably imported, and small things of everyday life. Among the handmade vassals, there are some fragments of the Late Scythian type and ones having the analogies in the forest - steppe zone.

The settlement dates from the 4th century AD by the amphorae and the archaeomagnetic dating. The culture is not of local origin. It is intended, that the group of forest-steppe population came to the Danube region. Approximately, it was a group of tribes of the late Zarubinetskaya culture (venedi), the descendants of which were the inhabitants of the settlement.

ДЕТАЛІ КІНСЬКОГО СПОРЯДЖЕННЯ У ПАМ'ЯТКАХ ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКОЇ ГРУПИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Статтю присвячено публікації й аналізу деталей кінського спорядження з території Західно-подільської групи скіфського часу. Виділено основні типи деталей вузди. Подано їх хронологічну атрибуцію.

Невід'ємними рисами, що вирізняють скіфську культуру з-поміж інших, є антропоморфні стели і «скіфська тріада». У зв'язку з цим важливим є необхідність вивчення одного з компонентів «тріади» — кінського спорядження. Незважаючи на вже здійснену роботу, потрібне вивчення кінського спорядження на окремих територіях, однією з яких є територія Західноподільської групи. Збір, аналіз і публікація матеріалів з окресленого ареалу дадуть нам змогу отримати типологічно-хронологічні дані щодо деталей кінського спорядження з території Західноподільської групи, виявити специфіку їхнього використання. Одночасно ми можемо констатувати певний вплив на північний захід згаданої території з боку степу, беручи до уваги, що матеріали кінського спорядження скіфського типу можуть фіксувати цей вплив.

Деталі кінського спорядження із території Західноподільської групи нечисленні: вудила, псалії, вуздечні бляшки, пряжки, пряжки-пронизки, «наносник». Налічено 18 цілих чи фрагментованих двоскладних вудил: з них 2 екземпляри — бронзові стременоподібні (Залісся¹ та Дупліска²); 10 — залізні стременоподібні (Ленківці³, Новосілка-Гримайлівська⁴, Шутнівці⁵, Переображені⁶, Івахнівці⁷, Долиняни⁸); 1 — стременоподібні, скріплені з псаліями карпато-дунайського типу (Перебиківці⁹); 1 — залізні кільчасті типу «Сахарни» (Лосьці¹⁰); 4 екземпляри — залізні кільчасті скіфського типу (Ленківці¹¹, Іване-Пусте¹², Лоєвці¹³). При цьому з поховання найчастіше походять 1 екземпляр вудил (Дупліска, Новосілка-Гримайлівська, Івахнівці), з Шутнівців і Лоєвців — по 2, з Ленківців — 3, з Переображені — 5, з поселень Іване-Пусте та Залісся — по 1 екземпляру вудил.

Відомо 6 псаліїв, з них 2 — залізні, скріплені з вудилами (Перебиківці), 2 — залізні стрижнеподібні трипетельчасті (Лоєвці¹⁴), 2 — кістяні тридирчасті (Іване-Пусте¹⁵, Переображені¹⁶). Окрім того, відоме кістяне навершя псалія із с. Нівра¹⁷.

Виокремлюються бронзові бляшки від оголів'я (Перебиківці¹⁸, Редвинці¹⁹), бронзові «наносник» та пряжки з Редвинців²⁰, пряжки-пронизки з Братищева²¹ та Городниці²².

І за кількістю деталей кінського спорядження загалом, і за їх кількістю у конкретному комплексі окреслена територія значно поступається іншим територіям Північного Причорномор'я з культурою скіфського типу. Так, кількість вудил у Чортомлику, за І.Є. Забеліним, дорівнювала 250, за пізнішими оцінками — близько 50²³, з Реп'яхуватої могили (пох. 2) — 16²⁴. З архаїчних пам'яток Посулля відомо не менше 150 вудил, при цьому в Старшій Могилі — 16, в Аксютинцях (кург. 2) — 14, у Попівці (кург. 8) — 10 і т. д.²⁵.

Питання типологічно-хронологічного співвідношення деталей кінського спорядження потребує детального підходу щодо питання хронології, особливо ранньої, оскільки, як було показано, переважна більшість матеріалу належить до ранніх типів. У хронології останнім часом відбуваються відчутні зміни. Так, Г. Коссак, а слідом за ним І.М. Медведська²⁶ та деякі інші дослідники поділили ранньоскіфську культуру (РСК) на три етапи, кожен з яких має властивий йому набір інвентарю. Спробу поділу РСК на етапи за набором інвентарю з деякими зауваженнями (статус деяких пам'яток у межах РСК²⁷) слід визнати перспективною. Утім, деякі дослідники піддали коригуванню хронологічні позиції етапів²⁸.

Наприклад, теза про відсутність новочеркаських контактів з Переднім Сходом, що є одним з головним доказів для виведення РСК 1 у другу половину VIII ст. до н. е., на думку С.В. Махортих, не відповідає дійсності. Критиці піддано й хронологічну позицію деяких пам'яток РСК 1 наприкінці VIII ст. до н. е.²⁹. Найбільш слушною видається думка про появу скіфської культури на півдні Східної Європи в період між 714 р. до н. е. (перша згадка кімерійців) і 670-ми роками до н. е. (перша згадка скіфів на Передньому Сході). Л.К. Галаніна поділила келермеські кургани на ранній і пізній (виступають еталонними пам'ятками РСК 2 і РСК 3 відповідно) і датувала їх середину — другою половиною VII ст. до н. е.³⁰. С.В. Полін на основі дат для античної кераміки подовжив існування РСК 3 до кінця першої — другої чверті VI ст. до н. е.³¹. У світлі вищевикладеного доцільно межі РСК встановити як злам VIII—VII (або тільки початок VII) ст. до н. е. — II чверть VI ст. до н. е.

Найчастіше серед деталей кінського спорядження на окресленій території трапляються вудила. Усі вони двоскладного типу, однак за формою зовнішніх кілець, матеріалом виготовлення їх можна розділити на кілька груп.

I. Бронзові стременоподібні вудила.

1. Один екземпляр походить з кургану I поблизу с. Дупліски (рис. 1, 9). Чез через нечіткість в публікації точне датування ускладнене. Усе ж, ураховуючи наявність у комплексі трилопатевих та тригранних стріл і факт використання таких вудил у пам'ятках типу РСК 2 — РСК 3³², дату можемо встановити в межах РСК 3 (в абсолютних датах середина VII — перша чверть VI ст. до н. е.).

2. Інший екземпляр походить із Заліського поселення (рис. 1, 3). Виходячи з наявної на поселенні античної кераміки і місцевого матеріалу, що датовані О.Д. Ганіною останньою чвертю VII—VI ст. до н. е., і того, що бронзові стременоподібні вудила проіснували до кінця РСК 3, а пізніше невідомі³³, і, крім того, беручи до уваги, що фінал РСК 3 припадає на другу чверть VI ст. до н. е., зазначений екземпляр слід датувати останньою чвертю VII — першою чвертю VI ст. до н. е. (друга половина РСК 3).

Бронзові стременоподібні вудила, за І.М. Медведською, відомі протягом усього ранньоскіфського періоду: з келермеських курганів 1, 2; краснознаменських курганів 3, 6, 7; Нартану 12, 20³⁴, утім, у деяких випадках основа зовнішньої петлі вудил має додаткові виступи.

II. Залізні стременоподібні вудила. Відомо 10 екземплярів.

1. Фрагментований екземпляр із кургану поблизу с. Ленківці (рис. 1, 5). Г.І. Смірнова виходячи зі складу інвентарю датувала курган другою чвертю — середину VII ст. до н. е. (фінальна фаза РСК 2)³⁵. Утім, сагайдачний набір, близький до набору з пох. 2 Реп'яхуватої Могили³⁶, залишає змогу для більш пізнього датування: другою половиною VII ст. до н. е. Цю дату можна перенести й на вудила з умовою їхнього використання в межах РСК 2 й дещо раніше, оскільки їх наявність у комплексі свідчить лише про час припинення використання за функціональним призначенням.

2. Уламки вудил з кургану С поблизу с. Новосілка-Гримайлівська (рис. 1, 7). Виходячи з комплексу стріл, в якому є 3 дволопатеві, 2 трилопатеві листоподібні, 2 тригранні склепінчасті, що близькі до стріл з Келермесу й Реп'яхуватої Могили³⁷, поховання можна датувати середину — другою половиною VII ст. до н. е., але знову із зауваженням, що вудила могли використовувати й раніше.

3. Екземпляр з кургану II біля с. Івахнівці (рис. 1, 10). Вудила цікаві своїми зовнішніми петлями, що за формуєю є середніми між стременоподібними й округлими, що може бути доказом генези залізних вудил у напрямі стременоподібні → кільчасті. Брак опису в публікації не дає змогу датувати вудила точніше середини VII — першої чверті VI ст. до н. е.

4. Два екземпляри з кургану 3 біля с. Шутнівці (рис. 1, 11). За трилопатевими наконечниками стріл та кружалальним сіроглинняним горщиком, що, за Г.І. Смірновою, не може бути ранішим РСК 3³⁸, комплекс доцільно датувати останньою чвертю VII — першою чвертю VI ст. до н. е.

5. Чотири екземпляри з кургану 2 біля с. Перебіківці (рис. 1, 12). Г.І. Смірнова датувала комплекс другою половиною РСК 3³⁹ (в абсолютних датах кінець VII — друга чверть VI ст. до н. е.).

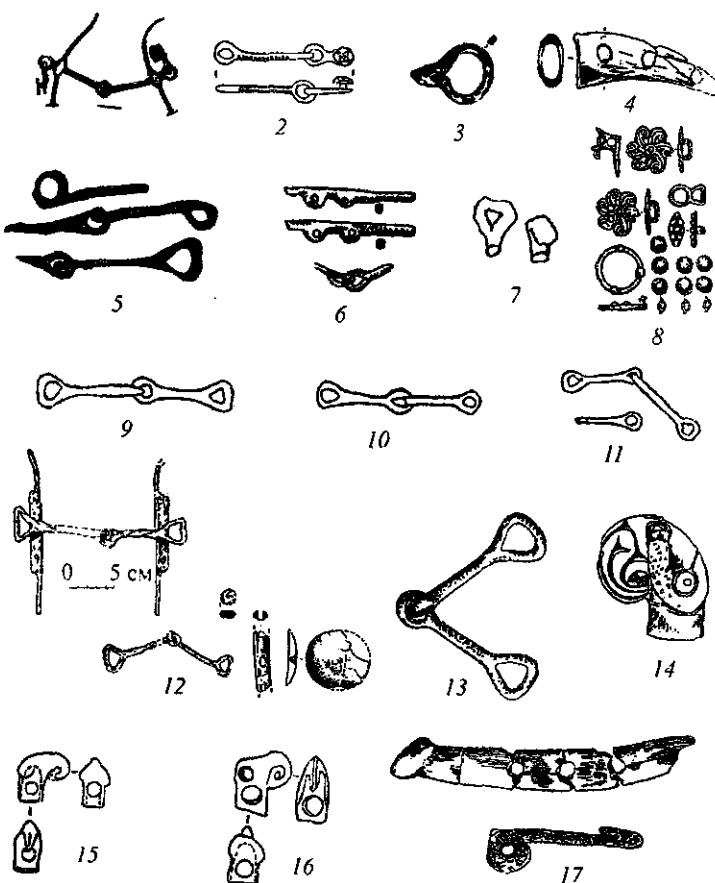

Рис. 1. Деталі вузди: 1 — Теремці (за П. Горішнім); 2 — Сокілець (за М. Бандрівським і В. Захар'євим); 3 — Мервинці (за Г. Смірновою); 4 — Дністрова (за Г. Смірновою); 5 — Ленківці (за А. Мслюковою); 6 — Лойвці (за Л. Крушельницькою); 7 — Новосілка-Гримайлівська (за Т. Сулімірським); 8 — Редвінці (за І. Винокуром); 9 — Дупліска (за Т. Сулімірським); 10 — Івахнівці (за Т. Сулімірським); 11 — Шутнівці; 12 — Перебіківці (за Г. Смірновою); 13 — Залісся (за О. Ганіною); 14 — Нівра (за М. Бандрівським); 15 — Городниця (за М. Бандрівським); 16 — Братишин (за М. Бандрівським); 17 — Іван-Пусте (за О. Ганіною)

6. Вудила з кургану 4 поблизу Долинян знайдено з тригранним архаїчним наконечником стріли.

Зазначений тип вудил відомий з Келермесу (кургани 1, 2), Червонознаменського кургану 6, Нартану 15, Журовки 406⁴⁰, Реп'яхуватої могили⁴¹.

ІІІ. Залізні стременоподібні вудила, скріплені з псаліями. Відомі з кургану 2 біля с. Перебіківці (рис. 1, 12). Г.І. Смірнова зближувала цей зразок з пам'ятками типу Сентеш-Векерзуг із Карпато-Подунав'я⁴². Подібні вудила відомі з могильника Феріджеле⁴³. Г.І. Смірнова датувала похованельний комплекс фіналом РСК 3 (перша — друга чверті VI ст. до н. е.).

ІV. Залізні кільчасті вудила типу «сахарни». Зближення ранньоскіфських кільчастих вудил з кільцями в проекції гризла із передскіфськими типами «сахарни» не зовсім вірне. Один екземпляр відомий на основі реконструкції матеріалів із курганного поховання біля с. Лоєвці. Детальніший розгляд комплексу дає змогу встановити приблизну послідовність поховань: поховання в ямі А; поховання з жаботинською урною між каміннями крепіди (на користь самостійності такого поховання свідчить розсунутість каміння крепіди); поховання в ямі Б. Останнє, де містилися згадані вудила, за інвентарем (залізні трипетельчасті псалії й

кільчасті вудила «скіфського» типу) доцільно датувати другою половиною VII — першою чвертю VI ст. до н. е. Вудила є більш пізніми щодо аналогів з Мервинців, Сахарни, Хасанлу, Сіалка⁴⁴, що датуються не пізніше VIII ст. до н. е. Вони подібні до зразків із Нартанського могильника⁴⁵.

V. Залізні кільчасті вудила «скіфського» типу.

1. Екземпляр з Лоєвців, що датується, як було показано, другою половиною VII — першою чвертю VI ст. до н. е.

2. Два екземпляри з комплексу в Ленківцях (рис. 1, 5), що датуються, як зазначалося, другою половиною VII ст. до н. е.

3. Фрагментований екземпляр з поселення біля с. Іване-Пусте (рис. 1, 17). Виходячи з інвентарю поселення (антична та місцева кераміка, кістяний псалій, наконечник стріли), який О.Д. Ганіна синхронізує із Заліським поселенням⁴⁶, вудила, скоріше за все, датуються першою — початком другої чверті VI ст. до н. е. (друга половина РСК 3). Згаданий тип вудил, за І.М. Медведською, відомий з ранньоскіфського часу, існують такі вудила аж до фіналу скіфського періоду⁴⁷. Вони відомі з курганів Келермесу (1, 2), Нартану 23, Костянтинівки 8⁴⁸, Аксютинців 466⁴⁹, Старшої Могили⁵⁰, Реп'яхуватої могили 2⁵¹ та ін.

Отже, бронзові стремено-подібні вудила (група I) датуються серединою VII — першою чвертю VI ст. до н. е., залізні стремено-подібні вудила (група II) — серединою VII — початком другої чверті VI ст. до н. е., залізні вудила, з'єднані з псаліями карпато-дунайського типу (група III) — першою половиною VI ст. до н. е., залізні вудила типу «Сахарни» (група IV) — другою половиною VII — першою чвертю VI ст. до н. е., залізні кільчасті вудила (група V) — другою половиною VII — першою чвертю VI ст. до н. е.

Псалії із зазначеної території нечисленні, іх поділено на кілька типів.

I. **Залізні псалії, скріплені з вудилами.** Відомо 2 екземпляри з кургану 2 в Перебиківцях (рис. 1, 12). Псалії двовирчасті з прямокутним розширенням у центрі, у кінцях якого розташовані отвори, і стрижнями на кінцях псаліїв. Як зазначалося, це спорядження належить до карпато-дунайського типу і датується кінцем VII — початком другої чверті VI ст. до н. е.

II. **Залізні стрижневі трипетельчасті псалії.** Відомі з описаного комплексу Лоєвців (рис. 1, 6), про датування якого в межах другої половини VII — першої чверті VI ст. до н. е. вже зазначалося. Типологічні аналоги лоєвецьким залізним псаліям маємо в курганах 1 і 2 Келермесу; у Краснознаменських курганах 1, 3, 6, 7; у кургані 8 біля с. Костянтинівки; 406 біля с. Журовки; Аксютинецькій групі; Старша Могила, кургани 3, 6 (1886), 470; Вовківці 7, 11, 12⁵².

III. Кістяні тридирчасті псалії.

1. Фрагментований екземпляр з кургану 1 біля Перебиківців (рис. 1, 12). Г.І. Смірнова поширила на курган дату фіналу РСК 3 (перша половина VI ст. до н. е.)⁵³.

2. Екземпляр з поселення біля с. Іване-Пусте (рис. 1, 17), яке датується, як було показано, першою — початком другої чверті VI ст. до н. е. (фінал РСК 3). Нижня частина оформлена у вигляді копита, верхня не збереглася. Цей тип псаліїв побутував протягом усього ранньоскіфського періоду: Самгавро 106, Жаботин 2, Нартан 14—16, 18, 23; Журовка 407, 432⁵⁴; Тлі 68⁵⁵.

IV. **Кістяні навершя псалія.** Знайдено у с. Ніври у вигляді грифобарана (рис. 1, 14). Як випадкова знахідка не може датуватися точніше ніж VII — перша половина VI ст. до н. е.

Отже, залізні псалії карпато-дунайського типу (варіант I) датуються кінцем VII — першою половиною VI ст. до н. е., залізні стрижневі трипетельчасті псалії (варіант II) — другою половиною VII — першою чвертю VI ст. до н. е., кістяні тридирчасті псалії (варіант III) — першою половиною VI ст. до н. е., кістяні навершя псалія у вигляді грифобарана (варіант IV) — VII — першою половиною VI ст. до н. е.

Якщо у наших міркуваннях усе вірно (висновок III), то можна піддати сумініву твердження І.М. Медведської щодо побутування кістяніх тридирчастих псаліїв на етапі РСК 2 (перша половина VII ст. до н. е.)⁵⁶, несподіваного зникнення їх у другій половині VII — першій половині VI ст. до н. е. (РСК 3)⁵⁷ і раптової появи в середньоскіфській культурі з середини VI ст. до н. е. Очевидно, на етапі РСК 3 кістяні псалії із вжитку все-таки не виходили.

Деталі оголів'я коня.

I. Бронзовий фалар з невеликою петлею на звороті з кургану I біля Пере-биківців (рис. 1, 12) датовано Г.І. Смірновою фіналом РСК 3 (перша половина VI ст. до н. е.). Використання бляшкі як фалара підтверджується незначним розміром петлі, через яку просувався лише тонкий ремінець, у зв'язку з чим вона навряд чи могла служити як засіб перехрещування ременів. Саме як фалари були використані подібні бляшкі в Мелітопольському кургані⁵⁸.

II. Сім екземплярів бронзових опуклих бляшок з петлею на звороті з кургану біля с. Редвинці (рис. 1, 8). Комплекс за наконечниками стріл, характерних для другої половини V—IV ст. до н. е.⁵⁹, з особливим поширенням у IV ст. до н. е., де вони відомі в комплексах Мелітопольського кургану⁶⁰, Чортомлика⁶¹, Краснокутського кургану⁶², Бердянського кургану⁶³, Товстої Могили⁶⁴, датуються другою половиною V—IV ст. до н. е. Подібні бляхи походять з Чортомлика⁶⁵, Краснокутського кургану⁶⁶.

III. Дві бронзові бляхи у вигляді шестипелюсткової квітки з петлею на звороті з редвинцівського комплексу (рис. 1, 8), що датуються, як було показано, другою половиною V—IV ст. до н. е.

IV. Бронзовий «наносник» з Редвинців (друга половина V—IV ст. до н. е.), оформленій у вигляді щитка з головою грифона (рис. 1, 8). Аналог відомий із Чортомлика⁶⁷.

V. Бронзова бляшка з вищеописаного редвинцівського комплексу у вигляді щитка-ромба із псевдозерною, що розташована за схемою 1 : 2 : 3 : 2 : 1 і петлею на звороті. Подібні бляшки походять з кургану поблизу пос. Шолоховський (авторами заражований до ранньосарматського кола)⁶⁸ та з кургану поблизу с. Кошевате в Середньому Подніпров'ї⁶⁹.

Пряжки. Два бронзові екземпляри походять з Редвинців (рис. 1, 8) — друга половина V—IV ст. до н. е. Одна — кругла з трьома виступами (один — грибоподібний, два — овальновипуклі). Подібні типи пряжок походять із Мелітопольського кургану (тут вони використані як підпружні)⁷⁰, з кургану I (1897) біля с. Вовківці (за В.А. Іллінською, тут така пряжка розташована на нагрудному ремені⁷¹). Інша пряжка — у вигляді кола й приєднаної до неї трапеції має аналогії у Чортомлику⁷², у кургані поблизу пос. Шолоховського⁷³ та ін.

Бронзові пряжки-пронизки для поєднання ременів оголів'я:

1. Пряжка-пронизка з кургану I близ Братишева, оформлена у вигляді стилізованої голівки хижого птаха (рис. 1, 16), може бути датована ранньоскіфським часом: VII — першою чвертью VI ст. до н. е.

2. Два екземпляри, знайдені поблизу Городниці (за публікаціями відома лише одна (рис. 1, 15)) у вигляді стилізованої голівки грифобарана. Як випадкові знахідки датуються широко: VII — першою половиною VI ст. до н. е. Бронзові пряжки-пронизки мають широкі аналогії у ранньоскіфських пам'ятках (Гуляй-Город, курган 38; Захарейкова Могила, пох. 1, Попівка, к. 10 та ін.⁷⁴).

Отже, пряжки-пронизки можна датувати VII — першою половиною VI ст. до н. е., фалар — першою половиною VI ст. до н. е. Інші знахідки (бляшки, пряжки, «наносник») походять з одного комплексу й датуються другою половиною V—IV ст. до н. е.

Комплекс із Редвинців дає нам змогу умовно реконструювати оголів'я (рис. 2). Дрібні бронзові опуклі бляшки, очевидно, знаходилися в місцях поєднання нащічного ременя з наносним, начільним і потиличним, а непарну бронзову бляшку, можливо, розміщували на потиличному або налобному ременях. Бляхи у вигляді шестипелюсткової квітки, імовірно, розміщували на нащічних ременях, у місці між з'єднанням з підборідним ременем. Пряжки у вигляді кола з трапецією використовували як пряжки для поводу⁷⁵, як поєднуючі підборідний ремінь⁷⁶ або як чумбурні⁷⁷. Одиничність такої пряжки у редвинцівському комплексі дає підстави розміщувати таку пряжку на підборідному ремені або вбачати у ній чумбурну пряжку. «Наносник» найімовірніше розташовували на наносному ремені, а також, як показано В.А. Іллінською, — на налобному чи потиличному ременях⁷⁸. Найважче виявити розташування ромбічної бляхи з псевдозерною (з огляду на її непарність). Умовно її можна заражувати до прикрас потиличного чи налобного ременів. З огляду на датування другою половиною V—IV ст. до

н. е. і на те, що в той період побутували кільчасті вудила й дводірчасті псалії з вісімкоподібним розширенням посередині⁷⁹, логічно припустити застосування саме таких типів з редвинцівським оголів'ям; у такому разі нашічний ремінь при підході мав би роздвоюватися, і роздвоєні кінці прив'язували б відповідно до верхнього й нижнього отворів псалій.

Водночас постає питання генези та походження деталей кінського спорядження на території Західноподільської групи скіфського часу. Це питання можна вирішувати на основі порівняння скіфських форм і типів деталей з доскіфськими. Для передскіфського часу тут відомі лише бронзові вудила з Теремців⁸⁰ та Сокільця⁸¹, фрагмент запізних вудил із Мервинців⁸² та роговий псалій із Дністровки-Луки⁸³. Усі вудила передскіфського часу — дво-сегментного типу. Вудила із Сокільця (рис. 1, 2) являють собою однокільчастий тип з вісімкоподібним підвісом, на якому наявний грибоподібний виступ. Половина окружності стрижня гризла, на всьому його протязі вкрита орнаментом у вигляді поперечних опуклих смужок, перпендикулярно яким проходить канавка. За аналогіями формам і орнаменту (Зольний курган, Кобанський могильник, Бутенки, Єсен туки⁸⁴, Штілфрід, Кіскоцег⁸⁵) та за хронологічними даними⁸⁶ вудила датовано останньою чвертю VIII — початком VII ст. до н. е. Утім їх знайдено у пізньочорноліському комплексі, що, за Г.І. Смирновою, має датуватися IX — першою половиною VIII ст. до н. е.⁸⁷.

Вудила з Теремців (рис. 1, 1) двокільчасті сущільноліті з псаліями, які перпендикулярно відходять від одного із зовнішніх кілець вудил. Такий тип вудил, на думку дослідників, є проявом передньоазійського впливу на новочеркаські прототипи⁸⁸. Беручи до уваги, що кімерійці вперше зафіксовані в останній чверті VIII ст. до н. е.⁸⁹, цей екземпляр можемо датувати не раніше останньої чверті VIII — початку VII ст. до н. е.

Вудила з Мервинців (рис. 1, 3) належать до типу «Сахарни». Виходячи з того що супроводжувальна кераміка заразована Г.І. Смирновою до пізньочорнолісько-ранньожаботинського кола⁹⁰, а межа цих пам'яток належить до середини VII ст. до н. е.⁹¹, вудила з Мервинців можемо датувати серединою VIII ст. до н. е.

Псалій із Дністровки-Луки — роговий тридірчастого типу (рис. 1, 4). Причому отвори розташовані посередині і на кінцях псалія. Виходячи з того що псалій знайдено в житлі, що належить до пізньочорноліської епохи, а житло перекриває курган з теж пізньочорноліськими похованнями⁹² (більш точне датування кургану — не пізніше кінця IX ст. до н. е.⁹³), а також беручи до уваги, що нижня межа пізнього чорнолісся встановлена з початку IX ст. до н. е.⁹⁴, псалій можемо датувати першою — третьою чвертями IX ст. до н. е.

Отже, для зразків скіфського періоду вудила із Сокільця й Теремців не могли бути прототипами внаслідок типологічних відмінностей. Псалій із Дністровки-Луки теж не міг бути прототипом для кістяних псаліїв скіфського часу: у них різна форма, різний принцип розташування отворів (Дністровський псалій — один посередині, два по краях; зразки скіфського типу — отвори в середній частині псалія); псалій із Іване-Пустого, окрім того, має зооморфну прикрасу нижньої частини. До того ж, між передскіфським і скіфськими зразками наявний хронологічний розрив (відповідно IX ст. до н. е. й перша половина VI ст. до н. е.). Проти генетичної спорідненості зразків передскіфського й скіфського часу свідчить відсутність орнаменту на скіфських екземплярах, на відміну від перед-

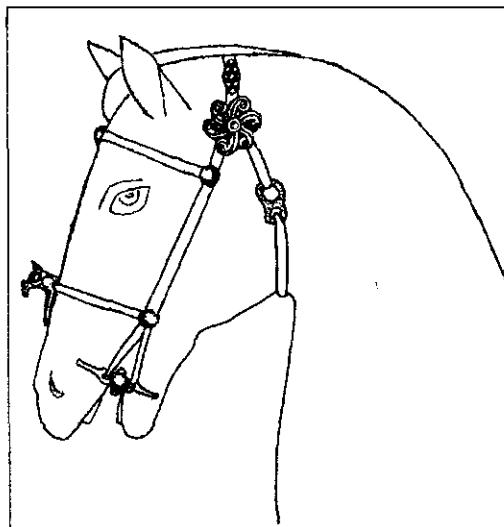

Рис. 2. Реконструкція оголів'я коня за матеріалами із с. Редвінці

Усі вудила передскіфського часу — дво-сегментного типу. Вудила із Сокільця (рис. 1, 2) являють собою однокільчастий тип з вісімкоподібним підвісом, на якому наявний грибоподібний виступ. Половина окружності стрижня гризла, на всьому його протязі вкрита орнаментом у вигляді поперечних опуклих смужок, перпендикулярно яким проходить канавка. За аналогіями формам і орнаменту (Зольний курган, Кобанський могильник, Бутенки, Єсен туки⁸⁴, Штілфрід, Кіскоцег⁸⁵) та за хронологічними даними⁸⁶ вудила датовано останньою чвертю VIII — початком VII ст. до н. е. Утім їх знайдено у пізньочорноліському комплексі, що, за Г.І. Смирновою, має датуватися IX — першою половиною VIII ст. до н. е.⁸⁷.

Вудила з Теремців (рис. 1, 1) двокільчасті сущільноліті з псаліями, які перпендикулярно відходять від одного із зовнішніх кілець вудил. Такий тип вудил, на думку дослідників, є проявом передньоазійського впливу на новочеркаські прототипи⁸⁸. Беручи до уваги, що кімерійці вперше зафіксовані в останній чверті VIII ст. до н. е.⁸⁹, цей екземпляр можемо датувати не раніше останньої чверті VIII — початку VII ст. до н. е.

Вудила з Мервинців (рис. 1, 3) належать до типу «Сахарни». Виходячи з того що супроводжувальна кераміка заразована Г.І. Смирновою до пізньочорнолісько-ранньожаботинського кола⁹⁰, а межа цих пам'яток належить до середини VII ст. до н. е.⁹¹, вудила з Мервинців можемо датувати серединою VIII ст. до н. е.

Псалій із Дністровки-Луки — роговий тридірчастого типу (рис. 1, 4). Причому отвори розташовані посередині і на кінцях псалія. Виходячи з того що псалій знайдено в житлі, що належить до пізньочорноліської епохи, а житло перекриває курган з теж пізньочорноліськими похованнями⁹² (більш точне датування кургану — не пізніше кінця IX ст. до н. е.⁹³), а також беручи до уваги, що нижня межа пізнього чорнолісся встановлена з початку IX ст. до н. е.⁹⁴, псалій можемо датувати першою — третьою чвертями IX ст. до н. е.

Отже, для зразків скіфського періоду вудила із Сокільця й Теремців не могли бути прототипами внаслідок типологічних відмінностей. Псалій із Дністровки-Луки теж не міг бути прототипом для кістяних псаліїв скіфського часу: у них різна форма, різний принцип розташування отворів (Дністровський псалій — один посередині, два по краях; зразки скіфського типу — отвори в середній частині псалія); псалій із Іване-Пустого, окрім того, має зооморфну прикрасу нижньої частини. До того ж, між передскіфським і скіфськими зразками наявний хронологічний розрив (відповідно IX ст. до н. е. й перша половина VI ст. до н. е.). Проти генетичної спорідненості зразків передскіфського й скіфського часу свідчить відсутність орнаменту на скіфських екземплярах, на відміну від перед-

скіфських. Очевидно, слід погодитися з фактом поширення на окреслену територію форм кінського спорядження з території степу і (судячи з перебіківських зразків) з Карпато-Подунав'я. На час поширення таких форм тут може вказувати те, що, як зазначено вище, скіфські типи деталей кінського спорядження, які б впевнено датувалися часом до середини VII ст. до н. е., на згаданій території невідомі. А вже з середини VII ст. до н. е. такі деталі з'являються. Отже, вимальовується висновок щодо поширення форм кінського спорядження скіфського типу на територію Західноподільської групи починаючи з середини VII ст. до н. е. Деталі вузди, які твердо датуються другою половиною VI — першою половиною V ст. до н. е., на цій території невідомі. Окрім порівняно слабої вивченості пам'яток, до причин, що пояснюють цей факт, слід зарахувати різке зменшення кількості пам'яток на цій території у скіфський post архаїчний час, що констатують дослідники⁹⁵. До другої половини V—IV ст. до н. е. належать вуздечні бляшки, пряжки, «наносники» з Редвинців.

Розглянемо можливий шлях генези вудил типу: бронзові стременоподібні → залізні стременоподібні → залізні овально-стременоподібні → заліznі з кільчастою петлею в проекції гризла, з кінцем, приклепаним до гризла, → заліznі з кільцем з одного боку гризла. Заміна бронзових стременоподібних вудил заліznими пояснюється початком ширшого використання й більшою практичністю заліза. Такі заліznі стременоподібні вудила утворювали загинанням стрижня у стременоподібну петлю, з приклепанням її стрижня до стрижня гризла. Порівняно складний спосіб загинання в стременоподібну петлю, очевидно, потрохи спрощувався: петля ще мала загальні обриси стремена, проте була овальних пропорцій. Приклад таких петель — на вудилах із Шутнівців та Івахнівців, причому вудила з Шутнівців типологічно більш ранні, зовнішня петля в них стременоподібна, але вже овальних пропорцій; вудила з Івахнівців типологічно пізніші — вони фактично середні між стременоподібними й кільчастими. Подальше округлення зовнішньої петлі привело до утворення кільчастого типу з петлею в проекції гризла, стрижень якої приклепано до гризла. Так оформлено петлі сегментів вудил з кургану біля Попівки⁹⁶ та з-під Славути⁹⁷. Цікаво, що у двох випадках інший сегмент вудил був уже типологічно наступним — з кільцем з одного боку стрижня гризла. Виникнення цього типу, імовірно, було пов'язане з тим, що загинати петлю з боку було простіше. Зазначена трансформація заліznих стременоподібних петель у кільчасті мала відбутися в VII ст. до н. е. При цьому бронзові й заліznі стременоподібні вудила продовжували побутувати до другої чверті VI ст. до н. е. (до фіналу РСК)⁹⁸.

У деяких випадках прослідовується первісне становище вуздечних деталей у похованальному комплексі. Так, у похованнях-кенотафах Ленківців і Редвинців ці деталі лежали на дерев'яно-земляній підстилці; у Шутнівцях іх було покладено під стінку могильної ями; у Перебіківцях, судячи із знаходженням біля стовпових ям, вони висіли на стовпах могили; в Івахнівцях — лежали біля правого стегна кістяка. Цікаво, що на окресленій території невідомі кінські супроводжувальні поховання. Це ріднить Західноподільську групу з Посуллям⁹⁹ і різницею із Дніпровським Лісостеповим Правобережжям¹⁰⁰, Степовим регіоном¹⁰¹, Прикубанням¹⁰², де такі поховання відомі.

Отже, у скіфський час територія Західноподільської групи перебувала під переважним впливом зі степу. Один із проявів цього впливу — поширення скіфських типів кінського спорядження.

¹ Ганіна О.Д. Поселення ранньоскіфської доби біля с. Залісся // Археологія. — 1984. — № 47. — С. 68—77.

² Sulimirski T. Scytowie na Zachodnim Podolu. — Lwow, 1936. — S. 70.

³ Мелюкова А.И. Памятники скіфского времени на Среднем Днестре // КСИИМК. — 1953. — № 51. — С. 60—61.

⁴ Sulimirski T. Op cit. — S. 83.

⁵ Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області у 1998 р. — Кам'янець-Подільський, 1998 (рукопис) // Архів кафедри історії Східної Європи і археології К-ПДПУ. — С. 1—6. — Рис. 13.

- ⁶ Смирнова Г.И. Курганы у села Перебыковцы — новый могильник скіфской археики на Среднем Днестре // ТГЭ. — 1979. — № 20. — С. 51.
- ⁷ Sulimirski T. Op cit. — S. 88—91. — Т. IX.
- ⁸ Смирнова Г.И. Курганный могильник раннескифского времени у села Долиняны // АСГЭ. — 1977. — № 18. — Рис. 8, 5.
- ⁹ Смирнова Г.И. Курганы... — С. 50.
- ¹⁰ Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. — К., 1985. — С. 124.
- ¹¹ Мелюкова А.И. Указ. соч. — С. 60—61.
- ¹² Ганіна О.Д. Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте // Археологія. — 1965. — № 19. — Рис. 2, 1.
- ¹³ Крушельницька Л.І. Зазн. праця. — С. 124.
- ¹⁴ Там само. — С. 122—123.
- ¹⁵ Ганіна О.Д. Поселення скіфського часу... — С. 110. — Рис. 2, 6.
- ¹⁶ Смирнова Г.И. Курганы... — С. 51.
- ¹⁷ Бандрівський М., Сохацький М. Кістяне навершя ранньоскифського псаля з Ніври на Західному Поділлі // Літопис Борщівщини. Наук.-краезн. зб. — Борщів, 1995. — Вип. 7. — С. 3.
- ¹⁸ Смирнова Г.И. Курганы... — С. 39—40.
- ¹⁹ Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я і Південного Побужжя. — Київ; Одеса, 1985. — С. 50—51.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Sulimirski T. Op cit. — S. 48. — Том VIII; Бандрівський М.С. Про час появи найраніших зразків звіріного стилю на заході України // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 345—346.
- ²² Sulimirski T. Op cit. — S. 100; Бандрівський М.С. Зазн. праця. — С. 345—346.
- ²³ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.). — Киев, 1991. — С. 49.
- ²⁴ Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Теренојскин А.И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — Киев, 1980. — С. 35, 40—41.
- ²⁵ Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — Киев, 1971. — С. 103.
- ²⁶ Медведская И.Н. Периодизация скіфской археики и Древний Восток // РА. — 1992. — № 3. — С. 86—105.
- ²⁷ Махортых С.В. К проблеме хронологии раннескифской культуры // Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа (XIX «Крупновские чтения»). — М., 1996. — С. 116.
- ²⁸ Махортых С.В. Киммерийцы и Древний Восток // ВДИ. — 1998. — № 2. — С. 100—103; Он же. К проблеме хронологии...; Он же. Об актуальных проблемах раннескифской археологии // Скифы Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э. (проблемы палеоэкологии, антропологии и археологии). — М., 1999. — С. 80—81.
- ²⁹ Погребова М.Н. О принципах датировки скіфской археики // РА. — 1993. — № 2. — С. 85—86.
- ³⁰ Галанина Л.К. К проблеме хронологии Келермесских курганов // РА. — 1994. — № 1. — С. 104—105.
- ³¹ Полін С.В. Про хронологію ранньоскифської культури // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 121.
- ³² Медведская И.Н. Указ. соч. — С. 89. — Рис. 93.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Смирнова Г.И. Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры // РА. — 1993. — № 2. — С. 105—106.
- ³⁶ Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Теренојскин А.И. Указ. соч. — Рис. 14.
- ³⁷ Галанина Л.К. Келермеськие курганы. — М., 1997. — Рис. 22, 1—44; Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Теренојскин А.И. Указ. соч. — Рис. 14.
- ³⁸ Смирнова Г.И. Памятники... — С. 110—111.
- ³⁹ Там же. — С. 112—116.
- ⁴⁰ Медведская И.Н. Указ. соч. — С. 89. — Табл.

- ⁴¹ Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 46. — Рис. 16, 1.
- ⁴² Смирнова Г.И. Курганы ... — С. 50.
- ⁴³ Мелюкова А.И. Скифия и Фракийский мир. — М., 1979. — С. 210. — Рис. 46, 9, 10.
- ⁴⁴ Смирнова Г.И. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин // СА. — 1974. — № 4. — С. 102—103; Она же. Основы хронологии пред斯基фских памятников Юго-Запада СССР // СА. — 1985. — № 4. — С. 38.
- ⁴⁵ Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. — Киев, 1991. — Рис. 26, 1—3.
- ⁴⁶ Ганіна О.Д. Поселення ранньоскифської доби ... — С. 69.
- ⁴⁷ Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — С. 96.
- ⁴⁸ Медведская И.Н. Указ. соч. — С. 91. — Табл.
- ⁴⁹ Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья // САИ. — 1977. — Вып. Д 1-33. — С. 39. — Табл. 18, 4.
- ⁵⁰ Ильинская В.А. Скифы ... — Табл. III.
- ⁵¹ Медведская И.Н. Указ. соч. — С. 91. — Табл.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Смирнова Г.И. Памятники ... — С. 114—116.
- ⁵⁴ Медведская И.Н. Указ. соч. — С. 89. — Табл.
- ⁵⁵ Техов Б.В. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII—VI вв. до н. э. // Скифия и Кавказ. — Киев, 1980. — С. 220. — Рис. 1, 5, 6, 9.
- ⁵⁶ Медведская И.Н. Указ. соч. — С. 89. — Табл.
- ⁵⁷ Там же. — С. 93.
- ⁵⁸ Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — Киев, 1988. — С. 132, 138, 139. — Рис. 152, 153; С. 140—141. — Рис. 155, 156.
- ⁵⁹ Археология СССР. Степи... — С. 132.
- ⁶⁰ Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган... — С. 18. — Рис. 128, 2.
- ⁶¹ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык... — С. 94.
- ⁶² Мелюкова А.И. Краснокутский курган. — М., 1981. — С. 64. — Рис. 18.
- ⁶³ Мурзин В.Ю., Фіалко О.Є. Зброя з Бердянського кургану // Археологія. — 1998. — № 3. — С. 104—105. — Рис. 1, 2.
- ⁶⁴ Черненко Е.В. Оружие из Толстой Могилы // Скифский мир. — К., 1975. — С. 153. — Рис. 1.
- ⁶⁵ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык... — С. 147—148.
- ⁶⁶ Мелюкова А.И. Краснокутский курган... — С. 68—70, 80. — Рис. 24.
- ⁶⁷ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык... — С. 151—152, кат. 17.
- ⁶⁸ Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М., 1984. — С. 124—141.
- ⁶⁹ Петренко В.Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Вып. Д 1-4. — Табл. 27.2.
- ⁷⁰ Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган... — С. 58—61.
- ⁷¹ Ильинская В.А. Скифы... — С. 125. — Рис. 35.
- ⁷² Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык... — С. 125, кат. 10.
- ⁷³ Смирнов К.Ф. Сарматы... — Рис. 58, 18.
- ⁷⁴ Медведская И.Н. Указ. соч. — С. 91. — Табл.
- ⁷⁵ Ильинская В.А. Скифы... — С. 28, 34.
- ⁷⁶ Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган... — С. 142. — Рис. 157.
- ⁷⁷ Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979. — С. 181—182.
- ⁷⁸ Ильинская В.А. Скифы... — С. 120.
- ⁷⁹ Археология СССР. Степи... — С. 96.
- ⁸⁰ Горішній П.А. Бронзові вудила з с. Теремці // Археологія. — 1978. — № 27. — С. 55—57.
- ⁸¹ Бандрівський М., Захар'єв В. Нова знахідка бронзових однокільчастих вудил в Україні // Зап. НТШ. Праці Археол. комісії. — Львів, 1998. — Т. 235. — С. 505—510.
- ⁸² Смирнова Г.И. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин // СА. — 1974. — № 4. — С. 94—106.
- ⁸³ Смирнова Г.И. Закрытые пред斯基фские комплексы у села Днестровка-Лука // Древние памятники на территории СССР. Сб. науч. трудов. — Л., 1982. — Рис. 12, 14.
- ⁸⁴ Тереножкин А.И. Киммерийцы. — Киев, 1976. — С. 179. — Рис. 94, 7.

⁸⁵ Козенкова В.И. Связи Северного Кавказа с Карпато-Дунайским миром // Скифский мир. — Киев, 1975. — С. 66. — Рис. 8.

⁸⁶ Махортых С.В. Пам'ятки типу Новочеркаського скарбу (за матеріалами Північного Кавказу) // Археологія. — 1992. — № 1. — С. 23—29.

⁸⁷ Смирнова Г.И. Основы хронологии ... — С. 43. — Рис. 4.

⁸⁸ Махортых С.В. Киммерийцы и Древний Восток... — С. 103.

⁸⁹ Там же. — С. 95—96.

⁹⁰ Смирнова Г.И. О хронологическом соотношении... — С. 100.

⁹¹ Смирнова Г.И. Основы хронологии ... — С. 43. — Рис. 4.

⁹² Смирнова Г.И. Закрытые предскифские комплексы... — С. 45—49.

⁹³ Смирнова Г.И. Основы хронологии... — С. 41—42.

⁹⁴ Там же. — С. 43. — Табл.

⁹⁵ Ильинская В.А., Теренојскин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — Киев, 1983. — С. 298—299.

⁹⁶ Іллінська В.А. Скіфська вузда VI ст. до н. е. // Археологія. — 1961. — 13. — С. 41. — Рис. 3.

⁹⁷ Березанська С.С., Песецький В.К. Зольники білогрудівського типу на р. Горині під Славутою // Археологія. — 1987. — № 27. — С. 53—54.

⁹⁸ Медведская И.Н. Указ. соч. — С. 89—90. — Табл.

⁹⁹ Іллінська В.А. Зазій, праця. — С. 38.

¹⁰⁰ Петренко В.Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — Вып. Д 1—4. — 1967. — С. 9. — Табл. 3.

¹⁰¹ Археология СССР. Степи... — С. 57.

¹⁰² Ильинская В.А., Теренојскин А.И. Скифия... — С. 56—72.

Одержано 25.04.2000

A.D. Mogilov

ДЕТАЛИ КОНСКОГО СНАРЯЖЕНИЯ В ПАМЯТНИКАХ ЗАПАДНОПОДОЛЬСКОЙ ГРУППЫ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

В статье опубликованы материалы конского снаряжения из территории Западноподольской группы скифского времени, дан их типологический и хронологический анализ. Сделана попытка реконструкции узды. Представлено введение материала в общескифскую проблематику. Основные материалы конского снаряжения на указанной территории — удила, гсалии, различные узелочные пряжки и бляшки. Значительное количество материалов относится к архаическому времени. Материалы узды фиксируют распространение культуры скифского типа в Среднем Поднестровье начиная с VII в. до н. э.

A.D. Mogilov

THE COMPONENTS OF HARNESS OF SCYTHIAN TIME ON SITES OF THE WESTERN PODILL'A CLUSTER

The article publishes the objects of harness of Scythian time from the territory of the Western Podill'a cluster. The author makes its typological and chronological analysis and an attempt of reconstruction of bridle. The article deals with material for the whole Scythian problems. The major objects of harness on the mentioned territory are bits, cheek-pieces, different bridle buckles and badges. Great number of materials dates back to the archaic time.

The objects of bridle fix the prevalence of culture of Scythian type in the Middle Dniester area from the 7th century BC.

КИРК-ЄРСЬКИЙ СКАРБ XV ст. (попереднє повідомлення)

20 березня 2002 р. під час проведення археологічних досліджень біля входу, що веде до гідротехнічної споруди¹, співробітники центру спелеотуризму «Онікс-Тур» м. Сімферополя на глибині 45 см від рівня сучасної денної поверхні знайшли скарб². Він налічував 4259 срібних, 1 мідну та 30 золотих монет, а також срібну накладку. Скарб знаходився у кухонному горщику третьої чверті XV ст. Золоті монети були розміщені серед срібних та акуратно загорнуті купкою у шматок тканини.

Підкреслимо ще раз, що це повідомлення має попередній характер. Крім того, воно являє собою спробу доповнити каталог О.Ф. Ретовського майже столітньої давнини³. Оскільки скарб було оброблено порівняно недавно, ще не проведено апробацію та вивішування монет, що дасть додаткову інформацію.

Усі золоті монети, крім однієї, є венеціанськими дукатами. Їх добра збереженість дає змогу провести точну атрибуцію. Не зупиняючись докладно на описі зображеній лицьової та зворотної сторін, які добре відомі спеціалістам, нагадаємо лише, що зображенням лицьового боку притаманні риси раннього Ренесансу. Особливо виразно це виявляється під час прорисування обличчя дожів. Разом з тим зображення Христа у мандорлі, як і сама техніка карбування, являє собою візантійське запозичення⁴. Значення цієї колекції золотих дукатів підкреслюється ще й тим, що їх активний обіг на українських та молдавських землях почався лише із другої половини XVI ст.⁵. Крім того, знахідки венеціанських дукатів у Криму поодинокі⁶, а скарби взагалі не були відомі.

Близько половини всіх дукатів (12) було відкарбовано в період правління дожа Франческо Фоскарі (1423—1457), 6 дукатів — дожа Кристофоро Моро (1462—1471), 3 — Паскуале Маріпетро (Маріп'єро) (1457—1462), 1 — Ніколо Тронусі (Троні) (1462—1474), 1 — Томмазо Моченіго (1413—1423). Легенда на зворотному боці всіх дукатів аналогічна SIT.T.XPEDA.REGIS ISTE.DUCAT. Другу групу складають 3 дуката Мікаелє (Мікелє) Стено (1400—1413), 2 — Антоніо Вен'єра (Венеріо) (1382—1400), 1, найбільш ранній, — Андреа Дандоло (?) (1343—1354). Легенда на зворотному боці наведена з меншими скороченнями, а перша літера у слові Христос замінена на хрест у ромбі SIT.T.XPE DA T. QTV.REGIS ISTE.DUCAT. Залишається додати, що один з дукатів Антоніо Венеріо було виготовлено із золота, вірогідно, менш високої проби. На лицьовому боці є залишки срібла, що окиснилося, але на відміну від дуката Томмазо Моченіго із скарбу Ай-Василь (Ялта)⁷, не йдеться про залишки срібної дужки для використання монети як персня-печатки. Скоріш за все, це залишки срібних монет скарбу, що частково окиснилися.

Остання золота монета скарбу — дирхем Єгипетського мамлюкського султанату. Збереженість її гірша, ніж згаданих дукатів. Імовірно, вона належить до періоду правління Барс-Бея (1420—1438).

Приблизно половину усіх срібних монет складають достатньо добре відомі аспри татаро-генуезького карбування. Характерною особливістю скарбу є явна перевага примірників, карбованих із двозубою джуцидською тамгою. Орієнтуючись на запропоновану майже 100 років тому О.Ф. Ретовським типологію⁸, розглянемо монети, що складають скарб у хронологічній послідовності. Для скорочення обсягу роботи опис конкретних типів і варіантів, що повністю збігається з описом О.Ф. Ретовського, не наводимо, але даемо конкретне посилання на його згадану працю (номер таблиці та монети). У дужках після посилання наведено кількість монет конкретного типу чи варіанта.

Тип I — [табл. I, 7] (10). На зворотному боці два типи тамги Улу-Мухаммеда (1419—1426, 1428—1433). Варіант 1 — [табл. I, 7] (5), варіант 2 — [табл. I, 8] (3). Зворотний бік ще двох монет визначити важко.

Тип II — [табл. II, 108, 110] (242). Лицьовий бік репрезентовано двома варіантами з підваріантами. *Варіант 1а* — [табл. II, 108] (238), *варіант 1б* — [табл. II, 108], але шпилі башт порталу дуже яскраво виражені, хрести, що розділяють легенду, більш витончені й менших розмірів (1). *Варіант 2* — [табл. II, 110] (3). Зазначимо, що зворотний бік усіх монет варіанта 2 з титулом Улу-Мухаммеда. У цілому зворотний бік репрезентує набагато різноманітнішу колекцію, ніж та, що була в розпорядженні О.Ф. Ретовського. Варіанти такі: 1 — [табл. II, 119] (126); 2 — [табл. II, 116] (46); 3 — [табл. II, 115] (1); 4 — [табл. II, 132] (20); 5 — [табл. II, 112] (2); 6 — тамга з двома крапками нагорі, двозуба Давлета-Берді (1426—1427) (5); 7 — [табл. II, 108] (12); 8 — [табл. I, 35] (1); 9 — [табл. I, 14] (1). Зворотний бік ще 28 монет визначити важко, проте 12 із них карбовані за Давлета-Берді. Отже, більшість монет було карбовано за Давлета-Берді, з них у 123 випадках фіксується мала тамга без крапки. Тільки 13 монет можна з упевніністю зарахувати до періоду правління Улу-Мухаммеда.

Тип III — 1079 монет. *Варіант 1* — [табл. I, 13, 14, 25] (941). З повною назвою міста — (25) [табл. I, 13], зі скороченням однієї літери — (147) [табл. I, 14], двох — (44) [табл. I, 25]. Відзначимо серед них дві монети, де назва САФ знаходиться не ліворуч, а праворуч від порталу. Єдиним примірником репрезентовано монету, де назва міста закінчується на С (CAFC). Крім того, можна виділити понад 10 варіантів латинської легенди з розподілювальними знаками. На зворотному боці зафіковані такі варіанти тамги: 1 — [табл. II, 108] (4); 2 — тамга мала без крапки, правий зубець має невеликий загин до центру тамги, лівий зубець товстіше за правий, арабська легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (5); 3 — [табл. I, 8] (1); 4 — [табл. I, 41] (4); 5 — [табл. I, 13] (524); 6 — [табл. I, 69] (16); 7 — велика тамга з однією крапкою, легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (1); 8 — тамга з однією крапкою, круглястий обідок навколо тамги змикається на перетині із зубцями, арабська легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (1); 9 — тамга з однією крапкою між зубцями, під тамгою — рисочка, що повернута ліворуч та змикається з круглястим обідком тамги, арабська легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (3); 10 — тамга з овалом між зубцями, арабська легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (1); 11 — тамга із двома крапками між зубцями, арабська легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (1); 12 — тамга з однією крапкою між зубцями, другою — праворуч від зубця, ім'я хана визначити важко (1); 13 — тамга з двома крапками, що розташовані горизонтально між зубцями, арабська легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (1); 14 — [табл. I, 14] (40); 15 — тамга з трьома крапками, правий зубець підігнутий усередину тамги, арабська легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (1); 16 — [табл. II, 119] (12); 17 — [табл. I, 13] (9); 18 — [табл. II, 131] (7); 19 — [табл. I, 45, але країшої збереженості] (3); 20 — (можливо [табл. I, 44], із трьома крапками під зіркою, що злилися у півмісяць). Ще 299 монет визначити важко, проте 16 із них достовірно належать Улу-Мухаммеду, а більшість (74) — саме з тією тамгою, яка траплялася на монетах цього хана. До цього варіанта належить одна монета з надкарбуванням у вигляді квадрата з 4 великими кульками. Таке надкарбування зафіксував О.Ф. Ретовський одного разу на аспрі зовсім іншого хронологічного типу⁹.

Варіант 2а — [табл. I, 27, 31, 39] (112). *Варіант 2б* — [табл. I, 40] (2). *Варіант 3* — із боків порталу розташовані зірки, а під порталом — крапка (1). Із скороченням однієї літери у назві міста [табл. I, 31, 39] (26), з повною назвою [табл. I, 27] (12). Можна реконструювати й 5 варіантів латинських легенд із розподілювальними знаками. На зворотному боці виявлені такі варіанти тамги: 1 — [табл. I, 35] (65); 2 — тамга з однією крапкою між зубцями, під тамгою — рисочка, що повернута ліворуч та змикається із круглястим обідком тамги, арабська легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (2); 3 — [табл. I, 14] (13); 4 — [табл. II, 132] (1). Зворотний бік ще 17 монет визначити важко. *Варіант 3* — портал у чотирипелюстковій розетці з дуже малих крапок. Орнамент біля порталу не прослідковується (найближче [табл. I, 55]) (23). Зворотний бік демонструє такі варіанти: 1 — [табл. I, 47] (4); 2 — [табл. I, 45] (9); 3 — [табл. I, 43] (3); 4 — [табл. I, 14] (1). Зворотний бік ще однієї монети визначити важко. Не виключено, що окре-

мим підваріантом є єдина монета із сильно стилізованим порталом та нетиповою легендою, що збереглася частково + о ★ Не виключено, що це — брак під час карбування.

Тип IV — усі монети (127), що мають стрілоподібний орнамент. *Варіант 1a* (8) — портал у круглястому обідку з дрібних крапок. Усередині кола чотири стрілоподібних орнаменти, дві стрілки по боках порталу, дві — нагорі. Унизу порталу стрілка відсутня. Зворотний бік дуже різноманітний. Варіанти такі: 1 — [табл. II, 108] (2); 2 — [табл. I, 43] (1); 3 — [табл. I, 47] (1); 4 — [табл. II, 119] (1). Зворотний бік ще 3 монет визначити важко. *Варіант 1b* (2) — портал у колі із дрібних крапок. Усередині кола чотири стрілоподібних орнаменти, дві стрілки на боках порталу, дві — нагорі, між головною баштою порталу. Унизу порталу у центрі розташовано маленьку крапку, що зливається з його основою. На зворотному боці однієї монети — [табл. II, 108], інша збереглася частково. *Варіант 2* — [табл. I, 60] (85). Зворотний бік таких варіантів: 1 — [табл. I, 69] (34); 2 — [табл. II, 108] (2); 3 — [табл. I, 41] (1); 4 — [табл. I, 43] (5); 5 — [табл. VI, 260] (7); 6 — [табл. II, 119] (2). Зворотний бік ще 33 монет зберігся частково. *Варіант 3* — [табл. I, 44,46] (12). Зворотний бік таких варіантів: 1 — [табл. I, 46] (1); 2 — [табл. I, 47] (5); 3 — [табл. I, 45] (2); 4 — [табл. I, 43] (1); 5 — [табл. I, 14] (1). Зворотний бік ще 2 монет визначити важко. *Варіант 4* — найближче [табл. I, 42] (20), але з додатковою четвертою стрілкою на верхній пелюстці. Звернемо увагу на зворотний бік. Варіанти такі: 1 — [табл. I, 43] (6); 2 — тамга ідентична попередній, але зубці у нижній частині розчленовані, легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (1); 3 — [табл. I, 69] (7); 4 — [табл. I, 108] (1); 5 — [табл. I, 41] (1); 6 — [табл. I, 45] (1). Зворотний бік ще 3 монет визначити важко.

Тип V — 230 монет. *Варіант 1a* — [табл. I, 73] (52). Зворотний бік різноманітний. Варіанти такі: 1 — [табл. II, 95] (9); 2 — [табл. II, 93] (7); 3 — [табл. II, 132] (5); 4 — [табл. I, 69] (8); 5 — [табл. I, 73] (1). Зворотний бік ще 22 монет зберігся частково. *Варіант 1b* — відрізняється легендою DV★M★1D★CAFA. Зворотний бік — [табл. II, 95]. *Варіант 2* — [табл. II, 90, 102] (62). Латинська легенда, традиційна — DV MD DAFA [табл. II, 90] (27) чи DVMDDAF [табл. II, 102] (6). Зворотний бік демонструє такі варіанти тамги: 1 — [табл. II, 95] (14); 2 — [табл. II, 90] (23); 3 — [табл. II, 132] (4); 4 — [табл. I, 69] (3); 5 — [табл. I, 14] (1). Зворотний бік ще 17 монет зберігся частково. *Варіант 3* — найближче [табл. I, 47] (5). На зворотному боці варіанти: 1 — [табл. I, 69] (1); 2 — [табл. II, 108] (2); 3 — [табл. II, 132] (1). В одному випадку зворотний бік зберігся частково. *Варіант 4* — [табл. II, 103] (1). Зворотний бік зберігся частково. До цього типу можна зарахувати ще 107 монет, де кількість крапок установити важко [табл. I, 80]. Зворотний бік демонструє такі варіанти тамги: 1 — [табл. II, 119] (11); 2 — [табл. II, 90] (28); 3 — [табл. II, 132] (4); 4 — [табл. II, 108] (1); 5 — [табл. I, 69] (20); 6 — [табл. II, 93] (7); 7 — [табл. I, 73] (1). Зворотний бік ще 42 монет зберігся частково, можливо встановити або тамгу, або ім'я хана. До цього типу можна зарахувати ще одну монету з нетиповою латинською легендою. Не виключено, що це — брак під час карбування.

Тип VI — монети, що мають портал у замкненій круглястій рамці (42). *Варіант 1a* — найближче [табл. I, 55] (10). У двох випадках після арабески — хрест, після нього маленький хрестик та літера М. На зворотному боці такі варіанти тамги: 1 — [табл. I, 69] (6); 2 — [табл. I, 73] (1). Зворотний бік ще 3 монет зберігся частково. *Варіант 1b* — 2 монети, які відрізняються від варіанта 1a тим, що мають під порталом крапку. На зворотному боці — [табл. I, 69]. *Варіант 2* — [табл. I, 58] (4). На зворотному боці — [табл. I, 69] (2). У двох випадках зворотний бік зберігся частково. *Варіант 3* — найближче [табл. I, 48] (14). На зворотному боці такі варіанти тамги: 1 — [табл. II, 132] (1); 2 — [табл. I, 69] (6). Зворотний бік ще 7 монет зберігся частково. *Варіант 4* — складає примірник, де на лицьовому боці розташовано портал у чотирипелюстковому обідку з великих крапок. З боків порталу — 5 великих крапок. Латинська легенда — нерозбірлива, можливо, зсунута праворуч. На зворотному боці [табл. II, 90]. *Варіант 5* — портал у круглястій замкненій рамці із крапок. Навколо порталу орнаментів немає. Легенда +D+M+DAFA. На зворотному боці [табл. II, 125]. Це принципово новий варіант. *Варіант 6* — [табл. I, 69] (10). На зворотному боці — [табл. I, 69].

Тип VII — 19 монет. *Варіант 1а* — [табл. II, 131] (7). *Варіант 1б* — єдина аналогічна монета з легендою D★M★DAF★. *Варіант 2* — [табл. II, 125] (3). *Варіант 3* — має легенду на лицьовому боці (квітка з чотирьох пелюсток із крапкою у центрі) D.M.DAFA (можливо [табл. II, 127], але з зображенням, що збереглося повністю) (3). *Варіант 4* — можливо [табл. II, 82] (1). Зарахувати 5 примірників до конкретного варіанта важко. На зворотному боці зафіковано такі варіанти тамги: 1 — [табл. II, 125] (14); 2 — [табл. II, 132] (1). На 4 примірниках визначити тип тамги чи ім'я хана важко.

Тип VIII — 29 монет. *Варіант 1* — [табл. II, 133] (21); *варіант 2а* — [табл. II, 104] (4); *варіант 2б* — монета, що має легенду, подібну до варіанта 2, але замість арабески — хрест; *варіант 2в* — монета, що має легенду, подібну до варіанта 2, замість арабески — хрест, такий самий як у варіанта 2а, але на місці зірки — звичайний маленький розділовий хрест. *Варіант 3* — єдина монета з легендою D★M★DAFA (четирипелюсткова квітка із крапкою у центрі); *варіант 4* — монета з легендою D★M★DAFA. Між назвою міста й літерою D нема розділових знаків.

На зворотному боці зафіковано такі варіанти тамги: 1 — [табл. II, 119] (1); 2 — [табл. II, 90] (3); 3 — тамга з крапкою, арабська легенда зворотна з ім'ям Давлет-Берді (1); 4 — тамга з двома крапками, однією між зубцями, другою — праворуч нагорі, арабська легенда зворотна з ім'ям Давлет-Берді (1); 5 — тамга і легенда ідентичні, але друга крапка тамги — ліворуч нагорі (1); 6 — [табл. II, 115] (1); 7 — [табл. II, 132] (12); 8 — [табл. II, 125] (4). Зворотний бік ще 3 монет визначити важко.

Тип IX — монети цього типу найрізноманітніші. Поєднує їх те, що повторне карбування зафіковано як на лицьовому, так і на зворотному боках (24 монети).

Варіант 1 — повторне генуезьке карбування на лицьовому і повторне золотоординське карбування на зворотному боках (18). *Варіант 2* — повторне золотоординське карбування на лицьовому генуезькому, та повторне генуезьке — на зворотному золотоординському боці (6).

Тип X — монети так званого 2-го відділення за О.Ф. Ретовським (44 монети). *Варіант 1* — [табл. III, 164] (7). Під порталом велика крапка, що розплівляється у рисочку. На зворотному боці — [табл. III, 164]. *Варіант 2* — [табл. III, 139] (6). На зворотному боці — [табл. III, 164] (3), ще 3 монети поганої збереженості. Визначити зворотний бік важко. *Варіант 3* — [табл. III, 155] (4). На зворотному боці — [табл. III, 156, 157]. До цього варіанта належить ще одна монета. *Варіант 4* — [табл. III, 151] (13). На зворотному боці — [табл. III, 153, 154] (9). У 4 випадках визначити зворотний бік важко. До варіантів 2—4 можна зарахувати ю 3 монети, де орнаментацію під порталом розрізнати важко, а остання літера легенди D. Безпосередньо до варіанта 4 належить рідкісна монета, де перед назвою міста розташовано зірку, а не крапку: A★АЯRR. В усіх випадках на зворотному боці — тамга з однією крапкою. *Варіант 5* — [табл. III, 172] (3). У двох випадках на зворотному боці — тамга з трьома крапками [табл. III, 172], в одному — тамгу визначити важко.

До цього типу монет, безумовно, належать ще 5 примірників, де літера у кінці легенди не збереглася. На зворотному боці у трьох випадках тамга з однією крапкою [табл. III, 164], у двох — із трьома крапками [табл. III, 172]. До цього типу належить ще одна монета поганої збереженості з надкарбуванням у вигляді квадрата з 4 кульками. Подібний примірник опубліковано О.Ф. Ретовським¹⁰. Ще один, вже згадуваний, знаходиться у складі скарбу.

Приблизно 100 монет, виходячи з поганої збереженості, зарахувати до конкретного типу важко. Проте зворотний бік несе деяку інформацію. Варіанти такі: 1 — [табл. II, 108] (1); 2 — [табл. I, 69] (10); 3 — [табл. I, 73] (6); 4 — [табл. II, 119] (1); 5 — [табл. II, 93] (3). У 78 випадках можна встановити або тамгу, або ім'я хана.

Тип XI — так звані генуезькі аспри міста Криму (8). *Варіант 1* — [табл. VI, 1] (1). *Варіант 2* — [табл. VI, 2] (3). Виходячи зі збереженості примірників, на 2 монетах важко розрізнати круглясту рамку з крапкою, пелюсткова внутрішня — присутня. Ще на 2 монетах збереглося лише зображення порталу та залишки арабської легенди. На зворотному боці в усіх випадках — [табл. VI, 1].

Тип XII — аспри з великим Т на лицьовому боці (21). *Варіант 1* — літера T з витягнутими зубцями верхньої поперечини (2). Зворотний бік одного при-

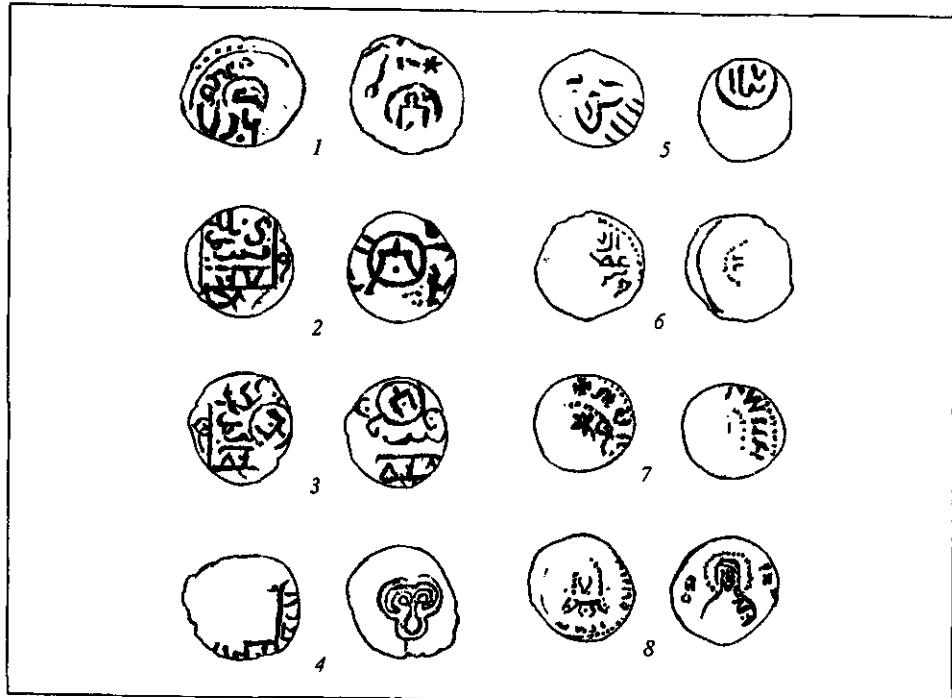

Рис. 1. Монети Кирк-Ерського скарбу: 1 — № 4286, 2 — № 4277, 3 — № 4285, 4 — № 441, 5 — № 4284, 6 — № 443, 7 — № 4287, 8 — № 442

мірника демонструє [табл. VI, 1]. Тамгу на одній монеті розрізнати важко. *Варіант 2* — літера Т — приземкувата, низ літери розчленовано на дві лінії (2). На зворотному боці однієї монети — [табл. VI, 2] але верхня петелька змикається з гладким обідком. Низ тамги зберігся погано. *Варіант 3* — верхня поперечина літери Т без зубців (2). На зворотному боці одного примірника — [табл. VI, 4]. Виходячи із збереженості монети ім'я хана встановити важко, не виключено, що це Давлет-Берді. *Варіант 4* — [табл. VI, 3] (4). Літера М у слові IMPERATOR фактично прописна, на відміну від друкованої М у легенді монет варіанта 3. В одного примірника у полі самої літери розташовані дрібні вертикальні рисочки. На зворотному боці усіх примірників цього варіанта [табл. VI, 3]. *Варіант 5* — [табл. VI, 1] (1). На зворотному боці — [табл. VI, 1]. Ще 7 монет важко зарахувати до конкретного варіанта.

До цього типу монет можна зарахувати єдиний примірник аспра з великим Т поганої збереженості. У правій частині — надкарбування у вигляді хреста з чотирма крапками між променями. Пошук аналогій цьому надкарбуванню змушує звернутися до монет Аспрокастрону¹¹. Датуються вони, згідно з новітніми даними, 1432—1457 рр.¹². Разом з тим біля с. Кирпиці коло м. Ясси (Румунія), у складі скарбу 60-х рр. XV ст. були срібні кримські дірхеми з аналогійними контрамарками¹³. Наявність такої контрамарки на татаро-генуезькій монеті трапляється вперше.

У зв'язку з вищезгаданою монетою безперечний інтерес становить ще один примірник скарбу, де подібне надкарбування у вигляді хреста з чотирма кульками між променями нанесене на майже повністю стертий лицьовий бік. На зворотному боці — тамга, що практично стерта, та залишки арабської легенди. Цей факт потребує у подальшому серйозного історичного аналізу, пов'язаного з характером взаємовідносин Аспрокастрону, Молдавської держави та італійських республік Венеції та Генуї. Виокремлюється й дірхем Узбека, імовірно 716 Р.Х. з надкарбуванням у вигляді лицьового боку аспра з великим Т. Залишки латинської легенди нерозбірливі. На зворотному боці — надкарбування у вигляді [табл. VI, 1] (рис. 1, 1). Від арабської легенди залишилася лише зірка, що належить,

можливо, до легенди дирхема Узбека. Можна погодитись із сучасною думкою дослідників, що монети цього типу — продукт діяльності кафінського монетного двору, який виготовляв грошову одиницю для Кримської Готії¹⁴.

Тип XIII — генуезькі надкарбування [табл. VI, 4] (55). Традиційно, майже в усіх випадках, контрамарки відкарбовані на дирхемах золотоординського хана Узбека 720 Р.Х. *Варіант 1* — на одному боці контрамарка [табл. VI, 4] (30). *Варіант 2* — на одному боці контрамарка та відоме надкарбування «хан» (15). *Варіант 3* — на лицьовому боці контрамарка, на зворотному — надкарбування «хан» (3). *Варіант 4* — на лицьовому боці контрамарка та надкарбування трьохзубої тамги (3). На одній з монет велика тамга з двома крапками по боках. *Варіант 5* — на лицьовому боці контрамарка та надкарбування «хан». На зворотному — надкарбування у вигляді тамги (2). *Варіант 6* — на лицьовому боці контрамарка, надкарбування «хан» та надкарбування тамги (1). На жаль, на більшості монет з подвійним і потрійним надкарбуванням визначити послідовність їх нанесення, як це вдалося М. Северові¹⁵, дуже важко. Проте різноманітність тризубої тамги та її неподібність у деяких випадках до тамги, наведеної дослідницею¹⁶, дає змогу припустити, що певна їх частина належить карбуванню вже Хаджи-Гірея. Унікальний випадок становить монета, де на лицьовому боці дирхема Узбека 720 р.х. поміщено надкарбування у вигляді квадрата з чотирма великими кульками. Останній є лише елементом надкарбування. Під ним прослідковуються три лінії, що утворюють літеру, подібну до П. З боків квадрата та літери П розташовано дві паралельні лінії, що оточують надкарбування.

Тип XIV — умовно поєднав монети з *гиреївською тамгою* на зворотному боці (32). *Варіант 1* — [табл. III, 174] (5). На зворотному боці такі варіанти: 1 — [табл. III, 174] (1); 2 — [табл. IV, 205] (4). *Варіант 2* — [табл. IV, 211] (2). На зворотному боці — [табл. IV, 211]. До цього типу належать ще 10 монет поганої збереженості. *Варіант 3* — [табл. IV, 215] (1). На зворотному боці — тамга в ромбі з дрібних крапок. За думкою О. Ретовського¹⁷, це одні з найпізніших татаро-генуезьких монет, які було викарбувано незадовго до захоплення міста турками у 1475 р. *Варіант 4* — [табл. IV, 199] (2). На зворотному боці одного примірника — тамга у простому колі, праворуч крапка, над тамгою — горизонтальна риска; іншого — [табл. IV, 201]. Традиційно ці монети датуються 1449—1453 рр. *Варіант 5* — [табл. IV, 185] (1). На зворотному боці — тамга з похилими плічками у круглястій рамці; належить до карбування консула Борруелє Гримальді (1453)¹⁸. *Варіант 6* — [табл. IV, 204]. На зворотному боці — тамга з двома крапками праворуч, що розташовані вертикально. Над тамгою — горизонтальна рисочка. Можливо, до цього варіанта належать ще дві монети поганої збереженості; датуються 1449—1453 рр. *Варіант 7* — [табл. IV, 183] (2). На зворотному боці — тамга у колі, праворуч крапка, над тамгою — горизонтальна рисочка. *Варіант 8* — [табл. IV, 175] (1). На зворотному боці — тамга у колі. Над тамгою — горизонтальна риска. Можливо, до цього варіанта належить ще одна монета поганої збереженості. Монети варіантів 8 та 9 датуються періодом правління консула Джованні Джустіані (1448—1449)¹⁹. *Варіант 9* — [табл. IV, 220] (1). На зворотному боці — тамга в ромбі з дрібних крапок. За думкою О. Ретовського, ці аспри пов'язуються з карбуванням I(Ý)асобо Zoalio, який був після 1471 р. орендатором кафського монетного двору²⁰, але ця атрибуція суперечна. *Варіант 10* — [табл. V, 252] (2). На зворотному боці — тамга у круглястій рамці з крапок, велика. Над тамгою однієї з монет розташовано крапку.

Тип XV — монети, що отримали умовну назву напівфабрикатів (43). *Варіант 1* — примірники з порталами та латинськими легендами практично всіх найпоширеніших у цьому скарбі типів, де відсутнє золотоординське чи гиреївське карбування (34). Зазначимо лише, що серед усіх монет скарбу саме серед напівфабрикатів трапляються два примірники найбільш пізніх татаро-генуезьких монет [табл. IV, 238]. *Варіант 2* — монети негенуезького карбування (9).

Другу частину монет скарбу складають золотоординські та татарські монети, де відсутні генуезькі риси. Першу крупну категорію становлять монети з надкарбуванням у вигляді слова «хан» і надкарбуванням у вигляді тамги, у тому числі з верхньою петелькою. Остання нагадує голову птаха, що розвернута праворуч чи ліворуч. Практично всі ці надкарбування розміщені на дирхемах хана Узбека 720 р.

Тип I — із надкарбуванням «хан» десятьох типів (1073). Варіант 1 — на лицьовому боці надкарбування «хан» (1057). Варіант 2 — на лицьовому боці два надкарбування «хан» (5). Варіант 3 — на лицьовому та зворотному боці надкарбування «хан» (1). Варіант 4 — на лицьовому боці надкарбування «хан» у прямо-кутнику (2). Літери розташовано у ряд, а не одна над одною. Варіант 5 — на лицьовому боці надкарбування «хан» великою крапкою (1). Варіант 6 — на лицьовому боці надкарбування у вигляді літери слова «хан» та надкарбування у вигляді літери а (2). Варіант 7 — на лицьовому боці надкарбування «хан» та надкарбування у вигляді знаку. Варіант 8 — на лицьовому боці надкарбування «хан» та надкарбування у вигляді знаку. Варіант 9 — на лицьовому боці надкарбування «хан» та надкарбування у вигляді знаку (1). Варіант 10 — на лицьовому боці надкарбування «хан» та надкарбування у вигляді знаку (1). Варіант 11 — на лицьовому боці надкарбування «хан» та надкарбування у вигляді знаку (1).

Тип II — дирхеми Узбека 720 г. з надкарбуванням «хан», але у сполученні з надкарбуванням у вигляді тризубої тамги різних варіантів (71). Варіант 1 — на лицьовому боці надкарбування «хан», на зворотному — тамги (34). Варіант 2 — на одному боці два надкарбування «хан», на іншому — тамги (1). Варіант 3 — на одному боці надкарбування «хан» й на цьому самому боці — надкарбування тамги (35). Варіант 4 — на одному боці надкарбування «хан» і на цьому самому боці — надкарбування тамги, на іншому боці — надкарбування типологічно іншої тамги (1).

Тип III — дирхеми Узбека 720 г., але з надкарбуванням тільки тамги (104). Варіант 1 — на лицьовому боці надкарбування тільки у вигляді тамги різних варіантів (101). Варіант 2 — на лицьовому боці надкарбування у вигляді тамги, на зворотному — також надкарбування у вигляді тамги, але іншого типу (1). Варіант 3 — на одному боці два надкарбування у вигляді тамги (1). Варіант 4 — на лицьовому боці надкарбування у вигляді тамги на дирхемі Узбека 713 р. (1).

Тип IV — дирхеми хана Узбека 720 г. без надкарбувань (571). Один примірник відрізняється тим, що на двох боках має повторне, але аналогічне карбування.

Тип V — дирхеми хана Узбека 713 Р.Х. без надкарбувань (10).

М. Северова припускає хронологічне співвідношення надкарбування у вигляді слова «хан», тризубої тамги та генуезького порталу. На думку дослідниці, найранішим виявляється надкарбування у вигляді слова «хан», що вперше з'являється на монетах Джанібека 746 Р.Х. Появу його на дирхемах Узбека датовано серединою XIV ст. Тризубу тамгу надкарбовували з 70-х рр. XIV ст., а генуезький портал — звичайно, не раніше 1420 р.²¹. Проте, як уже зазначалося, різноманітність варіантів тризубої тамги дає змогу припускати, що частина їх пов'язана з карбуванням уже Хаджи-Гірея.

Наступну нечисленну категорію складають монети карбування власне Хаджи-Гірея (1442—1466) кількох варіантів (42). Саме вони є найбільш пізніми у складі скарбу й датують час його тезаврації. Ці монети добре відомі у літературі. Найповніший каталог, що не втратив своєї актуальності й нині, склав О.Ф. Ретовський²². І ми у разі визначення відомих монет надаємо лише посилання на каталог, у дужках — кількість примірників.

Тип I — найбільш ранні монети Хаджи-Гірея з датою 845 р. (1441/1442) [табл. I, 1]²³ (6).

Тип II — [табл. I, 4] (1). На нашому примірнику дату розрізнати важко.

Тип III — складається з двох варіантів. *Варіант 1* — дирхеми Криму з датою 867 Р.Х. (1465/1466) [табл. II, 88,97] (17). У 2 монет цього варіанта у даті на зворотному боці пропущено першу цифру 8, що не є винятком. В однієї монети, крім того, цифру 6 відкарбовано у вигляді латинської літери N. До цього варіанта можна зарахувати ще 9 ідентичних монет з такою самою тамгою, але дата на них не збереглася. *Варіант 2* — представлено єдиною монетою, де на зворотному боці є аналогічна тамга у круглястій рамці з крапок, над тамгою — рисочка. Дата не збереглася.

Тип IV — представлено монетами, відкарбованими у Кирк-Ері, Джуфт (Чуфут)-Кале (9). *Варіант 1a* — монети 858 Р.Х. (1454/1455) [табл. I, 41] (6). Зворотний бік цих монет виконано, як мінімум, трьома різними штемпелями. Так, одна з монет демонструє малу гирейську тамгу з датою, яку розрізнати практично неможливо. *Варіант 1b* — [табл. I, 16] (1). *Варіант 2* — монета 867 Р.Х.

(1464/1465) [табл. I, 70] (1). До цього типу належить ще одна монета з аналогічним лицьовим та зворотним боками та легендою, що свідчить про місце карбування у Кирк-Ері, але дату розрізнати важко.

Нечисленну, але найрізноманітнішу групу монет складають срібні дирхеми золотоордынських ханів першої половини XV ст. У першу, кількісно більшу групу виділено монети, що мають на зворотному боці однотипну двозубу тамгу з двома крапками, які розташовані вертикально між зубцями тамги. Карбування монет саме з такою джучидською тамгою було поновлено після 1421 р. Дві монети цієї категорії карбовані за Давлета-Берді.

Тип I — дирхеми, карбовані в Орду-Базарі (76)²⁴. Цей монетний двір не має точної локалізації. Нині його локалізовано в Нижньому Поволжі. Не виключено, що цей монетний двір «кочував» разом зі ставкою хана Й знаходився в різний час у різних регіонах з різноманітними традиціями монетного карбування²⁵. Виходячи з цього монети, на яких зазначено місцем карбування Орду-Базар, виготовлені за різними ваговими нормами. До цього типу належить ще одна монета-напівфабрикат, яку неодноразово згадано під час розгляду татаро-генуезьких монет.

Тип II — аналогічні дирхеми, але із зазначенням на місце карбування у Хаджі-Тархані (27). Точна локалізація Й цього монетного двору поки що суперечна. *Варіант 1а* — на лицьовому боці в колі розташовано трирядкову арабську легенду, а навколо — легенду «Султан хан верховний Мухаммед». На зворотному боці — двозуба тамга з двома крапками між зубцями. Навколо тамги — від шести до одинадцяти крапок або крапки відсутні. Винятком є одна монета, де ліворуч від тамги розташовано вертикально три крапки. Колова арабська легенда свідчить про місце карбування у Хаджі-Тархані (19). *Варіант 1б* — єдина, повністю аналогічна монета, але між зубцями тамги розташовано зірочку, а під нею — традиційну крапку. Нагорі тамги — дві крапки, одна крапка праворуч. Місце карбування у Хаджі-Тархані. *Варіант 2* — аналогічні дирхеми, але на зворотному боці додаткове слово «Султан» (3). *Варіант 3* — аналогічний дирхем, але над тамгою додаткова літера Є, ліворуч від неї — так званий вузол щастя.

Варіант 4 — аналогічні дирхеми, але тамга на зворотному боці у верхній частині розчленована на три лінії у вигляді трипелюсткової квітки (3). До цього типу належить ще одна монета, зворотний бік якої зберігся погано. Це не дає змоги зарахувати її до конкретного варіанта.

Тип III — дирхеми, карбовані у Хаджі-Тархані, але різноманітні щодо арабської легенди на лицьовому боці (10). *Варіант 1* — на лицьовому боці в колі — дворядкова легенда із зазначенням імені хана та стандартна легенда. На зворотному боці — тамга та колова легенда, що свідчить про місце карбування у Хаджі-Тархані (4) (рис. 2, 1—3). *Варіант 2* — аналогічні дирхеми, що відрізняються тільки трирядковою, більш повною легендою, яка розміщена у колі на лицьовому боці монети (6) (рис. 2, 4). Зворотний бік карбовано неохайно, нижня крапка між зубцями тамги розплющена в коло. Місце карбування у Хаджі-Тархані розібрати можливо, але важко. До цього варіанта можна зарахувати ще одну монету, на лицьовому боці якої розміщено надкарбування у вигляді тризубої тамги, що не характерна для гиреївського карбування (рис. 3, 1).

Тип IV — дирхеми (6), лицьовий бік яких повністю ідентичний дирхему варіанта 2 типу III, а на зворотному боці замість тамги — сунітська формула, розташована в три рядки (рис. 2, 5—8). До вищепередвидених типів близькі ще 4 монети. Погана збереженість лицьового боку не дає змоги зарахувати їх до конкретного варіанта. На зворотному боці є двозуба тамга, але місце карбування сильно потерте.

Тип V — складають дирхеми, на лицьовому боці яких розміщено колову легенду, але без рядкової легенди у колі (34). Навіть без поважного філологічного аналізу можна відокремити, як мінімум, чотири варіанти легенд та штемпелів для їх карбування. *Варіант 1* — на зворотному боці традиційні для цього хана тамга та колова легенда, що свідчить про місце карбування у Хаджі-Тархані (22) (рис. 2, 11—13, 15, 17—25; рис. 4, 2). *Варіант 2* — на зворотному боці аналогічна тамга, верхівку якої розчленовано на три лінії (8) (рис. 2, 9, 10, 14, 16). *Варіант 3* — дирхеми з аналогічним лицьовим боком, але карбовані в Орду-Базарі, про що

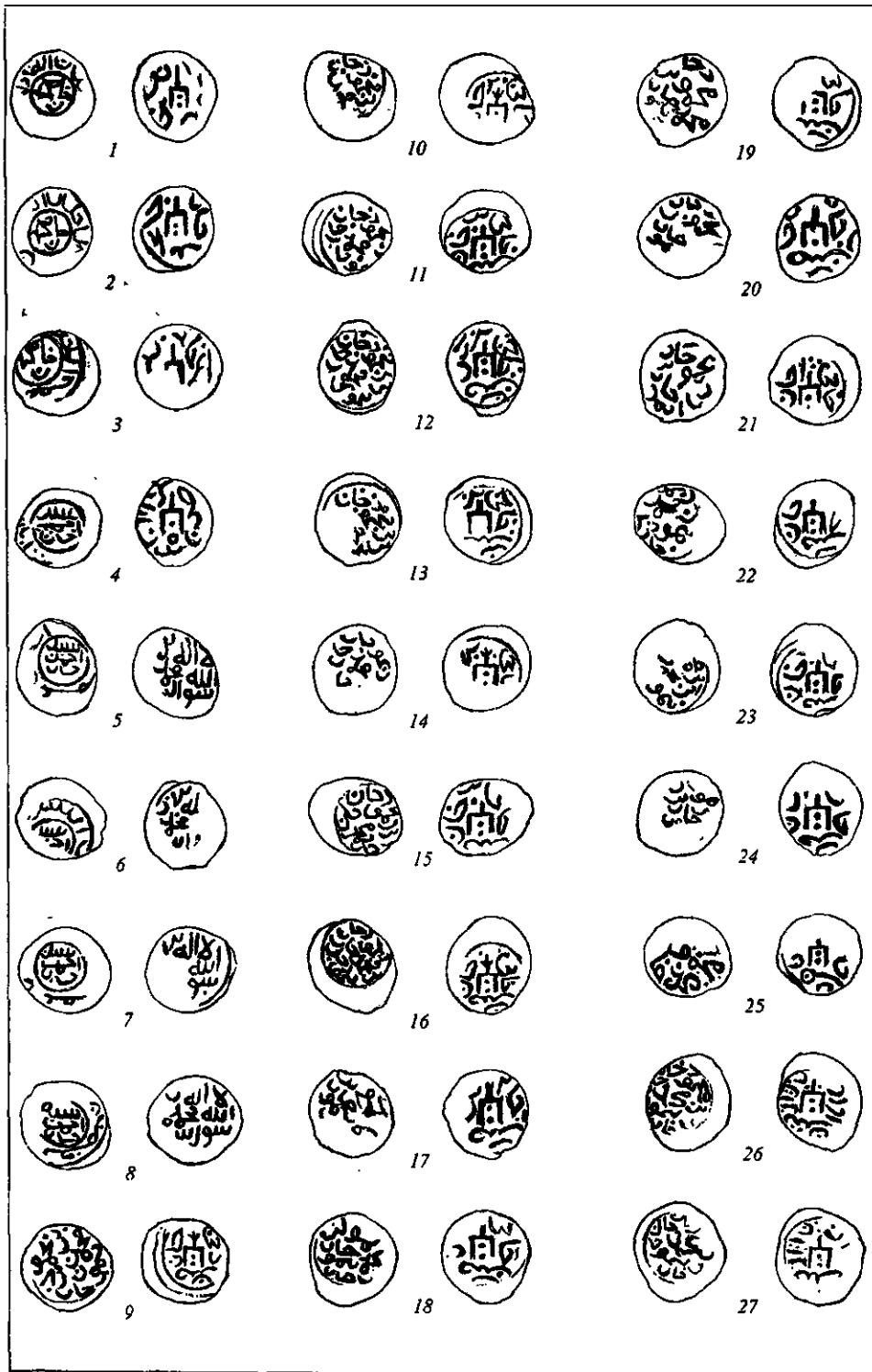

Рис. 2. Монети карбування у Хаджі-Тархані та Орду-Базарі: 1 — № 4108, 2 — № 4109, 3 — № 4111, 4 — № 4113, 5 — № 4119, 6 — № 4120, 7 — № 4121, 8 — № 4123, 9 — № 4124, 10 — № 4125, 11 — № 4179, 12 — № 4152, 13 — № 4140, 14 — № 4127, 15 — № 4146, 16 — № 4126, 17 — № 4128, 18 — № 4165, 19 — № 4151, 20 — № 4154, 21 — № 4143, 22 — № 4144, 23 — № 4162, 24 — № 4169, 25 — № 4157, 26 — № 4174, 27 — № 4176

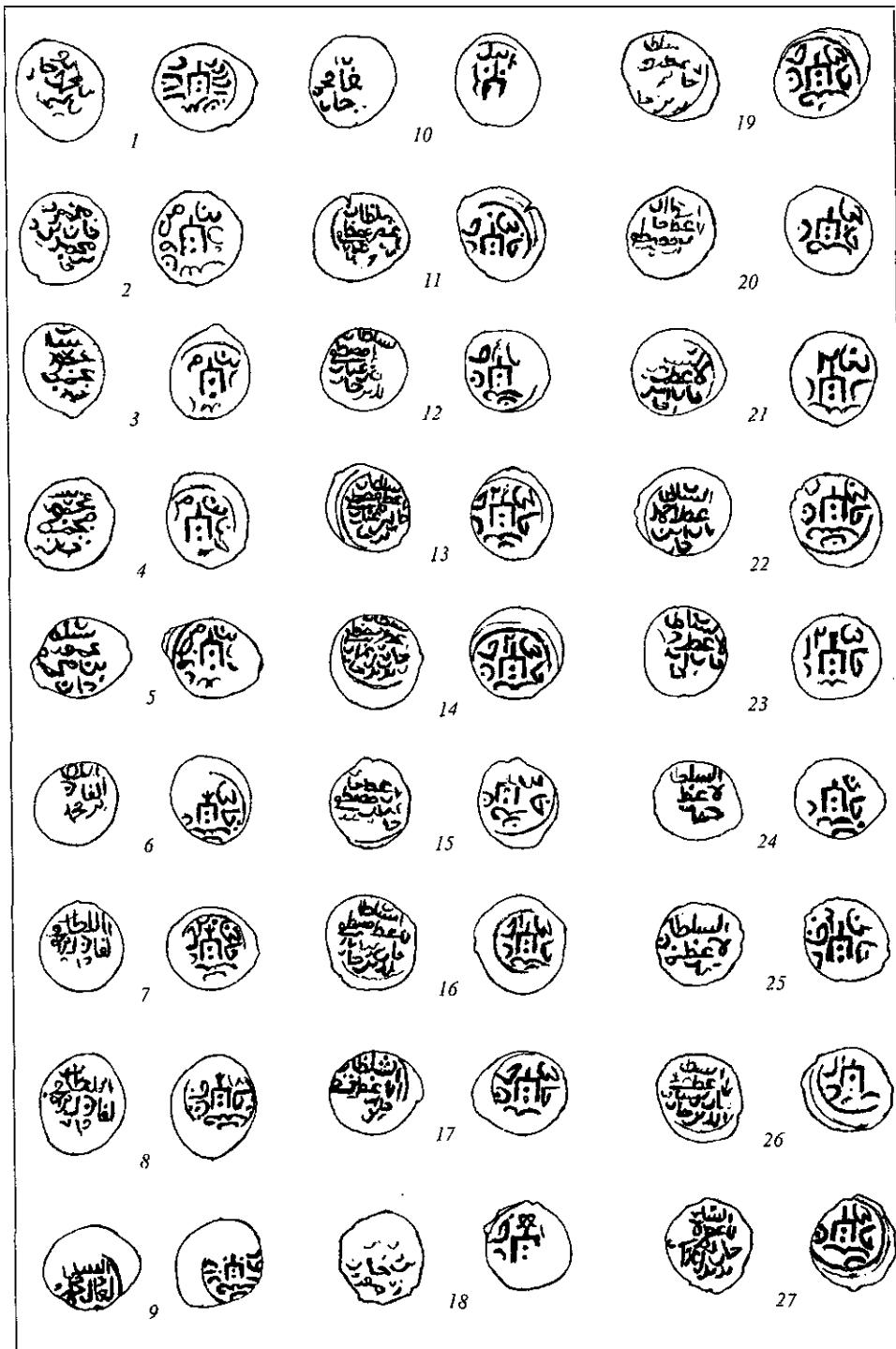

Рис. 3. Монети золотоординських ханів XV ст.: Карбування у Хаджі-Тархані та Орду-Базарі: 1 — № 4209, 2 — № 4210, 3 — № 4212, 4 — № 4220, 5 — № 4222, 6 — № 4240, 7 — № 4276, 8 — № 4218, 9 — № 4241, 10 — № 4260, 11 — № 4244, 12 — № 4258, 13 — № 4235, 14 — № 4233, 15 — № 4246, 16 — № 4261, 17 — № 4251, 18 — № 4237, 19 — № 4239, 20 — № 4232, 21 — № 4249, 22 — № 4236, 23 — № 4238, 24 — № 4248, 25 — № 4254, 26 — № 4256, 27 — № 4269.

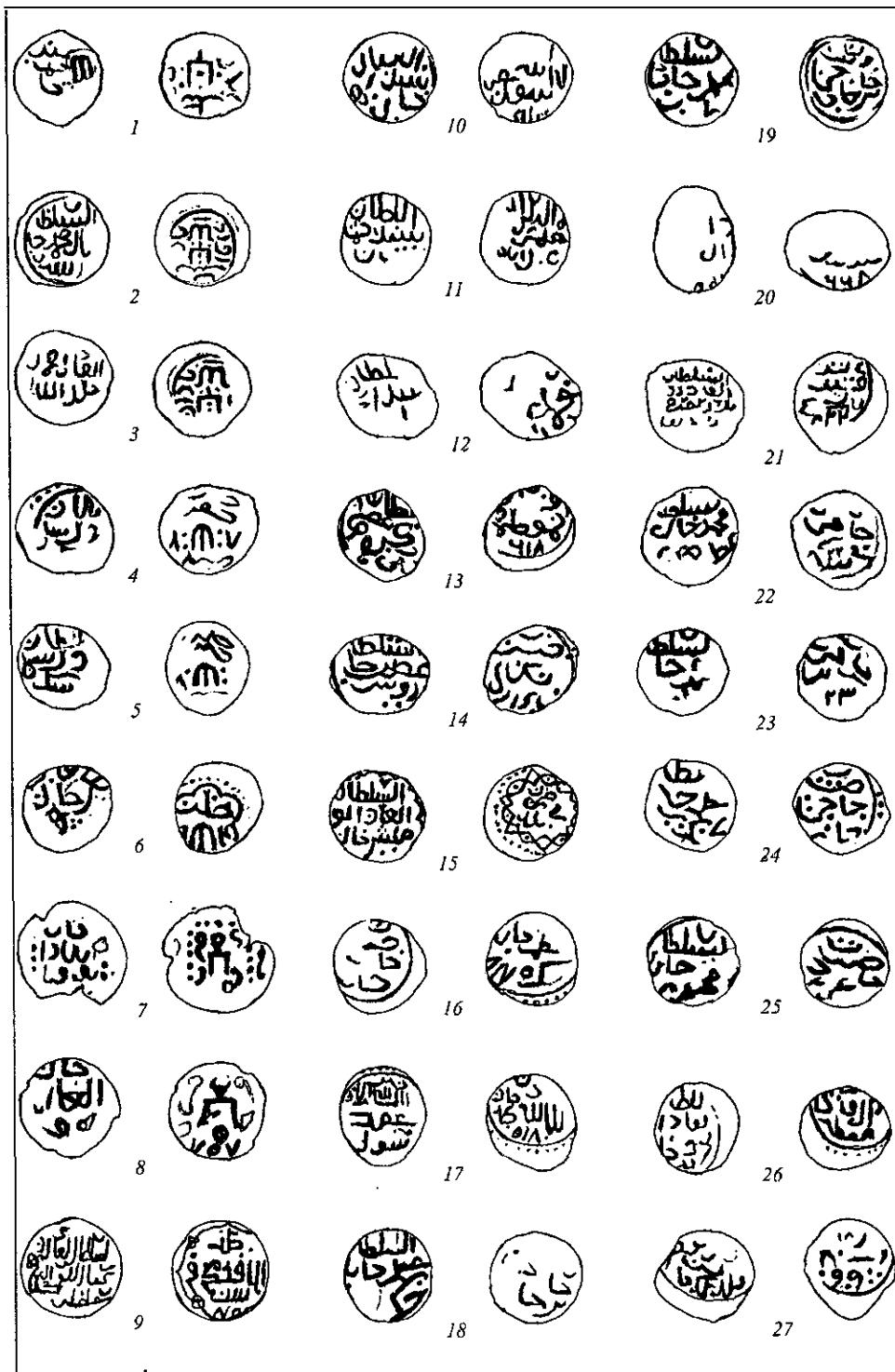

Рис. 4. Монети золотоордінських ханів XIV–XV ст.: 1 — № 4177, 2 — № 4181, 3 — № 4183, 4 — № 4184, 5 — № 4185, 6 — № 4128, 7 — № 4129, 8 — № 4130, 9 — № 4136, 10 — № 4186, 11 — № 4156, 12 — № 4190, 13 — № 4173, 14 — № 4166, 15 — № 4198, 16 — № 4201, 17 — № 4193, 18 — № 4150, 19 — № 4142, 20 — № 4167, 21 — № 4141, 22 — № 4192, 23 — № 4206, 24 — № 4202, 25 — № 4207, 26 — № 4163, 27 — № 4150

чітко свідчить легенда навколо тамги на зворотному боці примірників (4) (рис. 2, 26, 27; рис. 4, 1). До цього типу близька ще одна монета, яка погано збереглася. Тому зарахувати її до конкретного варіанта важко.

Тип VI — дирхеми з рядковими легендами на лицьовому боці (41). *Варіант 1* — на лицьовому боці розміщено чотирирядкову легенду, а на зворотному — тамгу та колову легенду, що свідчить про місце карбування у Хаджі-Тархані (3) (рис. 4, 3—5). *Варіант 2а* — чотирирядкова легенда, що відрізняється словом «справедливий» на лицьовому боці. На зворотному — тамга, що розчленована у верхній частині на три лінії. Колова легенда свідчить про місце карбування у Хаджі-Тархані (3) (рис. 4, 6—8). *Варіант 2б* — аналогічна монета, але карбована в Орду-Базарі, тамгу у верхній частині не розчленовано (рис. 4, 9). До цього варіанта 2 можна зарахувати ще одну монету, що збереглася погано, з характерним для цього варіанта лицьовим боком. На зворотному боці — поверх стандартної тамги, вставлено слово «султан». Місце карбування, скоріш за все, Хаджі-Тархан (рис. 4, 10). *Варіант 3а* — п'ятирядкова найповніша легенда на лицьовому боці. На зворотному — традиційна тамга та колова легенда, що свідчить про місце карбування у Хаджі-Тархані (30) (рис. 4, 11—17, 19—27). *Варіант 3б* — єдина аналогічна монета на зворотному боці якої поверх стандартної тамги розміщено так званий вузол щастя (рис. 4, 18).

Тип VII — дирхеми з трирядковою легендою на лицьовому боці (8). На зворотному боці розміщено одразу дві тамги. Нагорі — тризуба тамга з горизонтальною рискою зверху. Під нею — звичайна двозуба тамга, яка характерна для більшості монет цієї категорії. З боків останньої тамги зверху — дві крапки. Колова легенда свідчить про місце карбування в Орду-Базарі (рис. 3, 2, 3).

Тип VIII — складають усього два дирхеми, але виготовлені за Давлет-Берді²⁶.

Останню категорію монет скарбу складають поодинокі типи срібних дирхемів золотоордынських ханів від Токти до Улу-Мухаммеда. Усього 67 монет. Переважна більшість із них карбована без тамги і не утворює типів. Хронологічно-найбільш рання монета (у скарбі взагалі) — дирхем хана *Токти* (1290—1312) з трирядковою легендою у квадраті з крапок на лицьовому боці та двозубою тамгою з верхньою петелькою. Легенда свідчить про карбування примірника в Криму (рис. 3, 7). Дата на монеті не збереглася, проте, відповідно до аналогій²⁷, монети карбували у 690 чи 698 Р.Х. Є в скарбі й єдина монета хана *Узбека* (1312—1341) з трирядковою легендою на лицьовому та двозубою тамгою з променями, що розходяться, — на зворотному боках. Визначене місце карбування — Крим (рис. 3, 8). Аналогічну монету опублікував В.П. Лебедев²⁸ з нерозбірливою датою — 7?5 Р.Х. На цьому примірнику дату теж встановити важко — 7?7 Р.Х. До монет ханів останньої четверті XIV ст. належить дирхем хана *Тохтамиша* (рис. 5, 11). Лицьовий та зворотний боки ідентичні та мають традиційну легенду «Правосудний Султан Токтамиш». Уперше подібні монети опублікував ще Х.М. Френ²⁹. Зарахування ще однієї монети (рис. 5, 10) до цього карбування, виходячи з поганої збереженості лицьового та зворотного боків, є припущенням.

Переважну більшість монет зазначеної категорії пов’язано з карбуванням ханів першої четверті XV ст. Єдиний примірник — монета з чотирирядковою легендою в пелюстковому картуші. Ім’я хана читається з труднощами, імовірно, це *Тимур-Кутлук* (1397—1400) (рис. 5, 2). У центрі зворотного боку в пелюстковому картуші розміщено так званий вузол щастя та колову арабську легенду з позначенням місця карбування, можливо, у Сараї. Дата збереглася погано, можна розібрати тільки перші дві цифри — 80? Р.Х., можливо 800 Р.Х. (1400). Зарахування ще трьох монет (рис. 5, 19—21) до карбування цього хана є припущенням. На лицьовому боці всіх примірників у квадратному картуші розміщено трирядкову (?) легенду. У сегментах розташовано орнамент у вигляді «вузлів щастя». На зворотному боці двох монет — рядкова легенда, яку розібрати важко. Центром карбування є, можливо, Нова Орда. Від дати збереглася тільки перша цифра — 8?? Р.Х. Зворотний бік ще однієї монети розібрати ще важче. Дата зовсім не читається. Зазначимо, що типологічно близькі монети Х.М. Френ зарахував до карбування саме Тимур-Кутлуга³⁰.

Невелику колекцію складають чотири монети хана *Шадібека* (1400—1408). Вони належать до двох різних варіантів. Варіант 1 — три монети, на лицьовому боці яких у криволінійному квадраті, який поставлено на кут, — чотирирядкова

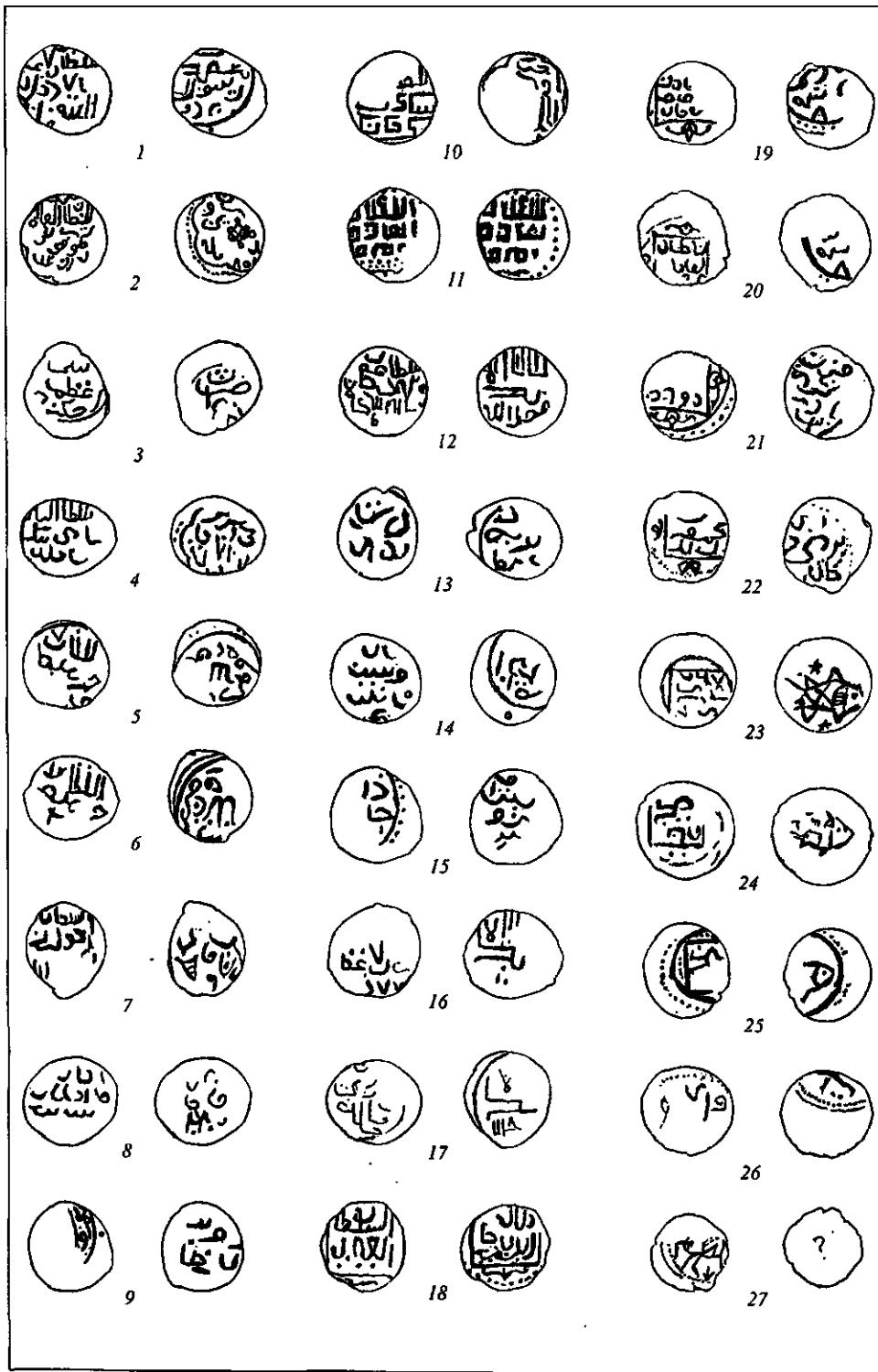

Рис. 5. Монети золотоординських ханів XIV—XV ст.: 1 — № 4247, 2 — № 4242, 3 — № 4243, 4 — № 4250, 5 — № 4245, 6 — № 4255, 7 — № 4259, 8 — № 4253, 9 — № 4262, 10 — № 4267, 11 — № 4252, 12 — № 4268, 13 — № 4263, 14 — № 4264, 15 — № 4265, 16 — № 4266, 17 — № 4272, 18 — № 4257, 19 — № 4278, 20 — № 4279, 21 — № 4280, 22 — № 4266, 23 — № 4281, 24 — № 4282, 25 — № 4283, 26 — № 4274, 27 — № 4275

легенда «Султан справедливий Шадібек-хан». На зворотному боці в лінійній рамці з чотирма вузлами щастя, які розташовані хрестоподібно, — тринога тамга і чотирирядкова легенда. Остання свідчить про місце карбування у Кафі Джедід у 807 Р.Х. (1405) (рис. 3, 4, 5). Згідно з даними В.П. Лебедєва та О.В. Тростянського, дирхемів саме цього року — переважна більшість³¹. Варіант 2 — єдина монета Шадібека (рис. 3, 6), на лицьовому боці якої розміщено, імовірно, трирядкову легенду, що важко розібрати. На зворотному боці — у пелюстковому картуші характерна для цього хана тризуба тамга й дата 804 Р.Х. (1402). Місце карбування, скоріш за все, Булгар. Типологічно близька монета, згадана Х.М. Френом під № 283, але не опублікована³².

Дві монети, можливо, належать до карбування *Пулад-хана* (1408—1411) (рис. 5, 1, 12). На лицьовому боці розміщено чотирирядкову легенду. Зворотний бік не дає змоги точно встановити місце карбування. Можливо, це Сарай. Одну монету ще більш обережно зараховуємо до карбування *Джелал-ед-Діна* (1412) (рис. 3, 27). На лицьовому боці — чотирирядкова легенда, що збереглася погано. За зворотним боком неможливо встановити місце карбування. З великими припущеннями, це може бути Орду-Базар. Суперечним є зарахування до карбування цього хана ще однієї монети (рис. 3, 13). На лицьовому боці — чотирирядкова легенда. На зворотному — чотирирядкова легенда, що свідчить про місце карбування в Орду-Базарі. Дата — зворотна 814 р.х. (1412).

Немає повної впевненості її у зарахуванні однієї монети до карбування *Керим-бірді хана* (рис. 4, 18). На лицьовому боці у квадратній рамці розташована дворядкова легенда — «Султан справедливий». У сегментах — прикраси у вигляді фігурної дужки. На зворотному боці у квадратній рамці — легенда, яку розібрати важко. У сегментах — аналогічні лицьовому боку зображення. Близька за карбуванням монета опублікована В.П. Лебедевим та О.В. Тростянським³³.

Єдиною монетою подано карбування *Кібак-хана* (1413) (рис. 3, 9). На лицьовому боці розміщено чотирирядкову легенду з написом імені хана варіанта 1480, згідно з типологією В.П. Лебедєва, О.В. Тростянського³⁴. На зворотному боці у криволінійному квадраті з чотирма «вузлами щастя», що розташовані хрестоподібно, — трирядкова легенда, де зазначено місце карбування. Можливо, це Нова Орда. Від дати збереглися тільки перші дві цифри — 81? Р.Х., мабуть, 815 Р.Х. (1413). Зарахування до карбування цього хана ще трьох, типологічно близьких примірників (рис. 3, 10—12), є тільки припущенням. Порівняно добре презентовані у скарбі достатньо рідкісні монети *Чегре-хана* (1415—1416) (5) (рис. 3, 18, 19, 24, 16; рис. 5, 3). На лицьовому боці всіх монет розміщено трирядкову традиційну легенду «Султан верховний Чегре-хан». Дата чітко прослідковується тільки на одному дирхемі (рис. 3, 16) — 817 Р.Х. (1415). Усі презентовані у скарбі монети Чегре-хана відкарбовані в Хаджі-Тархані. Подібні монети вперше опублікували ще Х.М. Френ³⁵. Є в скарбі й дві монети, карбовані за хана *Дервіша* (1417—1418) (рис. 3, 14). На лицьовому боці розташовано трирядкову легенду «Султан верховний Дервіш». Зворотний бік демонструє трирядкову легенду, яка свідчить про місце карбування в Орду-Базарі. Це є, проте, припущенням. Зарахування до карбування цього хана ще однієї монети (рис. 3, 15) — теж припущення. На лицьовому боці — чітка трирядкова легенда. На зворотному — у центрі шестикутної зірки, що розміщується в шестипелюстковій розетці, — арабська легенда. Розібрати її важко, як і визначити місце карбування.

Наявні в скарбі й різноманітні монети *Улу-Мухаммеда*, карбовані без тамги (6). Варіант 1 — три різні за карбуванням монети цього хана з датою 822 Р.Х. (1421) (рис. 3, 20, 22, 25). На лицьовому боці — трирядкова легенда. Зважаючи на зворотний бік, вони відкарбовані, імовірно, у Хаджі-Тархані. На одній монеті дата є зворотною (рис. 3, 20). Варіант 2 — єдина монета, де ім'я хана розібрати важко, відкарбована у Хаджі-Тархані, але з датою 823 Р.Х. (1421—1422) (рис. 3, 23). Варіант 3 — дві монети, де ім'я хана розібрати також важко. Відкарбовані, можливо, в Іль-үйе (рис. 3, 21, 26). Остання монета відрізняється чітким написанням «Іль-үй найвищий» (рис. 3, 26). На думку дослідників, поява останнього монетного двору, що перекладається як «дім країни найвищої», пов'язана з династичною боротьбою ханів Улу-Мухаммеда та Давлет-Берді³⁶.

Є в скарбі дві монети, які атрибутувати важко. На лицьовому боці розміщено чотирирядкову легенду «Султан верховний...». Ім'я хана розібрати важко. На

зворотному боці — тризуба тамга з коловою легендою, що свідчить в одному випадку про місце карбування, можливо, в Орду-Базарі (рис. 5, 5), в іншому — у місті Крим (?) (рис. 5, 6).

Важко атрибутувати ще три монети (рис. 1, 2—4). В усіх випадках на лицьовому боці у квадраті розміщено чотирирядкову легенду із залишками дати. Легенду та ім'я хана розрізнати важко. Сегменти прикрашено «вузлами щастя». В одному випадку на зворотному боці розміщено двозубу тамгу з крапкою між зубцями, що спрямовані в різні боки. Заключена тамга в коло. Залишки колової легенди розібрati нелегко (рис. 1, 2). На одній монеті на лицьовому та зворотному боках два аналогічні надкарбування у вигляді двозубої тамги, що розміщаються в колі. Між зубцями тамги — крапка. Колову арабську легенду розібрati важко (рис. 1, 3). Проте не має сумнівів, що це надкарбування нічим не відрізняється від зворотного боку звичайного татаро-генуезького аспру.

На жаль, 11 монет визначити нам не вдалося. Проте можна стверджувати, що вони належать до першої чверті XV ст. Здебільшого вони мають рядкову легенду на лицьовому боці, що збереглася дуже погано. окремі слова легенди розібрati можна, іноді можна встановити наявність квадратного картуша, але ім'я хана прочитати не вдалося. Зворотний бік теж містить невеликий обсяг інформації. На одному дирхемі збереглися дві цифри зворотної дати — 81? Р.Х., на іншому — дві останні цифри — ?22 Р.Х. До цієї категорії монет належить ще 11 примірників, які не дають змоги реконструювати імена ханів, роки та місця карбувань. Така погана збереженість та об'єктивні труднощі у визначенні монет ханів першої чверті XV ст. уже загадувались у літературі³⁷.

Є в скарбі 3 монети з рядковою легендою, що розміщена у квадраті. Визнати її важко. На зворотному боці — зображення риб (рис. 5, 23—25). На 2 примірниках поміщено зображення невідомих тварин (рис. 5, 26, 27). Проте погана збереженість монет не дає змоги провести їх атрибуцію. Єдина монета (рис. 1, 5) має на лицьовому боці чотирипелюсткову квітку та розташовані праворуч паралельні лінії, на зворотному — кілька арабських літер у колі, яке зсунуте угору.

Єдиний примірник — молдавський гріш дуже поганої збереженості. Ім'я молдавського господаря не збереглося. Можливо, це Олександр Добрий, карбування 1415—1430 рр. (рис. 1, 7)³⁸. Зазначимо, що знахідки молдавських монет нечисленні для Кримського півострова, що вже загадувалось у літературі³⁹. Єдина візантійська монета у скарбі карбована за Іоанна V Палеолога (1341—1391) (рис. 1, 8). Мідна монета скарбу поганої збереженості, можливо, карбована на території Нижнього Поволжя у першій чверті XV ст. (рис. 1, 6).

Отже, приблизний час тезаврації скарбу можна визначити як середина 60-х — початок 70-х рр. XV ст. Разом з тим основна маса монет усіх категорій припадає на 20—30-ті рр. XV ст. Він є найбагатшим скарбом подібних монет на території не лише Кримського півострова, а й Східної Європи в цілому. Детальне вивчення скарбу надасть змогу істотно попівшити наші знання з приводу не тільки генуезько-татарської нумізматики, а й грошового обігу першої половини XV ст. на території Кримського півострова.

¹ Полканов Ю.А., Шутов Ю.И. Открытие подземного хода у стен древней крепости Чуфут-Кале (Джуфт-Кале) // Москва—Крым. — 2001. — Вып. 3. — С. 327—332.

² Висловлюю щиру подяку директору Центру «Онікс-Тур» О.Ф. Козлову та робітникам відділу фондів Кримського республіканського краєзнавчого музею за можливість працювати з матеріалами скарбу та подану допомогу під час обробки нумізматичної колекції.

³ Ретовский О. Генуэзско-татарские монеты // ИАК. — 18. — С. 1—72.

⁴ Слепова Т.И. Развитие монетной чеканки Северной Италии в XII—XV вв. // Экономика, политика и культура в свете нумизматики. — Л., 1982. — С. 123; Слепова Т.И. Происхождение некоторых Итальянских золотых монет из собрания Государственного Эрмитажа // Нумизматика в Эрмитаже. — Л., 1987. — С. 19.

⁵ Слепова Т.И. Происхождение некоторых Итальянских золотых... — С. 21.

⁶ Крамаровский М.Г. Солхат-Крым: к вопросу о населении и топографии города в XIII—XIV вв. // Итоги работ археологических экспедиций Государственного Эрмитажа. — Л., 1989. — С. 150, 153.

⁷ Залесская В.Н. Клад из Ай-Василя: об историко-культурных связях средневековой Ялты // Византия и средневековый Крым. — Симферополь, 1995. — С. 98.

⁸ Ретовский О. Указ. соч. — С. 1—72.

- ⁹ Там же. — С. 40.
- ¹⁰ Там же.
- ¹¹ Полевой Л.Л. Редкая серия молдавских городских монет Белгорода на Днестре и некоторые вопросы его истории XV в. // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. — Кишинев, 1990. — С. 165.
- ¹² Там же. — С. 171.
- ¹³ Там же. — С. 166. — Рис. 1, 7.
- ¹⁴ Кирилко В.П. Аспры с большим «Т» на лицевой стороне: опыт интерпретации // Stratum plus. Время денег. — СПб.; Одесса, 1999. — № 6. — С. 140.
- ¹⁵ Северова М. Пополнение фонда джучидских монет Эрмитажа (по материалам Старокрымской археологической экспедиции) // СГЭ. — 1990. — № 54. — С. 44—45.
- ¹⁶ Северова М. Указ. соч. — С. 45. — Рис. III, 8.
- ¹⁷ Ретовский О. Указ. соч. — С. 59.
- ¹⁸ Там же. — С. 59.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Северова М. Указ. соч. — С. 44—45.
- ²² Ретовский О. К нумизматике Гиреев. Оттиск из № 18 «Известий» Таврической Ученой Архивной Комиссии. — Симферополь, 1893. — 46 с.
- ²³ Лебедев В.П. Символика и язык монет Крыма золотоордынского периода // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. — Кишинев, 1990. — С. 143. — Рис. 2, 36.
- ²⁴ Френ Х.М. Монеты ханов улуса Джучиева или Золотой Орды... — СПб., 1832. — Табл. X, CCCLIX.
- ²⁵ Мухамадиев А.Г., Федоров-Давыдов Г.А. Склеп с кладом татарских монет XV в. из Старого Сарай // Новое в археологии. — М., 1972. — С. 315.
- ²⁶ Френ Х.М. Указ. соч. — Табл. VIII, CCLXVI.
- ²⁷ Лебедев В.П. Указ. соч. — С. 142. — Рис. 2, 23; Северова М. Указ. соч. — С. 45. — Рис. I, 2.
- ²⁸ Лебедев В.П. Указ. соч. — С. 142. — Рис. 2, 15.
- ²⁹ Френ Х.М. Указ. соч. — Табл. VII, CCIX.
- ³⁰ Там же. — Табл. VIII, CCXXXIX.
- ³¹ Лебедев В.П., Тростянский О.В. Небольшой клад джучидских монет XIV—XV вв. из-под Саратова // Междунар. нумизм. альманах. — Вологда, 1999. — Вып. 6. — С. 101.
- ³² Френ Х.М. Указ. соч. — С. 31.
- ³³ Лебедев В.П., Тростянский О.В. Указ. соч. — С. 99. — Рис. 1, 7*.
- ³⁴ Там же. — С. 100. — Рис. 2.
- ³⁵ Френ Х.М. Указ. соч. — Табл. VIII, CCLXIV.
- ³⁶ Мухамадиев А.Г., Федоров-Давыдов Г.А. Указ. соч. — С. 315—316.
- ³⁷ Там же. — С. 313.
- ³⁸ Бырна П.П., Руссов Н.Д. Монеты средневековой Молдавии (Историко-нумизматические очерки) // Stratum plus. Время денег. — СПб.; Кишинев; Одесса, 1999. — № 6. — С. 187. — Рис. 4; С. 188. — Рис. 7.
- ³⁹ Харко Л.П. Монетные находки Тавро-скифской экспедиции 1946—1950 и 1957 гг. // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1961. — № 96; Кирилко В.П. О находке молдавской монеты на Фуне // Археология Крыма. — Симферополь, 1997. — № 1. — С. 181—184; Северова М. Указ. соч. — С. 43.

Одержано 22.10.2002

В.В. Майко

КЫРК-ЕРСКИЙ КЛАД XV в.

(предварительное сообщение)

В статье проанализирован клад, обнаруженный в 2002 г. к западу от южных ворот городища Чуфут-Кале, состоящий из 4259 серебряных, 1 медной и 30 золотых монет. Все золотые монеты, кроме одной, — это венецианские дукаты, чеканенные при 8 дожах XIV—XV вв. Одна монета — предположительно чеканки Барс-Бея (1420—1438).

Примерно половину всех серебряных монет (2102 шт.) составляют аспры так называемой татаро-генуэзской чеканки, среди которых преобладают экземпляры с двузубой тамгой. Остальная часть клада — монеты без генуэзских черт. Первая категория — дирхемы Узбека 720, редко 713 Р.Х., в том числе с контрамарками, вторая — монеты Хаджи-Гирея, третья — дирхемы с двузубой тамгой, четвертая — дирхемы золотоордынских ханов: Токты, Узбека, Тохтамыша, Тимур-Кутлука, Шадибека, Пулад-хана, Джелал-ед-Дина, Керим-Бирди, Кубак-

хана, Чегре-хана, Дервиша, Улу-Мухаммеда, 31 монету определить сложно. В кладе есть молдавский грош Александра Доброго и византийская монета Иоанна V Палеолога. Единственная медная монета — первой четверти XV в. Время тезаврации клада — начало 70-х гг. XV в. Большинство монет приходится на 20-е — 30-е годы XV в.

V.V. Majko

KYRK-ERSKIY BURIED TREASURE OF THE 15TH CENTURY AD (preliminarily information)

The article deals with buried treasure, which was discovered westwards of the south gate of Chufut-Cale hillfort in 2002, containing 4259 silver, 1 copper and 30 golden coins. All the golden coins, except one, are Venice ducats, minted under 8 doges of the 14th—15th century. One coin was minted supposedly by Bars-Bey (1420—1438).

Approximately half of all silver coins (2102 specimens) are aspares of the so-called Genoa-Tatars coinage, among which specimens with two-tines tamga dominate. The second part of treasure trove is coins without Genoa features. The first category contains dirhems of Uzbek 720 y. h., seldom of 713 y. h., including the coins with countermarks (1829 specimens), the second category contains dirhems of Hadzhi-Girey (42 specimens), the third one is dirhems with two-tines tamga (214 specimens), the fourth category contains dirhems, which are minted by the khans of Golden Horde (68 specimens), such as Tokta (1), Uzbek (1), Tohtamysh (1), Timur-Kutluk (1), Shadibek (4), Pulad-khan (2), Dzhelal-ed-Dyne (1), Kerim-Birdi (1), Kibak-khan (1), Chegre-khan (5), Dervish (2). 31 coins are defined with difficulty. The buried treasure has one Moldavian grosh of Alexander the Kind and one Byzantine coin of John V Palaeologus. Only copper coin dates from the first half of the 15th century. The time of thesauretion of this treasure trove is the beginning of 70th years of 15th-century. Over whelming majority of the coins dates from 20th—30th years of the 15th century.

До історії стародавнього виробництва

Ю.В. Болтрик,
Г.О. Вознесенська, О.Є. Фіалко

ЗАЛІЗНИЙ КИНДЖАЛ ІЗ ТРАХТЕМИРІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті розглянуто кинджал, знайдений 2000 р. під час дослідження ділянки оборонної споруди Трахтемирівського городища. На основі широкого кола наведених аналогій та супутніх артефактів автори датують знахідку в межах першої четверті VI ст. до н. е. Отже, ця знахідка дає змогу уточнити час атаки скіфів на Трахтемирівське городище.

Мечі й кинджали — одні з презентативних елементів матеріальної культури скіфів, тому кожна нова знахідка цих артефактів, і особливо цілих екземплярів, становить значний інтерес. У нашому випадку увагу до факту знахідки посилює та обставина, що кинджал виявлено безпосередньо на полі брані, у місці атаки скіфів на оборонний вал Трахтемирівського городища.

Кинджал знайдено влітку 2000 р. Скіфським загоном Трахтемирівської експедиції ІА НАН України 1¹ під керівництвом Ю.В. Болтрика під час дослідження ділянки оборонної споруди південно-західної частини Трахтемирівського городища біля с. Луковиця Канівського р-ну Черкаської області². Його виявлено поряд з наконечниками стріл із зовнішнього боку валу в прилеглій до нього частині рову на глибині 2,04 м.

Залізний акінак чудово зберігся, обламане лише закінчення його клинка (рис. 1, 2). Він має прямокутне профільоване руків'я зі стовщеннями-валиками по краях і подовжнім жолобком у центрі. Пряме вузьке брускоподібне навершя в плані наближається до ромба; перехрестя має серцеподібну форму. Дволезовий клинок із рівнобіжними лезами, що плавно звужуються до вістря, у центрі має подовжнє ребро. Розміри, см: довжина, що збереглася, — 32; руків'я: довжина 7, ширина 2, товщина 0,6; навершя: довжина 5,5, максимальна ширина 1,4, висота 1; перехрестя: ширина 6,2, висота 2,7; клинок: довжина 20,5, максимальна ширина 3.

Заслуговує на увагу мікрокопічне дослідження поперечного перетину клинка, що виявило на поверхні шліфа однорідну дрібнозернисту феритоперлітну структуру зі вмістом вуглецю 0,6—0,7 %. Мікротвердість структури 274—297 кг/мм². Шлакових включенень мало.

Клинок кинджала виковано з твердої сталі. Судячи з характеру мікроструктури, заготовку для кинджала наскрізно цементували і потім ретельно проковували. Серцеподібне перехрестя виготовляли окремо — вирубали фігурну заготовку, згинали навпіл, одягали на клинок нижче руків'я і проковували для міцного з'єднання з клинком. Профільоване руків'я виготовляли із застосуванням молотка з вузьким носиком і підставки, що забезпечувало формування жолобка на зворотному боці. У брускоподібній заготовці для навершя прошивали отвір, заготовку насаджували на руків'я і проковували до щільного з'єднання. Термічні обробки клинок не піддавали.

Технологічні особливості виготовлення кинджалів і мечів із серцеподібним чи ниркоподібним перехрестям і брускоподібним навершям скіфського часу (переважно VII—VI ст. до н. е.) з території Лісостепової й Степової Скіфії та Центрального й Північного Кавказу відомі за низкою публікацій³.

Рис. 1. Кинджал із Трахтемирівського городища

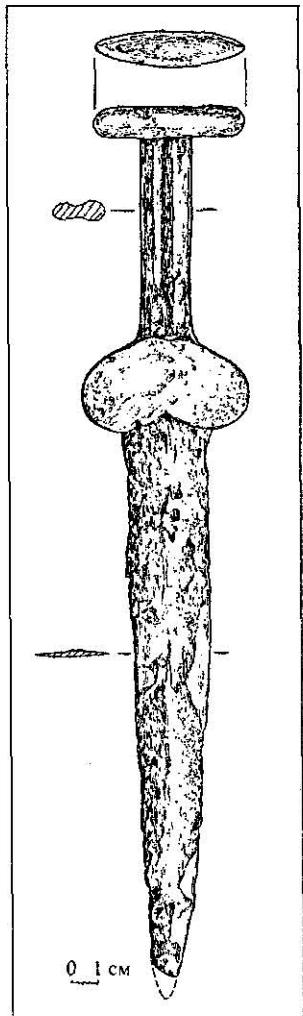

Рис. 2. Залізний кинджал з рову Трахтемирівського городища

Металографічні дослідження показали, що клинки кували або із заготовки неоднорідної сирцевої сталі (як правило, слабко й нерівномірно навуглецьованої), або із заготовки твердої сталі (з підвищеним вмістом вуглецю до 0,6—0,7 %) однорідної будови, отриманої, швидше за все, шляхом навуглецовування (цементації) залишних смуг з подальшою їх ретельною й багатократною проковкою.

Як засіб підвищення експлуатаційних якостей клинка використовували цементацію. Дослідженнями зафіксовано односторонню й двосторонню поверхневу цементацію клинків. Істинний вміст вуглецю в цементованому шарі не завжди вдається встановити через поверхневу корозію, але в деяких випадках фіксується до 0,5—0,6 і 0,7—0,8 % вуглецю. Ще один різновид цементації клинка — наскрізна цементація лез із двох боків — виявлено в меча із Західного Більського городища, вміст вуглецю в цементованих зонах — 0,7 %.⁴

Термічна обробка готових ковалських виробів, що, власне, і свідчить про практичне оволодіння сталлю як сировиною, неодноразово траплялася серед ковалської продукції скіфського часу у племен кобанської культури Центрального Й Північного Кавказу. За опублікованими даними, термообробка поковок мала велике поширення у ковалській техніці кобанських племен Північного Кавказу.⁵ У власне скіфському ковалському ремеслі термообробка виробів трапляється рідко, але поступове накопичення аналітичних даних спростувало

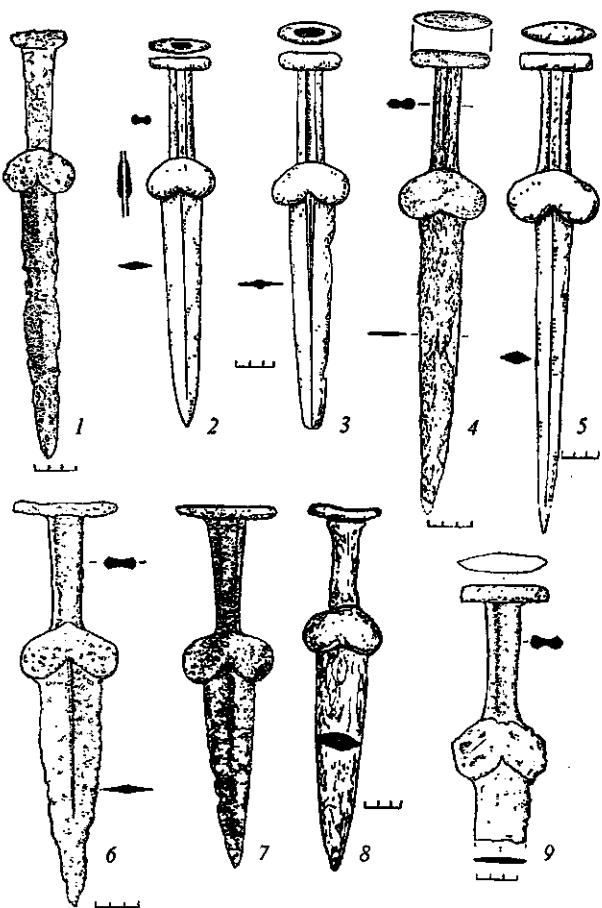

Рис. 3. Залізні кинджали й мечі: 1 — м. Новоазовськ; 2 — курган 77 біля с. Курилівка; 3 — під Кисвом біля Зеленого Саду; 4 — Трактемирівське городище; 5 — м. Чигирин; 6 — Мар'їнський р-н Донецької обл.; 7 — с. Бурені; 8 — курган 1, пох. 25 біля ст. Хопри; 9 — м. Первомайськ

початкову думку Б.А. Шрамка про її відсутність⁶. Дослідження останніх років свідчать, що принаймні на пам'ятках Лісостепової Скіфії нерідкими є знахідки знарядь праці й інструментів, що були піддані термообробці⁷.

Засіб оформлення руків'я скіфських кинджалів і мечів, про які йдеться, у принципі однотипний — тут заслуговує на увагу факт використання спеціального ковальського інструментарію — молотка з вузьким носком і підставки, що забезпечує формування жолобка на зворотній стороні руків'я. Хоча відомі й екземпляри з увігнуто-плоским руків'ям, що кувалися без використання відповідної підставки⁸. Цілком своєрідну технологію виготовлення руків'я мають кинджали і мечі, знайдені в комплексах VII ст. до н. е. Тлійського могильника⁹. Клинок і плескате руків'я кинджалів із Тлі кували з однієї заготовки з виготовленням ребра жорсткості на клинку, що проходить також на руків'ї. З листового заліза вирубували прямокутні заготовки потрібної довжини й ширини, якими охоплювали краї плескатого руків'я так, що на ньому утворювалися бічні валики. У заготовці для навершя пробійником прошивали отвір, після чого її насаджували на виступ кінця руків'я та проковували для щільного з'єднання, зварюючи навершя й бічні валики з руків'ям. Окремо наварювали і заготовку перехрестя, також щільно поєднуючи бічні валики з кінцем руків'я.

Виготовлення фігурного руків'я з бічними валиками і жолобком посередині з використанням спеціальних молотка й підставки, що спостерігаємо у власне скіфських архівів, є значним технічним спрощенням, цілком технологічно виправданим.

За класифікацією А.І. Мелюкової трактемирівський кинджал належить до

кинджалів і мечів першого типу I відділу з брускоподібним навершям і ниркоподібним перехрестям. Ця форма, маючи прототипи в біметалевих акінаках, найбільш рання з усіх різновидів цього типу зброї, з'явившись наприкінці VII ст. до н. е., щонайбільшого поширення набула в другій половині VI ст. до н. е. Майже повторюють форму й розміри трахтемирівського кинджали з кургану 77 у с. Курилівка (рис. 3), випадкові знахідки в околицях Києва біля Зеленого Саду¹⁰ і біля с. Верхній Салтів (із зборів В. Бабенка)¹¹. Серед близьких аналогій екземплярові, що розглядається, варто назвати такі випадкові знахідки¹²: з Чигирина; околиць с. Мгарь Лубенського р-ну Полтавської обл.¹³; фрагментованого кинджала біля с. Бурти Кременчуцького р-ну Полтавської обл.¹⁴; на березі Лінева озера в Курській області¹⁵; околиць с. Новий Валовай Пачелмського р-ну Пензенської обл.¹⁶, поблизу сіл Сергіївка і Другі Тербуни колишнього Задонського повіту¹⁷; біля м. Новоазовськ¹⁸; фрагментованого меча з краєзнавчого музею м. Первомайськ Луганської обл.¹⁹; а також кинджали з Більського городища²⁰ і з Цемдолинського могильника в околицях ст. Раєвська²¹. Тут доречно згадати й залізний акінак із брускоподібним навершям і метеликоподібним(?) перехрестям, знайдений уткнутим у насип кургану 7 могильника в уроч. Носаки (рис. 3)²².

У публікації археологічних матеріалів Сіверськодонецького варіанта скіфського часу Харківщини поряд з кинджалом із Верхнього Салтова згадується ідентичний екземпляр з Люботинського могильника. Проте скористатися ним як аналогією, на жаль, немає можливості²³.

Морфологічно близькими можна вважати й кілька кинджалів, що відрізняються від вищезгаданих таким: руків'я іх дещо звужуються до перехрестя, а короткі клинки мають широку основу. Це випадкові знахідки з с. Хмелівка Краснопольського р-ну Сумської обл.²⁴, Мар'їнського р-ну Донецької обл.²⁵, біля с. Бурені в Молдові²⁶.

Із савроматської території походять випадкова знахідка в с. Середня Липовка Сосновоборського р-ну Пензенської обл.²⁷ і кинджал з пох. 25 кургану 1 біля ст. Хопри на нижньому Дону²⁸. Практично всі вищенаведені знахідки датуються авторами публікації на основі класифікації Мелюкової в межах кінця VII—VI ст. до н. е.

Короткі мечі й кинджали з брускоподібним навершям і серцеподібним перехрестям, подібні до трахтемирівського, відомі й за межами Європейської Скіфії. Значну групу зразків такої зброї складають знахідки, що походять з Північного Кавказу. На території західної групи кобанської культури цікаві нам екземпляри В.І. Козенковою заражовані до другої групи — кинджалів і мечів «степової» форми, у першому відділі якої за формулою перехрестя розрізняють типи: I — з ниркоподібним, II — з метеликоподібним і серцеподібним перехрестям. Серед інших найбільш близькими нашому є акінак з пох. 15 могильника Уллубаганали 2 і меч з пох. 6 Султангорського-3 могильника (кінець VII — початок VI ст. до н. е.), кинджали з пох. 5 Тамгацького могильника (кінець VI — межа VI—V ст. до н. е.) і, можливо, з пох. 1 могильника 3 біля Лермонтовської скелі (перша половина VI ст. до н. е.)²⁹.

У гірських районах Центрального Кавказу близькі за формулою залізні акінаки знайдено в похованнях 94, 164, 205 і 216 Тлійського могильника, де вони датуються VII—VI ст. до н. е.³⁰. Залізний акінак із бронзовим серцеподібним перехрестям знайдено в кургані 7 могильника Тегермансу 1 ранньоскіфського часу на Памірі³¹. Залізний кинджал із бронзовим брускоподібним навершям і серцеподібним перехрестям того самого часу виявлено серед тризни кургану 1 могильника Жаман-Тагай у Південному Казахстані³².

Наведений нами порівняно невеликий перелік аналогів демонструє ареал поширення кинджалів-акінаків. Кинджали й мечі VII—VI ст. до н. е., спільними для яких є форма навершя (брускоподібна) і перехрестя (серце-, нирко- і метеликоподібна), відомі в Європі й Приараллі — залізні, та в Північному Казахстані, Сибіру, Туві, Монголії й Ордосі — бронзові. При цьому варто зауважити, що серце- або метеликоподібні перехрестя можуть значно різнятися один від одного не тільки в різних, а й у межах того самого регіону, а так звані ниркоподібні перехрестя з дугасто округленим верхом і розставленими не дуже широко лопатями характерні тільки для західної частини степового масиву Євразії. Ця фор-

ма перехрестя притаманна акінакам скіфів Причорномор'я і савроматів, відома вона також в ананьїнській культурі й українській рідкісна в Сибіру³³. Справедливості заради зазначимо, що найчастіше зарахування форми перехрестя до того чи іншого типу буває утруднено через цілість кинджалів (ступінь корозії заліза).

Оформлення ручки подовжніми валиками-закрайнами характерне для кинджалів і мечів скіфів Північного Причорномор'я, савроматів Приуралля, саків Приаралля й Паміру, у Киргизстані й Ордосі. Проте поряд з ними відомі екземпляри з гладенькими ручками, наприклад вищезгадані знахідки біля сіл Бурти, Сергіївка, м. Новоазовськ, ст. Хопри, уроч. Носаки. Фігурна в перстині форма руків'я з піднесеними краями й заглибленою середньою частиною з'являється у винятково залізних кинджалів і мечів, як переконливо довів Б.А. Шрамко, на певному етапі розвитку технології виготовлення наступальної зброї як наслідування рамкових біметалевих зразків кімерійської та ранньоскіфської зброї. При цьому елементи, що несли раніше певне конструктивне навантаження, перетворюються на декоративні³⁴. На жаль, більша частина розглянутих нами акінаків з території Європейської Скіфії є випадковими знахідками й датуються в межах кінця VII—VI ст. до н. е. До найпізніших екземплярів можна зарахувати два акінаки, датовані в одному випадку комплексом супутнього інвентарю (курган 1 біля ст. Хопри), в іншому — умовами знахідки і часом існування курганного могильника (курган 7 в уроч. Носаки) відповідно VI і кінцем VI—V ст. до н. е. Обидва екземпляри мають гладенькі руків'я. Ця обставина дає змогу припускати, що в еволюційному ряді кинджалів і мечів розглянутого типу екземпляри з фігурними ручками (подібні до трахтемирівського) займають середню або проміжну позицію між акінаками з рамковими й гладенькими руків'ями.

Форма кинджалів різновиду, що нас цікавить, як раніше зазначали дослідники, сягає корінням на Близький Схід, до кинджалів з порожнистою ручкою й перехрестям, що нагадує серце (династичний Єгипет, IV тис. до н. е.)³⁵. Типологічні попередники серцеподібного перехрестя скіфських акінаків, здогадно, походять з Ірану й прилеглих районів³⁶.

Широку дату трахтемирівського кинджала (кінець VII—VI ст. до н. е.) уявляється можливим уточнити завдяки супутнім йому знахідкам і результатам радіовуглецевого датування органічних залишків з місця знахідки. Так, ліпний і чорнолощений посуд, знайдений поруч у змиві глини, що перекриває кинжал, датується переважно в межах кінця VII — першої половини VI ст. до н. е., а вкрай рідкісна для пам'яток скіфського часу як у Лісостепу, так і в Степу родоссько-іонійська розписана ойнохоя, що належить до групи посудин Wild Goat Stile «В», завдяки формі й особливостям розпису датується першою чвертю VI ст. до н. е.³⁷. Цю саму дату — початок VI ст. до н. е. — дає й радіовуглецеве датування. Отже, трахтемирівський кинжал датується не пізніше першої чверті VI ст. до н. е.

Факт знахідки архаїчного кинджала із зовнішнього боку валу Трахтемирівського городища (поруч з вістрями стріл і слідами вогню) фіксує сліди нападу скіфів на цю поселенську структуру. Крім того, у матеріалах розкопок Трахтемирівського городища, проведених у 1964—1967 рр. Г.Т. Ковпаненко, відома сокира-клівець³⁸. Надзвичайно витончена, прекрасно виконана річ відмінної збереженості, сокира-клівець має складну технологію виготовлення, що не траплялася в жодному з 15 вивчених залізних предметів з колекції городища 1964—1967 рр. Викувана звичайними способами вільного кування з кричного заліза, сокира має наскрізь цементоване й загартоване лезо. Ця обставина дала змогу фахівцям з історії металургії припустити немісцеве виробництво сокири-клівця³⁹. А якщо врахувати, що сокира-клівець знайдено біля оборонних споруд «Малих валків» своєрідного акрополя Трахтемирівського городища, звідки також походять архаїчні вістря стріл, то можна припустити, що це сполучення артефактів свідчить про атаку скіфів на другому фланзі.

Попереднє припущення варто було б поширити на інші поселенські структури скіфського часу, тобто обставини знахідок залізних предметів озброєння, особливо тих, що виділяються високими якісними характеристиками. У цьому зв'язку заслуговує на увагу знахідка наконечника списа з «якісного кричного заліза» з розкопу VI у північно-східній частині внутрішнього укріплення Могронинського городища⁴⁰. У такий спосіб за допомогою технологічних дослі-

джені можна одержувати додаткові аргументи, що дають змогу виділяти зброю «загарбників» із загального масиву залізних предметів місцевого виробництва, оскільки скіфи були носіями більш досконаліх технологій залізоробного виробництва⁴¹, якими вони оволоділи в часи Передньоазійських походів.

¹ Керівник експедиції В.О. Петрашенко. Фінансування робіт експедиції здійснював Регіональний ландшафтний парк «Трахтемірів» (голова правління АТЗТ А.П. Слоневський).

² Болтрик Ю.В., Фіалко О.С., Тимошук В.М., Терпіловський Р.В. Дослідження ділянки оборонної споруди Трахтемірівського городища // Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 pp. — К., 2001. — С. 80—81.

³ Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомін Л.Д. Техника обробки жалеза в Лесостепной и Степной Скифии // СА. — 1963. — № 4. — С. 36—57; Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомін Л.Д. Нові дослідження техніки обробки жалеза в Скифії // СА. — 1971. — № 4. — С. 140—153; Вознесенская Г.А. Технологія виготовлення металевих предметів Тлійського могильника // Очерки технології древніших производств. — М., 1975. — С. 76—117; Терехова Н.Н. Кузнична техніка у племені кобанської культури Східного Кавказа в раннескифський період // СА. — 1983. — № 3. — С. 110—128; Терехова Н.Н. Технологія виготовлення металевих ізделий из могильника Султан-гора III // КСІА. — 1986. — № 186. — С. 21—25.

⁴ Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомін Л.Д. Техника обробки... — С. 48.

⁵ Терехова Н.Н., Розанова Л.С., Зав'ялов В.І., Толмачева М.М. Очерки по истории древней железообработки в Восточной Европе. — М., 1997. — С. 48—78.

⁶ Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомін Л.Д. Техника обробки... — С. 50.

⁷ Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомін Л.Д. Нові дослідження... — С. 152; Вознесенская Г.А., Недопако Г.А. Технологія виготовлення металевих предметів Трахтеміровського городища // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1978. — С. 21—27; Гопак В.Д. Залізні вироби скіфських пам'яток Поділля // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 125—130; Шрамко Б.А. Розвиток кузничного ремесла у племені басейна Ворскли та Псла в скіфську епоху // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. — Харьков, 1994. — С. 43—57; Недопако Г.П. Обробка заліза на Матронінському городищі // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 161—172.

⁸ Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомін Л.Д. Нові дослідження... — С. 148.

⁹ Вознесенская Г.А. Технологія виготовлення... — С. 90.

¹⁰ Мелюкова А.И. Вооружение скіфов // САИ. — Вып. Д1-4. — 1964. — Табл. 15, 9—10.

¹¹ Ліберов П.Д. Памятники скіфського времени басейна Северного Донца // МІА. — 1962. — № 113. — Рис. 6, 3.

¹² Мелюкова А.И. Вооружение... — Табл. 15, 4—5.

¹³ Кулатова І.Н. Раннескифський кинжал из Нижнего Посулья // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. Матеріали ювілейної наук. конф. — Полтава, 1991. — Ч. 2. — С. 66—69. — Рис. 1. Хранится в Лубенском краеведческом музее.

¹⁴ Кракало І.В., Кулатова І.М. Кинжал з Кременчучини // Археологічний літопис Лівобережної України. — 1998. — № 1/2. — С. 168.

¹⁵ Апальков А.Н. Находки скіфського времени в Курском Посеймье // Полтав. археол. зб.—№ 1.—Полтава, 1993. — С. 84—85. — Рис. 1, б. Хранится в Курском областном музее.

¹⁶ Максименко Е.К., Полесских М.Р. Заметки об акинаках // СА. — 1971. — № 2. — С. 238. — Рис. 1, 3.

¹⁷ Ліберов П.Д. Памятники скіфського времени на среднем Дону // САИ. — Вып. Д1-31. — 1965. — Табл. 17, 9, 11.

¹⁸ Подобед В.А. Меч // Археол. альманах. — Донецк, 1993. — № 1. — С. 46. — Рис. 54, 1. Хранится в новоазовській середній школі № 1.

¹⁹ Подобед В.А. Меч... — С. 47. — Рис. 55, 2.

²⁰ Шрамко Б.А. Крепость скіфской эпохи у с. Бельск — город Гелон // Скифский мир. — Киев, 1975. — Рис. 11, 4.

²¹ Малышев А.А., Розанова Л.С., Терехова Н.Н. Воинские захоронения в могильнике скіфского времени из Цемесской долины // Истор.-археол. альманах. — 1999. — № 5. — Рис. 3, 7.

²² Бідзіля В.І., Болтрик Ю.В., Мозолевский Б.Н., Савовский И.П. Курганный могильник в уроч. Носаки // Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки. — Київ, 1977. — Рис. 25.

²³ Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скіфского времени. Северодонецкий варіант. — Київ, 2000. У тексті публікації на с. 76 є така інформація: «К числу найбільш ранніх образців относяться кинжалы из Люботинского могильника, Верхнего Салтова и кургана № 15 у с. Купьеваха. Первые два из них ідентичны по форме и размерам (рис. 58, 9). Их общая длина — 31,5 см». З наведеного повідомлення не зовсім зрозуміло, який саме кинжал автори подали на рисунку. Дивує ї «загальна довжина» двох перших екземплярів. Крім

того, на самому рисунку позиція 9 відсутня взагалі. Найбільш подібним до опису в тексті є кинджал під № 3 зазначеного рис. 58. Проте й тут під час зіставлення тексту і зображення виникає різночитання, швидше за все, через помилку в масштабі. Настільки прикруто непорозуміння можна було б уникнути, якби автори посилалися в публікації на першоджерело, але на жаль, цього не було зроблено.

²⁴ Кулатова І.М. Кинджал ранньоскіфського часу з Сумщини // Питання археології Сумщини. — Суми, 1990. — С. 49. — Табл. V.

²⁵ Подобед В.А. Кинжал // Археол. альманах... — Рис. 54, 2. Зберігається в археологічному музеї ДДУ.

²⁶ Sulemirska T. Scytowie na Zachodnim Podolu. — Lwow, 1936. — Т. IX, 2.

²⁷ Смирнов К.Ф. Вооружение сарматов. — М., 1961. — Рис. 1, 3.

²⁸ Максименко В.Е. Сарматы и сарматы на Нижнем Дону. — Ростов, 1983. — Рис. 9, 3.

²⁹ Козенкова В.И. Оружие, воинское и конское снаряжение племен кобанской культуры (систематизация и хронология). Западный вариант // САИ. — Вып. В2-5. — 1995. — С. 61. — Табл. XIII, 3, 5; XIV, 5, 8, 4.

³⁰ Техов Б.В. Скифы Центрального Кавказа в VII—VI вв. до н. э. — М., 1980. — Рис. 6, 12—14.

³¹ Заднепровский Ю.А. Ранние кочевники Памира // Степная полоса азиатской части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР: В 20 т. — М., 1992. — С. 97. — Табл. 36, 8.

³² Заднепровский Ю.А. Ранние кочевники Южного Казахстана и Ташкентского оазиса // Степная полоса... — С. 103. — Табл. 37, 5.

³³ Членова Н.Л. О степени сходства компонентов материальной культуры в пределах «Скифского мира» // Петербург. археол. вестн. — 1993. — № 7. — С. 70—71.

³⁴ Шрамко Б.А. Из истории скифского вооружения // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 31.

³⁵ Членова Н.Л. Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры. — М., 1967. — С. 21.

³⁶ Мелюкова А.И. Вооружение... — С. 60; Членова Н.Л. О степени сходства... — С. 71.

³⁷ Фиалко Е.Е., Болтрик Ю.В. Архаическая расписная ойнохоя из раскопок Трактемировского городища // Ольвія та античний світ. — К., 2001. — С. 134—136; Фиалко Е.Е. Метстная и импортная керамика из раскопок оборонительного сооружения Трактемировского городища // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 229.

³⁸ Ковпаненко Г.Т. Раскопки Трактемировского городища // Археологические исследования на Украине 1965—1966. — Киев, 1967. — Вып. 1. — С. 103—106.

³⁹ Вознесенская Г.А., Недопако Д.П. Технология производства... — С. 25—27.

⁴⁰ Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронское городище скифской эпохи. — Киев; Красков, 2001. — С. 95; Недопако Д.П. Обработка заліза ... — С. 164, 166.

⁴¹ Вознесенская Г.А. Технология производства... — С. 92.

Одержано 30.05.2002

Ю.В. Болтрик, Г.А. Вознесенская, Е.Е. Фиалко

ЖЕЛЕЗНЫЙ КИНЖАЛ ИЗ ТРАХТЕМИРОВСКОГО ГОРОДИЩА

При исследовании участка оборонительного сооружения Трактемировского городища в 2000 г. был найден железный кинжал прекрасной сохранности. Кинжал имеет брусковидное навершие, фигурную ручку, сердцевидное перекрестье и двулезвийный клинок с продольным ребром. Результаты металлографического исследования и особенности кузнечных операций производства кинжала отличают его от железных предметов из коллекции городища. Короткие мечи и кинжалы с брусковидным навершием и сердцевидным перекрестьем, аналогичные трактемировскому, известны как в пределах Европейской Скифии, так и за ними, особенно среди оружия, происходящего из Северного Кавказа. На основании многих аналогий, сопутствующих находок и результатов радиоуглеродного датирования органических остатков с места находки кинжал датируется не позднее первой четверти VI в. до н. э. Обстоятельства находки и дата кинжала фиксируют следы нападения скифов на городище и уточняют время этого события.

Ju.V. Boltrik, G.A. Voznesenskaya, E.E. Fialko

THE IRON DAGGER FROM THE SITE OF ANCIENT SETTLEMENT OF TRAKHTEMYRIV

Well-preserved iron dagger was found during the investigation of part of defensive works of Trakhtemyriv hillfort in 2000. The dagger has bar-shaped top and heart-shaped crossing of irregularly shaped handle, two-edges blade with longitudinal verge. The results of metallographical analysis and peculiarity of blacksmith's manufacture of dagger single out it from the iron things of

the hillfort material. Short swords and daggers with bar-shaped top and heart-shaped crossing which is analogous to the Trakhtemirov one are well-known both within the bounds of the European Scythia and outside them, especially among the arms coming from the Northern Caucasus. On the grounds of wide range of adduced analogous, attendant finds and results of radiocarbon dating of organic remainders from the place of finding the dagger dates not later than the first quarter of the 4th century BC. The circumstances of finding and the date of the dagger fix the vestiges of Scythian attack in the hillfort and make more precise a date of this event.

С.В. Паньков, В.Й. Манічев, Д.П. Недопако

НОВІ ТЕХНІКО-ТЕХНОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛИШКІВ СТАРОДАВЬОЇ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ ТА МЕТАЛООБРОБКИ В ОКОЛИЦЯХ с. СИНИЦЯ

Статтю присвячено висвітленню результатів фізико-хімічних досліджень пам'яток залишодобування та обробки заліза пізньозарубинецького часу (Уманський центр екстенсивної чорної металургії, поселення та ковальсько-металургійний центр Синиця), що дає змогу уточнити період їхнього існування, хід процесу отримання сиродутного заліза в давнину, його вплив на навколишнє середовище та поставити питання щодо належності певних осередків Уманського центру залишодобування мешканцям поселення поблизу с. Синиця.

Серед давньослов'янських пам'яток Південного Побужжя вже з кінця 60-х — початку 70-х рр. ХХ ст. привертає до себе увагу поселення поблизу с. Синиця Христинівського р-ну Черкаської обл. (село розташоване у верхів'ї р. Синиця — притоки Південного Бугу — за 27 км на південний схід від районного центру Христинівка та за 12 км від залізничної станції Умань).

Село відоме з XVII ст., на його території та поблизу виявлені поселення трипільської культури, пізньобронзового часу та близько 10 — давньо-ї ранньослов'янських — від пізньозарубинецьких до VI—VII ст. н. е. ¹.

Зашківленість до поселення була зумовлена тим, що в його околицях почали фіксувати металургійні сиродутні горна досить складної конструкції та доброї збереженості, що вже само по собі свідчило про ремісничу спрямованість у діяльності його мешканців.

Першим увагу на ці залишки звернув відомий уманський краєзнавець В.О. Стефанович, який зацікавив своїм повідомленням про с. Синиця московського дослідника В.В. Кропоткіна. Під його керівництвом в околицях с. Синиця на початку 70-х років ХХ ст. були проведені невеличкі розкопки й виявлено залишодобувне горно доброї збереженості, що дало змогу авторові зробити його реконструкцію та провести певні аналогії, зокрема з відомими горнами одноразового використання, які досліджував у Свентокшильських горах на території Малополіщі професор К. Біленін ².

За матеріалами, виявленими в околицях с. Синиця, В.В. Кропоткін дійшов висновку про існування цієї пам'ятки в часи побутування черняхівської культури ³.

Наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр. поблизу м. Умань і, зокрема, с. Синиця працювала Історико-технічна експедиція ІА НАН України під керівництвом В.І. Бідзлі, який дійсно випало виявити залишодобувні осередки з горнами, тотожними «новоклинівським» та «свентокшильським» ⁴. Це, безумовно, привернуло увагу співробітників експедиції й до пам'яток поблизу с. Синиця, які знаходилися неподалік від досліджених «робочих майданчиків» Уманського центру стародавньої екстенсивної чорної металургії й були вже відомі своїми

залишками залізодобування завдяки їх публікації В.В. Кропоткіним та В.І. Нахапетян у 1976 р.

Залишки поблизу с. Синиця оглядово досліджували співробітники Історико-технічної експедиції в 1981 та 1982 рр., а в 1988—1990 рр. під керівництвом С.В. Панькова тут були проведені розкопки. Вдалося з'ясувати, що пам'ятка являла собою поселенсько-виробничий комплекс, який складався з власне поселення (Синиця-II) та металургійно-ковальського осередку (Синиця-I), що розташовувався проти поселення — через річку⁴.

У зв'язку з обмеженістю коштів та виконанням основного завдання експедиції розкопувальні роботи здійснювалися лише на виробничому комплексі Синиця-II, а матеріали поселення Синиця-I подавалися підйомними артефактами.

Незважаючи на це, вдалося встановити, що ковальсько-металургійний осередок Синиця-I за своїм керамічним комплексом пов'язаний з поселенням Синиця-II і в наш час складається із залишків вугільної ями, 5 ковальських та 2 металургійних горен, відмінних за конструкцією від тих, що діяли на центрах чорної металургії типу Новоклинове-Свентокшисі⁵.

Підйомний матеріал у його керамічній частині з поселення Синиця-II та дані розкопок ковальсько-металургійного осередку Синиця-I примусив піддати сумніву зарахування пам'ятки до III—IV ст. і загалом до черняхівської культури й датувати його більш раннім пізньозарубинецьким періодом⁶.

Разом з тим безпосередня наближеність поселення до «робочих майданчиків» Уманського центру, зокрема поблизу с. Кочергинці цього самого району, та подібний керамічний комплекс обох пам'яток дали змогу поставити питання про належність цих «робочих майданчиків» мешканцям поселення Синиця також⁷.

З метою уточнення датування виробничо-поселенського комплексу Синиця та «робочих майданчиків» Уманського центру екстенсивної чорної металургії поблизу с. Кочергинці у 1999 р. разом із співробітниками Інституту геофізики НАН України з місця пам'яток було відібрано зразки для проведення аналізу на C-14, хімічних, а також спектральних кількісних та якісних аналізів (кістки, вугілля, шлаки, ґрунти та ін.). Крім того, Г.О. Пашкевич було проаналізовано з погляду палеоетноботаніки 450 фрагментів кераміки з підйомного матеріалу поселення Синиця-II.

Головними завданнями досліджень були: уточнення датування пам'яток, що вивчалися, яке раніше здійснювали лише за керамічним матеріалом (попередньо за цим матеріалом ми датували пам'ятки пізньозарубинецьким часом і загалом першою чвертю I тис. н. е. Амфорну ж кераміку в культурних шарах та комплексах, за визначенням В.В. Крапівіної, можна зарахувати до ранньоримсько-

Таблиця 1

Прив'язка	Номер зразка	BP	BC/AD
Синиця-I, кістка, зразок 1, поселення	Ki-7261	1970 ± 60	41 BC — 9 BC 3 BC — 83 AD 105 AD — 115 AD 149 BC — 135 BC 115 BC — 135 AD 155 AD — 175 AD 195 AD — 211 AD
Синиця-II, вугілля, комплекс, зразок 2	Ki-7262	1920 ± 70	1 AD — 135 AD 157 AD — 173 AD 195 AD — 211 AD 87 BC — 79 BC 53 BC — 245 AD 249 AD — 253 AD 305 AD — 315 AD

го часу I тис. н. е.); виявлення осооливостей сиродутного процесу отримання заліза на «робочих майданчиках» Уманського центру та в горнах ковальсько-металургійного комплексу Синиця-II та його впливу на навколоишнє середовище; визначення кількісних та якісних характеристик відбитків рослинного походження на кераміці поселення Синиця-I, що, хоч і побічно, може також свідчити про сільськогосподарську або ремісничу спрямованість діяльності його мешканців.

Для проведення радіовуглецевого аналізу на пам'ятках Синиця-I та Синиця-II було відібрано відповідно кістку тварини з культурного шару власне поселення та шматок вугілля із культурного шару виробничого комплексу, неподалік від досліджених раніше ковальських і металургійних горен (табл. 1).

Отже, за даними табл. 1 проміжний вік зразка становить 69 р. до н. е.—89 р. н. е., зразка 2 — 9—149 рр. н. е., їх середній вік, тобто час, коли вони потрапили до культурного шару, відповідно приблизно 10 та 70 рр. н. е.

Наступні три зразки було відібрано з «робочого майданчика-3» пункта Умань-2 Уманського центру екстенсивної чорної металургії, що розташувався поблизу с. Кочергинці (табл. 2).

За даними табл. 2, проміжне датування становить: зразок У-2в — 59 р. до н. е.—59 р. н. е.; зразок У-2б — 106 р. до н. е.—14 р. н. е.; зразок 3 — 126 р. до н. е.—1 р. до н. е.; середній вік — відповідно 1, 46 і 62 р. до н. е. (радіовуглецеве датування зразків було виконано у Київській радіовуглецевій лабораторії Державного наукового центру радіохемії навколошнього середовища М.М. Ковалюком).

Отже, незважаючи на обмеженість радіовуглецевих датувань, можна дійти висновку, що вони загалом узгоджуються з отриманими на основі керамічного матеріалу й свідчать про належність пам'яток поблизу сіл Синиця та Кочергинці до середини I ст. до н. е.—I ст. н. е., тобто часу існування старожитностей півньо-зарубинецької культури, і не мають відношення до черняхівської.

Безумовно, для остаточного висновку слід виконати більш широке радіовуглецеве датування, передусім зразків, добутих із комплексів, але це потребує проведення досить масштабних польових археологічних досліджень і належних асигнувань.

Для виявлення особливостей сиродутного процесу отримання заліза на «робочому майданчику-3» поблизу с. Кочергинці й виробничому комплексі Синиця-1 та його впливу на навколоишнє середовище були відібрані зразки шлаків, ґрунтів, руд та інших мінералів.

Таблиця 2

Номер зразка	Прив'язка	BP	BC/AD
У-2в (Ki-7279)	Умань-2, майданчик-3, вугілля з ґрунту	1990 ± 50	43 BC — 9 BC 3 BC — 67 AD 111 BC — 91 AD 97 AD — 127 AD
У-2б (Ki-7280)	Умань-2, майданчик-3, вугілля зі шлако-вого конгломерату	2045 ± 60	151 BC — 133 BC 115 BC — 5 AD 9 AD — 23 AD 201 BC — 77 AD
(Ki-7281)	Умань-2, майданчик-3, сажа з-під дна шлако-вого конгломерату	2065 ± 65	167 BC — 19 BC 13 BC — 1 AD 351 BC — 319 BC 229 BC — 221 BC 205 BC — 75 AD

Першу групу зразків було відібрано з розрізу ґрунту поруч з горном. Другий зразок узято на глибині 3 см від поверхні ґрунту, 9 зразків — через кожні 5 см, останній — під дном шлакової чушки.

Другу групу складають зразки, взяті в проміжку між чушками I та II та на стінках горнів разом з фрагментами шлаків.

До третьої групи входять зразки, відібрани на розрізі колишнього борту розкопу в 6—7 м від горнів.

Для порівняння також взято зразки з контрольних точок, одна з яких знаходилася на відстані 130 м від робочого майданчика, а друга — на відстані 300 м. Зразки відбирали на глибину 30 см через 10 см. Усього було відібрано 29 зразків.

З метою вивчення рудної бази металургійного процесу було відібрано зразки ґрунту, збагаченого залізом, болотною руди, гранітного вивітрювання. На місці розташування стародавнього ковальсько-металургійного центру на території нинішнього скотного двору було викопано траншею, з якої також взято зразки ґрунту.

Якісний хімічний склад зразків визначали методом спектрального аналізу. Усього визначено 34 елементи. Результати аналізів розглянуті за вищепереліканими групами зразків.

Було встановлено підвищений вміст в усіх зразках барію (0,03—0,06 %), титану (0,6—0,8 %), мангану (0,04 %), цирконію (0,02—0,03 %) та фосфору (0,06—0,12 %). Такий набір елементів, очевидно, пов'язаний зі специфікою геології району.

Хімічний склад ґрунту біля чушки не має якихось несподіванок. Основу складає кремній з домішками заліза (2—3 %), натрію, кальцію та магнію (тисячні долі %). Відносно великий вміст алюмінію (4—8 %) пояснюється знаходженням цього елемента в комплексних складових глинистої частини ґрунту. Залізний компонент з'явився внаслідок дифузії елемента з чушки в ґрунт. За висотою відбору проб вміст аналізованих елементів практично не змінюється.

Порівнюючи вищекладені дані з результатами аналізів зразків, узятих між чушками, у колишньому борту розкопу та контрольній точці в 100 м від розкопу, можна констатувати, що концентрація всіх елементів коливається в незначних межах, але на контрольній точці ця величина дещо нижча.

Зіставлення вмісту алюмінію, магнію, кальцію та кремнію в зразках болотної руди, шлаку та у фрагменті залізного предмета з робочого майданчика дало змогу дійти висновку, що найбільша їх концентрація — у болотній руді, найменша — у залізі, у шлаку — найбільша концентрація кремнію. Отже, відповідно до суті стародавнього процесу відновлення заліза, найбільша частка домішок потрапляє в шлак. Проте винятком є мangan, вміст якого в руді становить 0,04 %, у залізі — 0,02, у шлаку — 0,005 %. Очевидно, цей елемент входить до складу комплексного з'єднання оксидів заліза та манганду і відновлюється в горні одночасно із залізом. У цьому випадку мangan може слугувати індикаторним елементом під час ідентифікації джерела походження руди.

Аналогічним індикатором слугує й цирконій, вміст якого в руді становить 0,08 %, у залізі — 0,06, а в шлаку — усього 0,003 %.

Звертає на себе увагу великий вміст титану в ґрунті (0,6—0,8 %). Імовірно, це пов'язано з впливом сучасного техногенного фактора.

Крім того, проведено кількісний хімічний аналіз шлаку з Уманського центру, а також визначено температуру розм'якшення та повної гомогенізації шлаку. Одержані такі дані.

Вміст компонентів, %: SiO_2 — 24,40; залізо загальне — 52,02; Al_2O_3 — 17,52; MnO — 1,42; CaO — 2,05; P_2O_5 — 0,19. Температура розм'якшення шлаку 1130 °C, повна гомогенізація (тобто повне розплавлення) настає при 1140 °C. Високий вміст заліза в шлаках — звичайне явище для сиродутного процесу, підвищений вміст кальцію пояснюється застосуванням флюсів для відновлення заліза (про що свідчить також наявність ями з валном, відкритої на майданчику-3 Уманського центру).

Нарешті, цікавими виявилися і результати палеоетноботанічного дослідження підйомного керамічного матеріалу з поселення Синиця-ІІ, проведеного д-ром біол. наук Г.О. Пашкевич. Дослідниця зазначає, що на проаналізованих 450 фрагментах кераміки кількість виявлених відбитків рослинного походження дуже

незначна. Зокрема, вони були виявлені всього на 5 фрагментах і являли собою 1 відбиток пшениці однозернянки, 1 відбиток пшениці двозернянки, 2 відбитки проса звичайного та 1 відбиток гороху. Це звичайний склад сільськогосподарських культур, що культивувалися давньослов'янськими племенами. Незначний відсоток фрагментів кераміки з відбитками на 450 загалом проаналізованих може, як ми вже зазначали, хоч і побічно, свідчити про ремісничу, а не землеробську спрямованість діяльності мешканців поселення Синиця-II.

Отже, за даними техніко-технологічного дослідження пам'яток навколо й поблизу с. Синиця Христинівського р-ну Черкаської обл. можна дійти таких основних висновків.

1. Результати радіовуглецевого датування, незважаючи на їхню обмеженість, підтверджують, що й «робочі майданчики» пункту Умань-3 Уманського центру стародавньої екстенсивної чорної металургії, зафіковані поблизу с. Кочергинці, і виробничо-поселенський комплекс Синиця загалом датуються серединою I ст. до н. е. — I ст. н. е. і за керамічним матеріалом належать до кола пам'яток пізньозарубинецької культури, що не виключає належності цих «робочих майданчиків» мешканцям поселення Синиця-II також.

2. Датування за C-14 залишків із поселення Синиця-II та ковальсько-металургійного комплексу Синиця-I узгоджуються з їх датуванням за керамічним матеріалом і свідчить про взаємозв'язок цих пам'яток, що існували, принаймні, у I ст. н. е. і не мали відношення до черняхівської культури.

3. Аналітичні дослідження ґрунтів, шлаків, болотних руд з довкілля робочого майданчика показують підвищений вміст барію, титану, цирконію, фосфору.

4. Не виявлено активного впливу процесу відновлення заліза на найближче середовище. Можливо, сучасний техногенний фактор «перекрив» цей вплив.

5. Для згаданого регіону індикаторними елементами під час ідентифікації походження рудної сировини можуть бути манган і цирконій.

6. Шлаки сиродутного процесу високозалізисті і мають температуру плавлення 1140 °С.

7. Результати палеоетноботанічного дослідження фрагментів кераміки з поселення Синиця-II, хоч і побічно, можуть свідчити про ремісничу спрямованість діяльності мешканців поселенсько-виробничого комплексу Синиця, який був на свій час досить значним осередком видобування й обробки чорного металу на території східноєвропейського лісостепу на зламі ер і в перші століття нашої ери. Зазначений комплекс можна порівнювати з відомим Лютізьким центром чорної металургії племен пізньозарубинецької культури.

¹ Черкаська область // Історія міст і сіл УРСР. — К., 1972. — С. 623—624.

² Кропоткін В.В., Нахапетян В.Е. Новий центр железоделательного производства III—IV вв. н. з. в бассейне Южного Буга // СА. — 1976. — 3. — С. 317—325.

³ Бидзіла В.И., Вознесенская Г.А., Недопако Д.П., Паньков С.В. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. — III в. н. э.). — Киев, 1983. — С. 41—53.

⁴ Паньков С.В., Недопако Д.П. Поселение и производственный центр позднезарубинецкого времени у с. Синица // РА. — 1999. — 4. — С. 149—162.

⁵ Паньков С.В. Екстенсивне виробництво заліза на території України в першій чверті I тис. н. е. // Археологія. — 1999. — 3. — С. 82—96.

⁶ Паньков С.В., Недопако Д.П. Указ. соч. — С. 161.

⁷ Паньков С.В. Екстенсивне виробництво... — С. 94.

Одержано 28.05.2002

С.В. Паньков, В.И. Маничев, Д.П. Недопако

НОВЫЕ ТЕХНИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ОСТАТКОВ ДРЕВНЕЙ ЧЕРНОЙ МЕТАЛЛУРГИИ И МЕТАЛЛООБРАБОТКИ В ОКРЕСТНОСТЯХ с. СИНИЦА

В статье изложены результаты новых исследований химического состава материалов из поселения у с. Синица, а также из металлургического центра в окрестностях г. Умань Черкасской обл. Приведены результаты радиоуглеродного датирования и палеоботанических исследований. На основе полученных данных поселение у с. Синица датируется позднезарубинецким временем и имеет производственную, а не сельскохозяйственную направленность.

NEW TECHNICAL AND TECHNOLOGICAL RESEARCHES
OF THE REMAINDERS OF ANCIENT FERROUS METALLURGY
AND METALWORK IN THE ENVIRONS OF SINITSA VILLAGE

The article deals with results of new investigations of chemical composition of artifacts from the settlement near the village of Sinitsa, as well as from metallurgical site in the environs of Uman' town. Also the results of radiocarbon dating and paleobotanical researches have been listed. On the basis of obtained data the settlement near the village of Sinitsa dates to the time of the late Zarubynsi culture and has a production trend, not an agricultural.

С.А. Горбаненко

ДО ІСТОРІЇ ТВАРИННИЦТВА У СЛОВ'ЯН
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА ОСТАНЬОЇ ЧВЕРТІ I тис. н. е.

У статті розглядають відомі нині археозоологічні матеріали волинсько-роменського періоду.
На основі цих матеріалів зроблено спробу відтворити склад стада.

Одним з перших археозоологів, які досліджували залишки фаун минулих часів на території сучасної України, був І.Г. Підоплічко. Завдяки його коліткій праці вийшов каталог у двох частинах «Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР»¹, що й започаткувало нагромадження археозоологічних матеріалів та їх аналіз. Надалі значний внесок у дослідження з цього питання зробив В.І. Цалкін, праці якого охоплюють усі періоди. З великого наукового доробку вченого для нас становить інтерес обробка слов'янських матеріалів, результати якої наведено в низці ґрунтovих публікацій². В.І. Цалкін розробляв і питання методологічного характеру, частина з яких також становить інтерес для фахівців. Частина ж запропонованих методів носить загальний характер. Так, видається некоректним об'єднувати малі вибірки з пам'яток для отримання уявлення стосовно складу стада загалом, про що зазначає О.П. Журавльов.

Надалі над обробкою матеріалів з археозоології працювала Н.Г. Білан, діяльність якої щодо слов'янських матеріалів відобразилась у низці статей³; один з археозоологічних комплексів черняхівської культури Дніпровського Лівобережжя було розглянуто у співпраці з О.П. Журавльовим та опубліковано у вигляді додатку до монографії А.Т. Сміленко⁴.

Станом на теперішній час в Україні одним із провідних дослідників археозоологічних матеріалів є О.П. Журавльов. Роботи цього дослідника охоплюють всі археологічні культури. Проте щодо слов'янських пам'яток з низки причин він опублікував лише незначну кількість матеріалу⁵. Ряд пам'яток не відображені належним чином у науковій літературі; деякі зі статей по декілька років знаходяться в редакціях різних журналів і виходять зі значним запізненням.

Крім опублікованих матеріалів, цінними є дані, відображені лише в плановій темі О.П. Журавльова за 1990 р.⁶.

Дослідницька діяльність О.П. Журавльова не зводиться лише до вивчення матеріалу. Так, О.П. Журавльов зробив кілька зауважень методологічного характеру. Для нашого дослідження найціннішим є зауваження щодо інтерпретації матеріалу. Дослідник, наприклад, зазначає, що мінімальна вибірка з комплексу має становити не менше 500 кісток, що, імовірно, дає змогу отримати мінімальну статистичну цифру 30 особин.

Одним з важливих кроків для інтерпретації матеріалу є введення до наукового обігу методики розрахунку маси тварин⁷; повніші дані про це будуть наведені під час розрахунків щодо досліджуваного питання.

Для проведення нашого дослідження з остеологічного матеріалу була врахована лише та частка, що належить великій рогатій худобі (ВХР), дрібній рогатій худобі (ДРХ), у тому числі, а по можливості — окремо, вівцям і козам, а також коням і свиням⁸. Зauważимо, що використано матеріали тільки тих пам'яток, де перелічені види становлять у сумі не менше мінімальної статистичної кількості особин; інші матеріали не є опорними й залишені лише для прикладів. Отже, нами враховані такі пам'ятки: Глинськ, літописна Лтава, Новотроїцьке, Петрівське, Волинцево, Опішня. Матеріали з пам'яток, де ця кількість менша, використовувати некоректно.

Не зайве нагадати, що матеріал, отриманий під час досліджень пам'яток, переважно в господарських комплексах, є прямим відображенням складу стада вживаних в їжу тварин; отже, більш «популярні» тварини будуть представлені дещо більшою часткою. Однак цим твердженням можна знегтувати, оскільки досить важко припустити думку «неекономного» використання ресурсів загалом.

Зазначимо, що найбільш масовим, поряд з керамікою, є остеологічний матеріал. Він трапляється під час досліджень будь-якої житлової пам'ятки. Не є винятком і слов'янські пам'ятки досліджуваних культур. Утім зважаючи на те, що в Україні надзвичайно мало спеціалістів, які вивчають археозоологічний матеріал, більшість його не визначена і, отже, не має ніякої цінності. Тому джерельну базу статті складає всього 14 пам'яток, 6 з яких належать до волинцевсько-роменських, 2 — до роменсько-давньоруських, 6 — до пам'яток із сумнівною хронологічною належністю. Тому для реконструкції складу стада широко використано матеріали попередніх, хронологічно й територіально близьких пам'яток та наступних.

Із пам'яток, остеологічний матеріал яких був опублікований В.І. Цалкіним, були враховані всі поселення, заражовані ним до роменської культури; з досліджених О.П. Журавльовим — матеріали Глинського городища Полтавської обл. (роменсько-давньоруський комплекс пам'яток). Беручи до уваги те, що переважну більшість складають матеріали роменського часу, ми вважаємо за можливе їх об'єднати. Також були використані неопубліковані дані з Битиці, Ніцах, Лтави, проаналізовані О.П. Журавльовим.

За даними В.І. Цалкіна, в остеологічному матеріалі характерним було переважання кісток диких тварин, що свідчить про важливу роль мисливства⁹. Така сама ситуація, за зведеню таблицею в монографії А.З. Вінникова, притаманна боршевським матеріалам¹⁰. На відміну від наведених даних, під час вивчення матеріалів VIII—Х ст. городища Монастирського було встановлено, що кількість кісток диких тварин становила 20,6 %, що відповідає 36,6 % особин¹¹. Проте, оскільки темою статті є тваринництво, матеріали про мисливство наведено лише побіжно для співвідношення.

Велика рогата худоба. Кістки ВРХ було знайдено в культурному шарі всіх пам'яток. Серед них були кістки особин різного віку. В.І. Цалкін, розглядаючи матеріали роменських і боршевських пам'яток, не подає статистичних даних щодо співвідношення різних вікових категорій, однак зазначає, що низка даних свідчить про велику кількість і навіть переважання залишків молодих особин. Як приклад він наводить матеріали з городища Титчиха (боршевська пам'ятка), де досить значну частину особин великої рогатої худоби вживали у їжу у віці до 3 років¹². Інформативнішими щодо визначення вікового складу стада є матеріали, проаналізовані О.П. Журавльовим. Дослідник розділяє всі визначені ним матеріали на кількість молодих, напівдорослих та дорослих особин. Так, у матеріалах Глинського городища було визначено 18 особин великої рогатої худоби, із яких 7 належали до молодих, 2 — до напівдорослих, 9 — до дорослих особин.

Матеріали з літописної Лтави представлені достатньою статистичною кількістю (31) щодо числа особин, тому їх можна застосовувати. На пам'ятці було знайдено кістки від 9 особин ВРХ: 2 молодих, 1 напівдорослої та 6 дорослих.

До того ж, було проведено остеологічні дослідження матеріалів Ніцах та Битиці. Оскільки вибірка матеріалів з цих пам'яток була незначною, то, відпові-

дно, зменшується їхня інформативна цінність. Проте в деяких випадках ці матеріали також можна наводити для доповнення та порівняння. На городищі Ніцаха (визначено 9 особин) 7 належало дорослим особинам ВРХ. З Битицького городища походять залишки 20 домашніх тварин, 6 з яких (3 напівдорослі та 3 дорослі) також належали ВРХ. Отже, матеріали, що дають змогу визначати віковий склад, переконливо свідчать про переважання дорослих особин.

Для порівняння варто навести аналогічні дані, відомі з публікації слов'янських матеріалів боршевської культури. Поблизу м. Воронеж дослідницею остеологічних матеріалів пам'яток Боршево I, Боршево II та городища поблизу Кузнецової Дачі В.І. Громовою також було відзначено переважання дорослих особин над молодими¹³. Більш повні дані опубліковано щодо Животинного городища: дорослих особин налічено 68 із 96¹⁴. Імовірно, такою самою була ситуація стосовно складу стада ВХР усіх інших слов'янських пам'яток лісостепової смуги, а також у салтівських осілих пам'ятках. На жаль, ці дані не були опубліковані.

За В.І. Цалкіним кількість рогових стрижнів на пам'ятках надзвичайно мала, тому слід говорити про комолу породу ВРХ. Найважливіше значення у цьому випадку мають матеріали з Титчи, де було знайдено й визначено понад 1000 кісток і лише 0,2 % становили стрижні рогів; таким самим відсотком вони представлені в городищах поблизу р. Супрунь. У Липинському городищі їх було знайдено 0,5 %; у Шуклинському — 1,1 %, однак надзвичайно мала вибірка (176 кісток) не дає змоги стверджувати напевно, що там розводили рогату худобу¹⁵. Аналогічні незначні показники виявлено також на городищі Монастирсьок: за зведенimi даними із розкопок різних років¹⁶ походить не більше 0,77 % рогових стрижнів. Низькі показники рогатості худоби слов'янського часу споріднюють стадо того часу зі стадом лісостепових та степових городищ раннього залізного віку¹⁷.

Вивчення розмірів кісток ВРХ роменських городищ показало, що середні розміри становлять близько 113 см у холці. Аналогічними розмірами репрезентовані також матеріали боршевських пам'яток; наведена В.І. Цалкіним порівняльна таблиця переконливо свідчить про те, що як за розмірами, так і за рогатістю стадо було більшим до ранньозалізного часу. Давньоруські тварини в середньому були меншими на 6 см¹⁸.

Як зазначає В.І. Цалкін, для встановлення структури стада ВРХ даних поки мало. Тому він об'єднує ці показники роменської культури з боршівською; у результаті виявлено, що корови становили 79 % стада, бики — 16, воли — 5 %¹⁹, що може свідчити про молочно-м'ясний тип ведення господарства.

У складі стада на різних пам'ятках кількість ВРХ становить від 28,3 до 43,9 %. На пам'ятках літописна Лтава, Глинське, Гочевське, Липинське, Шуклінське городища та поблизу с. Супрунь цей показник змінюється від 28,3 до 34,9 %, на пам'ятках Новотроїцьке, Петрівське, Волинцево та Опішня він становить 41—43,9 % (див. таблицю). Імовірно, це можна пояснити незначною хронологічною розбіжністю. Перші пам'ятки в основному представлені роменсько-давньоруськими матеріалами (Лтава, Глинськ) або такими, що станом на теперішній час не можуть бути інтерпретовані однозначно (Гочево, Липинське, Шуклінське, біля с. Супрунь, Макча, Кветунь), друга група належить до волинцевсько-роменських поселень.

У цілому близько третини стада складала ВРХ на пам'ятках Дніпровського Правобережжя: в Обухові-II це 32, у Ходосівці — 30,6 %. За зведенimi даними з городища Монастирсьок²⁰ відсоток за кількістю дещо більший (блізько 37) і наближається до показника пам'яток, які визнано волинцевсько-роменськими.

Цікавим видається порівняння з аналогічними даними із салтівських археологічних комплексів. В.К. Міхеєв наводить таку кількість кісток (але не особин), %: 39 — на Правобережному Цимлянському городищі; 30 — Карнаухівському поселенні; 29 — Дмитрівському селищі; 48,6 — поселенні Рогалик; 45,6 — Підгайці; 59,8 — Новолимарівці; 31 — у Маяках²¹. На жаль, даних щодо кількості особин не наведено. Я. Матолчі зазначає, що згідно з аналізом остеологічного матеріалу Маяцького археологічного комплексу, тут найбільше було особин овець та кіз, потім свиней і ВРХ, але з погляду отримання м'яса безпекенно пріоритетною була ВРХ²². За визначенням В.І. Бібікової матеріалів із

№ рн.*	Пам'ятка	Вид тварин										Кіль- кість %		
		ВРХ		ДРХ		Вівія		Коза		Свиня				
		М/н-д/д	% ^{7*}	м/н-д/д	%	м/н-д/д	%	м/н-д/д	%	м/н-д/д	%			
1	Літава 2*	2/1/6	29/55,5	2/—/—	6,6/1,6	—/—/4	13/3,7	—/—/1	3/0,9	4/1/1	29/25,7	-2/4		
2	Глинськ 2*	7/2/9	32,7/58	3/—/5	14,5/4	—/1/5	10,9/3,2	—/—/1	1,8/0,5	10/1/6	30,9/24,5	1/-4		
3	Ніпаха 2*	—/—/7	—	—/—/—	—	—/—/1	—	—/—/—	—	—/—/—	—	—/—/1	—	
4	Битиця 2*	—/—/3	—	—/—/1	—	—/—/—	—	—/—/2	—	—/—/—	—	—/3/7	—	
5	Новогородське 3*	? 4/1/62,1	?	20/4,7	—	—/—/—	—	—/—/—	—	—/—/—	—	27/25,5	?	
6	Петрівське 4*	14	41/62,3	7	2/1/4,8	—	—/—/—	—	—/—/—	—	—/—/—	—	12/7,7	—
7	Волинцево 5*	18	43,9/62,8	4	9,8/2,2	—	—/—/—	—	—/—/—	—	—/—/—	—	24,4/21,8	4
8	Гочево 6*	15	34,9/51	5	11,6/2,7	—	—/—/—	—	—/—/—	—	—/—/—	—	44,2/40,5	4
9	Липинське 6*	32	28,3/44,9	17	15/3,7	—	—/—/—	—	—/—/—	—	—/—/—	—	41,7/41,3	17
10	Шукаїнське 6*	25	29,8/47,5	9	10,6/2,7	—	—/—/—	—	—/—/—	—	—/—/—	—	29,8/29,7	25
11	Опішня 6*	10	42,4/63,7	3	15,4/3	—	—/—/—	—	—/—/—	—	—/—/—	—	30,7/27,9	2
12	б. с. Супрунів 6*	14	32,6/54,8	7	16,3/4,3	—	—/—/—	—	—/—/—	—	—/—/—	—	13,9/14,7	16
13	Марсія 6*	2	—	—	—	—/—/—	—	—/—/—	—	—/—/—	—	—/—/—	—	
14	Костянтинів 6*	2	—	—	—	—/—/—	—	—/—/—	—	—/—/—	—	—/—/—	—	

Верхнього Салгова, 310 кіток від 16 особин належали ВРХ²³, або 27,12 %. Загальним висновком щодо розведення ВРХ на салтівських поселеннях може слугувати твердження В.К. Міхеєва, що на пам'ятках з яскраво вираженою осілістю кісток цих тварин виявлено більше, аніж кісток інших домашніх тварин²⁴.

З боршевських пам'яток показники кількості особин також не є сталими. Цей показник для городища Титчиха становить 33 % кількості особин²⁵; для Животинного городища — 40,5 %²⁶. Узагальнені дані для всіх боршевських пам'яток за В.І. Цалкіним становлять 38,2 %²⁷. За оновленими та доповненими до 1995 р. даними цей показник змінюється від 23 до 54 %, середнє значення 30 %²⁸.

У тваринництві періоду Давньої Русі відбулися певні зміни. На городищі Монастирсьок у культурному шарі Х—XII ст. було знайдено залишки 7 особин ВРХ, що становило 38,8 % від поголів'я²⁹. З матеріалів давньоруського Чернігова походить 895 (45 %) залишків особин ВРХ³⁰. Переважали також дорослі особини. Матеріали з лісової зони мають менш сталі показники ВРХ. З розкопок у Гродно походить у цілому майже 35 % кісток³¹, що, однак, за кількістю особин становить 24 %³², із Старої Рязані — 47,5 % кісток, або 26,7 % особин³³. У цілому зазвичай кількість особин змінюється від 20 до 38 %; винятком є Іжевське городище (48 %) та Новгород (60 %)³⁴.

Отже, у разі порівняння культур, хронологічно та територіально близьких волинцевсько-роменським, стає очевидним, що наприкінці I тис. в осілого населення велика рогата худоба за кількістю становила понад або майже третину всього стада. Можна також дійти висновку, що тваринництво було молочно-м'ясним (а не навпаки), оскільки чисельно переважали корови. Про це свідчить і переважання напівдорослих та дорослих особин, що одночасно є підтвердженням наявності хорошої кормової бази. Доволі стала частка ВРХ у складі стада також дає всі підстави вважати, що цих тварин використовували як тяглову силу для обробки ґрунту.

Дрібна рогата худоба. Визначення ДРХ є доволі складним. Далеко не за всіма частинами скелета фахівець може визначити вид, до якого належали кістки вівці чи кози. Тому найчастіше ці обидва види доводиться об'єднувати. По можливості, однак, враховуються всі дані щодо видової відмінності.

На відміну від частки ВРХ, частка ДРХ (а також свині, коня) дуже мінлива. За даними В.І. Цалкіна³⁵, загальна частка для всіх роменських пам'яток становить 12,7 %. Під час перерахунку за наведеними ним даними (див. таблицю), виключаючи пам'ятки, де статистичне число особин було недостатнім, виявилося, що частка особин ДРХ коливається від 10,6 до 16,3 %, а середній показник дорівнює 13,8 %. Тому ми вважаємо такі висновки передчасними, а середньостатистичне для ДРХ наводити не варто. Цілком можливо, що для стада кожної пам'ятки або групи пам'яток були притаманні локальні особливості, пов'язані із традиціями ведення господарства, природними умовами розташування, навколою флорою або чимось іншим. На підтвердження цього наводимо дані О.П. Журавльова стосовно матеріалів літописної Лтави та Глинського городища. На першій пам'ятці було 22,6 % особин ДРХ, на другій — 27,2 %. Близькими до них є показники для Новотроїцького (20 %) та Петрівського (21 %) городищ, наближаються показники для Опішнянського городища (15,4 %). Винятком є Волинцевське городище (9,8 %), а також дані В.І. Цалкіна.

Загалом можна наголосити, що, за винятком Волинцевського городища, за значений показник коливається в межах від 1/5 до 1/4 загальної кількості.

Близькими є дані стосовно городища Монастирсьок, наведені Н.Г. Білан. За її підрахунками з матеріалів VIII—Х ст. походить 24,5 % особин ДРХ³⁶, за поновленими даними з урахуванням нового матеріалу³⁷ — 21,2 %. Проте для пам'ятки Обухів-ІІ цей показник дорівнює 16 %, а для Ходосівки — 10,8 % кількості особин³⁸. Отже, на пам'ятках Дніпровського Правобережжя також немаєсталості щодо кількості ДРХ у стаді.

У стадах боршевських пам'яток Боршево I (16,6 %) та Кузнецова Дача (17,6 %) кількість ДРХ становила майже одинаковий відсоток³⁹, таку саму цифру отримано для городища Титчиха⁴⁰. Проте на Животинному городищі було виявлено всього до 9 % особин ДРХ⁴¹, отже, навряд чи можна стверджувати про унітарність стада не лише у слов'ян на території сучасної України у другій по-

ловині I тис.; це втврдження може бути справедливим загалом для всіх слов'ян лісостепової зони.

З матеріалів салтівської культури ДРХ також відома. На жаль, для переважної більшості пам'яток ми не маємо точних даних, однак В.К. Міхесв зазначає, що на Маяцькому археологічному комплексі більш за все налічувалось особин ДРХ, потім свиней та ВРХ⁴². Точніші відомості наведено В.І. Бібіковою у звіті А.Т. Брайчевської. Так, з 55 особин було визначено 12 особин ДРХ⁴³, або 21,8 %.

На давньоруських пам'ятках в цілому кількість особин ДРХ коливається у доволі великих межах — від 7 % у Чернігові до 26 %⁴⁴ у Візіжі, хоча в основному цей показник становить 15—20 %.

Окрім наведених узагальнених даних щодо ДРХ у цілому, для окремих пам'яток є також визначення (по можливості) до виду, що деякою мірою дає змогу виявити співвідношення овець і кіз. Найповнішими є дані з Глинського городища та літописної Лтави. На їх прикладі можна стверджувати, що чисельно все ж переважали вівці. На літописній Лтаві, наприклад, із 7 особин ДРХ 4 належали вівцям, 1 — козі, 2 — не визначено до виду. На Глинському городищі було визначено 6 овець та 1 козу. Невелике переважання овець було виявлено також на городищі Монастир'ок (4 до 2)⁴⁵; на Ходосівці (2 до 2 із 8) та в Обухові-II (2 до 1 із 8)⁴⁶; ці показники занадто малі для якихось висновків. На салтівському археологічному комплексі Верхній Салтів також було виявлено переважання овець⁴⁷. Для боршевських пам'яток такі дані відомі лише з матеріалів Животинного городища, де переважали кози (6 до 4)⁴⁸.

За віковим співвідношенням, як і у ВРХ, кількісно переважали дорослі особини. Отже, попереднє твердження щодо можливості існування хорошої кормової бази для ВРХ, є цілком допустимим і для ДРХ. До того ж, можна стверджувати, що ДРХ використовували в молочному господарстві.

Кінь. Важливу роль у господарстві слов'ян також відігравав кінь. Проте показники кількості коней в стаді також не є сталими, що свідчить про деякі локальні особливості ведення господарства. Ці показники на різних пам'ятках коливаються у межах від однієї десятої частини до третини. Максимальний показник було отримано з матеріалів пам'ятки поблизу с. Супрунь — 37,2 %; мінімальні — дещо більше 9 % на Глинському та Гочевському городищах. На пам'ятках, що беззаперечно визнані волинцевсько-роменськими, цей показник становить близько 12 % (Новотроїцьке, Петрівське, Опішня); на роменсько-давньоруській пам'ятці Глинськ ця кількість також наближається до 1/10. Винятком є Волинцево, де кількість коней значно більша (21,9 %), імовірно, за рахунок низького показника ДРХ. Для літописної Лтави (19,4 %) поясненням великої кількості коней, крім дещо пізнішого датування матеріалу, може слугувати їх наявність для захисного гарнізону (див. таблицю).

Отже, за деякими винятками, можна стверджувати, що кількість коней становила близько 1/10 загальної кількості розглядуваного стада.

Показники з хронологічно близьких пам'яток також порівняно стабільні. Найменший показник було отримано для городища Монастир'ок — 8,2 % (за поновленими даними — 9 %). Для Ходосівки частка коней дорівнює 10,8; для Обухова-II — 14 %⁴⁹. Імовірно, для правобережних пам'яток теж була притаманна якась сталість щодо кількості коней. Не виключено, що матеріали з інших, ще не досліджених археозоологами поселень, істотно відрізнятимуться.

Дані, отримані для боршевських поселень (Титчиха 11,5 %, Велике Боршевське — 9,6, Мале Боршевське — 10, Архангельське — 16,7, I Білогорське — 14,7, Животинне — 21 %)⁵⁰, також, в основному, можуть свідчити про деяку уніфікацію стада.

Важливу роль відігравав кінь у господарстві населення салтівської культури, що пояснюється способом ведення господарства та традиціями. Так, на Маяцькому археологічному комплексі кінь займав другу позицію після ВРХ⁵¹; у матеріалах Верхньосалтівського археологічного комплексу особини коня становили 18,2 %⁵².

На давньоруських пам'ятках, за даними В.І. Цалкіна, кількість коней коливалася від 6 до 13 %⁵³. Значно вищі показники отримано для пам'яток Монастир'ок та Чернігів — 27,8 та 35,2 % відповідно⁵⁴. Імовірно, це дає підстави го-

ворити про існування локальних особливостей. Не останню роль у тому, що кількість коней на окремих пам'ятках доволі велика, імовірно, відігравало значення цих пам'яток як міських центрів.

Матеріали, визначені О.П. Журавльовим, дають підстави стверджувати, що коней забивали у дорослому віці, а отже, їх використовували в основному не як продукти харчування, а як тяглову силу. До того ж, віковий показник також свідчить про існування хорошої кормової бази, а таким чином, і розвиненого землеробства.

Свиня. Цю тварину, безперечно, могли використовувати лише в їжу. Її частка за різними пам'ятками становить від 24,4 до 30,9 % (див. таблицю), тобто близько четвертої — третьої частини кількості стада.

Аналогічні дані з правобережних пам'яток також не відрізняються значою розбіжністю, %: 30,3 — на Монастирську, 35,1 — на Ходосівці, 38 — в Обухові-ІІ⁵⁵, однак вони дещо більші від досліджуваних. Для боршевської культури наведено такі дані, %: Титчиха — 36,9; Велике Боршівське — 69; Мале Боршівське — 40; Архангельське — 10,4; I Білогорське — 50; Животинне — 29,2 %⁵⁶. За матеріалами Верхнього Салтова було визначено 17 особин⁵⁷, або 30,9 %.

Показники кількості свиней у стаді за часів Давньої Русі не були сталими. За нашими підрахунками цей показник коливався від 7,4 до 58 % для різних пам'яток, в основному — від 15 до 30—35 %⁵⁸.

На відміну від ВРХ та ДРХ, приблизно половину свиней забивали у молодому віці, оскільки вони швидко набирають масу. Це пояснюється тим, що свині використовували лише для заготівлі м'яса, а отже, не мало сенсу тримати велику їх кількість у холодну пору року. Достатньо було залишити мінімальну кількість особин для відтворення поголів'я.

Однією з відмінностей тваринництва салтівців та боршевців від тваринництва слов'ян території сучасної України є використання у господарстві верблюдів⁵⁹, що пояснюється східними впливами на зазначені культури.

Завдяки дослідницькій діяльності О.П. Журавльова⁶⁰, певною мірою можна говорити про частку м'ясної продукції, отримуваної від тварин. Оскільки для точних підрахунків даних бракує, розглянемо лише свідоцтва відносного характеру.

До віку 6 міс ВРХ зазвичай має масу в середньому до 93 кг; від 6 до 18 міс — 215 кг; від 18 до 24 міс — 390 кг; напівдорослі та дорослі особини могли в середньому важити 450 кг⁶¹. Молоді особини ДРХ віком 24 міс мають масу від 5 до 40 кг; напівдорослі та дорослі — до 60 кг⁶². Масу давніх коней В.І. Бібіковою було взято за 320 кг⁶³. Відповідно, О.П. Журавльов вважав середньою масою молодих особин половину маси дорослої особини⁶⁴ — 160 кг. Розрахунки для маси свині, подані в довіднику, відрізняються несталістю, тому О.П. Журавльов запропонував вважати середньою масу молодої особини 100 кг, дорослої та напівдорослої — 250 кг⁶⁵.

Маючи такі дані в поєднанні з ретельними археозоологічними дослідженнями, можна було б провести палеоекономічні розрахунки кількості спожитого м'яса. Проте, на нашу думку, такі підрахунки можуть занадто сильно варіювати, що істотно знижує їхню наукову цінність; іноді результати палеоекономічних підрахунків у різних авторів занадто суперечливі та розрізняються між собою майже вдвічі⁶⁶, у той час як у природничих науках похибка взагалі не має перевищувати 3—5 %. Отже, питання палеоекономіки є, в основному, питаннями віри в отримані цифри і не спираються на факти, що піддаються перевірці.

Зважаючи на викладене, для спроби будь-яких палеоекономічних досліджень найціннішою може бути достовірна інформація про відносні показники співвідношення, а ставлення до отримуваних даних має бути дуже обачним.

Тому, користуючись наведеними даними й спираючись на них, вважаємо за єдино можливе скласти лише відносне співвідношення, яке характеризувало б вихід м'яса від різних тварин, виражений у відсотках, а не в кілограмах (див. таблицю). Якщо вікову градацію не наведено, це означає, що для обрахунку було взято середнєарифметичне між молодими, напівдорослими та дорослими особинами.

За підрахунками ВРХ завжди складала понад половину вживаного м'яса (від 55,5 до 63,7 %). Друге місце за масою зазвичай займає свиня. Найменший по-

казник становить 21,8 % (Волинцево), що є винятком. На п'яти пам'ятках (Глинськ, Петрівське, Новотроїцьке, Лтава, Опішня) вона давала четверту частину м'яса. Конина становила близько десятої частини на трох з пам'яток (Глинськ, Лтава, Волинцево). Зважаючи на те, що перші дві пам'ятки — роменсько-давньоруські, остання дещо вирізняється за складом стада. Тому більш прийнятними є показники з Опішнянського, Новотроїцького та Петрівського городищ, для яких частка конини становить 5,4—7,9 %. Стабільно малою часткою представлена також ДРХ — 2,2—7,7 %, у середньому — близько 4 % м'ясних продуктів.

Отже, основні висновки зводяться до низки положень.

1. Зважаючи на досить велику частку напівдорослих і дорослих особин ВРХ, коней (для яких, природно, потрібно було найбільше корму), а також ДРХ, можна стверджувати про існування хорошої кормової бази, що також побіжно свідчить про добре розвинене землеробство.

2. Велика кількість корів у стаді ВРХ свідчить про молочно-м'ясну спрямованість тваринництва і, відповідно, широке використання молочної продукції.

3. Деяка несталість показників як кількості особин, так і отримуваного від них м'яса опосередковано може свідчити про те, що для стада кожної пам'ятки або групи пам'яток VIII—Х ст. були притаманні локальні особливості, пов'язані з традиціями ведення господарства, природними умовами розташування, складом навколоїшньої флори або чимось іншим.

4. ДРХ складала незначну частку за кількістю як особин, так і отриманого від них м'яса. Нестача м'ясної продукції від ВРХ або свиней компенсувалася кониною, але не приводила до збільшення частки ДРХ у стаді.

5. Велика кількість ВРХ свідчить про використання їх як тяглову силу для перевезення вантажів, а також для потреб землеробства. Для цієї ж мети використовували коней.

6. За складом стада тваринництво носило навколоєлищний характер, про що також побіжно свідчать знахідки кісток собак майже на кожній з перелічених пам'яток, яких використовували для випасання худоби.

7. Відмінність тваринництва слов'ян Дніпровського Лівобережжя від східних сусідів виражається у відсутності залишків верблюдів у другій половині I тис. н. е.

Автор статті висловлює щиру вдячність О.П. Журавльову за надання можливості працювати з неопублікованими матеріалами, дозвіл працювати з плановою темою, за наукові консультації та всіляку підтримку в ході роботи над зазначеним дослідженням.

¹ Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: ІА АН УРСР, 1938. — Вип. 1; Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: ІА АН УРСР, 1956. — Вип. 2.

² Цалкін В.І. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ // СА. — 1969. — № 4; Цалкін В.І. Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси // МИА. — 1956. — № 51.

³ Белан Н.Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тисячолітті н. е. // Археологія. — 1977. — № 24; Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек на Среднем Днепре // Использование методов естественных наук в археологии. — Київ, 1978.

⁴ Белан Н.Г., Журавлев О.П. Фауна городища Башмачка // Смиленко А.Т. Городище Башмачка III—IV вв. — Київ, 1992.

⁵ Журавлев О.П. Животноводство у славянского населения восточноевропейской лесостепи во второй половине I тыс. нашей эры // Вопросы истории славян. — Воронеж, 1998. — Вип. 12; Журавлев О.П. Остеологичні матеріали з Глинського городища на Ворсклі // АЛЛУ. — 1999. — № 1.

⁶ Журавлев О.П. Развитие животноводства в украинской лесостепи в I тыс. н. э. — Київ. — ПТ. 195.

⁷ Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. — Київ, 2001. — С. 63.

⁸ Усі розрахунки зроблено автором на основі відповідних даних.

⁹ Цалкін В.І. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ... — С. 92.

- ¹⁰ Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995. — С. 43.
- ¹¹ Белан Н.Г. Fauna городища Монастырек на Среднем Днепре... — С. 97.
- ¹² Цалкин В.И. Fauna из раскопок боршевских и роменских городищ... — С. 92.
- ¹³ Громова В.И. Остатки млекопитающих из раннеславянских городищ вблизи г. Воронежа (Ефименко П.П., Третьяков П.Н. Древнерусские поселения на Дону // МИА. — 1948. — № 8. — С. 119).
- ¹⁴ Журавлев О.П. Животноводство у славянского населения... — С. 34—43.
- ¹⁵ Цалкин В.И. Fauna из раскопок боршевских и роменских городищ... — С. 93.
- ¹⁶ Белан Н.Г. Fauna городища Монастырек... — С. 96, 100; Журавлев О.П. Развитие животноводства... — Табл. 2.
- ¹⁷ Цалкин В.И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии // МИА. — 1966. — № 135. — 158 с.
- ¹⁸ Цалкин В.И. Fauna из раскопок боршевских и роменских городищ. — С. 94.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Журавлев О.П. Развитие животноводства... — Табл. 4; Белан Н.Г. Fauna городища Монастырек... — С. 96, 98.
- ²¹ Михеев В.К. Подонье в составе хазарского каганата. — Харьков, 1985. — С. 26.
- ²² Матолчи Я. Кости животных с городища, селища и могильника // Маяцкое городище. — М., 1984. — С. 239—240.
- ²³ Брайчевская А.Т. Отчет о раскопках на посаде Салтовского городища. — НА ИА НАНУ. — 1959—1961/6в — С. 32—33.
- ²⁴ Михеев В.К. Указ. соч. — С. 26.
- ²⁵ Москаленко А.Н. Городище Титчиха. — Воронеж, 1965. — С. 68; также: Цалкин В.И. Результаты определения костных остатков животных из раскопок городища Титчиха // Москаленко А.Н. Городище Титчиха. — Воронеж, 1965. — С. 285.
- ²⁶ Журавлев О.П. Животноводство... — С. 34—43.
- ²⁷ Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства... — С. 142.
- ²⁸ Винников А.З. Славяне лесостепного Дона... — С. 47.
- ²⁹ Белан Н.Г. Fauna городища Монастырек... — С. 99.
- ³⁰ Потапов А.В. Новые материалы к истории скотоводства и охоты в древнем Чернигове // Проблемы археологии южной Руси — Киев, 1990. — С. 37—41.
- ³¹ Цалкин В.И. Fauna из раскопок в Гродно (Воронин Н.Н. Древнее Гродно // МИА. — 1954. — № 41. — С. 213).
- ³² Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства... — С. 143.
- ³³ Цалкин В.И. Дикие и домашние животные Старой Рязани (А.Л. Монгайт. Старая Рязань // МИА. — 1955. — № 49. — С. 202, 223).
- ³⁴ Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства... — С. 143.
- ³⁵ Цалкин В.И. Fauna из раскопок боршевских и роменских городищ. — С. 99. — Табл. 4.
- ³⁶ Белан Н.Г. Fauna городища Монастырек... — С. 99.
- ³⁷ Журавлев О.П. Развитие животноводства... — Табл. 4.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ Громова В.И. Остатки млекопитающих... — С. 122.
- ⁴⁰ Москаленко А.Н. Городище Титчиха... — С. 68.
- ⁴¹ Журавлев О.П. Животноводство... — С. 36.
- ⁴² Михеев В.К. Подонье в составе хазарского каганата... — С. 26.
- ⁴³ Брайчевская А.Т. Отчет о раскопках... — С. 32—33.
- ⁴⁴ Белан Н.Г. Fauna городища Монастырек... — С. 99; Потапов А.В. Новые материалы... — С. 37—41; Цалкин В.И. Материалы для истории... — С. 142; Цалкин В.И. Fauna из раскопок в Гродно... — С. 213; Цалкин В.И. Дикие и домашние животные Старой Рязани... — С. 202—223.
- ⁴⁵ Белан Н.Г. Fauna городища Монастырек... — С. 101; визн. О.П. Журавльева.
- ⁴⁶ Журавлев О.П. Развитие животноводства... — Табл. 4.
- ⁴⁷ Брайчевская А.Т. Отчет о раскопках... — С. 32—33.
- ⁴⁸ Журавлев О.П. Животноводство... — С. 37.
- ⁴⁹ Журавлев О.П. Развитие животноводства... — Табл. 4; Белан Н.Г. Fauna городища Монастырек... — С. 99.
- ⁵⁰ Винников А.З. Славяне лесостепного Дона... — С. 47; Громова В.И. Остатки млекопитающих... — С. 122; Журавлев О.П. Животноводство у славянского населения... — С. 36; Цалкин В.И. Fauna из раскопок боршевских и роменских городищ... — С. 99; Цалкин В.И. Результаты определения костных остатков... — С. 285.
- ⁵¹ Матолчи Я. Кости животных с городища, селища и могильника... — С. 239—240.
- ⁵² Брайчевская А.Т. Отчет о раскопках... — С. 32—33.
- ⁵³ Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства... — С. 142; Цалкин В.И. Fauna из раскопок в Гродно... — С. 213; Цалкин В.И. Дикие и домашние животные Старой Рязани... — С. 202, 223.

⁵⁴ Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек... — С.99; Потапов А.В. Новые материалы... — С. 37—41.

⁵⁵ Журавлев О.П. Развитие животноводства... — Табл. 4; Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек... — С. 99.

⁵⁶ Винников А.З. Славяне лесостепного Дона... — С. 47; Громова В.И. Остатки млекопитающих... — С. 122; Журавлев О.П. Животноводство у славянского населения... — С. 36; Цалкин В.И. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ... — С. 99; Цалкин В.И. Результаты определения костных остатков... — С. 285.

⁵⁷ Брайчевская А.Т. Отчет о раскопках... — С. 32—33.

⁵⁸ Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек... — С. 99; Потапов А.В. Новые материалы... — С. 37—41; Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства... — С. 142; Цалкин - В.И. Фауна из раскопок в Гродно... — С. 213; Цалкин В.И. Дикие и домашние животные Старой Рязани... — С. 202—223.

⁵⁹ Михеев В.К. Подонье в составе хазарского каганата... — С. 26; Винников А.З. Славяне лесостепного Дона... — С. 47.

⁶⁰ Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников... — С. 63.

⁶¹ Справочник животновода-любителя. — Днепропетровск, 1982. — С. 31. — Табл. 9.

⁶² Большая советская энциклопедия. 3-е изд. — М., 1973. — Т. 12. — С. 385; Там же. — 1974. — Т. 18. — С. 279.

⁶³ Бибикова В.И. К интерпретации остеологического материала из скифского кургана Толстая Могила // СА. — 1973. — № 4. — С. 67.

⁶⁴ Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников... — С. 63.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Деякі критичні зауважиння щодо палеоекономічних розрахунків взагалі див., наприклад: Николова А.В. Заметки к палеоэкономическим реконструкциям ранних форм земледелия (на примере трипольской культуры) // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 161—163.

Одержано 16.09.2002

С.А. Горбаненко

К ИСТОРИИ ЖИВОТНОВОДСТВА У СЛАВЯН ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ ДНЕПРА ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ I тыс. н. э.

В настоящее время в научной литературе, а также в неопубликованном виде накопились археозоологические материалы в объеме, достаточном для попытки восстановления состава стада животных у славян на территории Левобережья последней четверти I тыс. н. э. Указанные материалы позволяют утверждать, что животноводство славян имело довольно высокий уровень развития.

Большую часть животных составлял крупный рогатый скот. Исследования показали, что животных, традиционно использующихся в качестве тягловой силы, убивали на мясо в большинстве случаев во взрослом и полузацелом возрасте, в то время как свиней, выращиваемых исключительно на мясо, убивали молодыми. Это дает возможность предполагать наличие хорошей кормовой базы и, как следствие, развитое земледелие.

S.A. Gorbanenko

AS TO THE HISTORY OF CATTLE-BREEDING OF SLAVES

TRIBES ON THE TERRITORY OF THE LEFT BANK OF DNIEPER RIVER IN THE LAST QUARTER OF 1ST MILLENNIUM AD

On present day a number of archeozoological materials is stored in the scientific literature and unpublished papers, which is enough for the attempt of reconstruction of animal herd stuff, which the Slav population on the territory of the Left Bank of Dnieper had in the last quarter of 1st millennium AD. This database permits to contend that Slav population had a highly developed cattle-breeding.

The neat cattles were the mane part of animals. Researching showed that animals, which were used as a draught power traditionally, were killed for meat in the most cases when they were adult or in the faze of pubescence, where as pigs which were bred only for meat were killed as sucking-pigs. This data permits to suppose the presence of feeding-stuffs and, as a consequence, well developed agriculture.

Нові відкриття і знахідки

С.В. Іванова,
К.А. Петрова, І.А. Будикін

НАЙДАВНІШИЙ КАМ'ЯНИЙ ЯКІР З ПОСЕЛЕННЯ ГРИБІВКА IV

У статті розглянуто кам'яний якір та вироби з глини із поселення Грибівка IV у Північно-Західному Причорномор'ї.

У 2001 р. біля с. Грибівка Овідіопольського р-ну Одеської обл. досліджувалось епонімне поселення (Грибівка IV), яке знаходиться на похилому схилі правого берега р. Барабой, за 900 м на південь від південно-західної околиці сучасного села. Умовна площа поселення — 250 × 100 м (рис. 1). У процесі дослідження пам'ятки по лінії північ — південь було закладено чотири розкопи (А, Б, В, Г) площею по 100 м² кожний. Слідів житлових та господарчих споруд у розкопах не знайдено, однак це зовсім не виключає їхньої наявності взагалі.

У цілому знахідки свідчать на користь того, що поселення Грибівка IV було багатошаровим. Найдавніший комплекс належить до палеолітичного часу і презентований трьома пластинами з патиною, дві з яких мають сліди використання¹. Культурний шар загалом складається із фрагментів кераміки та інших знахідок і прослідовується на всіх розкопах. З урахуванням підйомного матеріалу колекція складається з 1483 фрагментів ліпних посудин і кількох десятків фрагментів гончарних посудин та амфор. Поодинокі знахідки можна пов'язати з культурою Гумельниця². Більшість кераміки належить до сабатинівської культури епохи пізньої бронзи (рис. 2). У культурному шарі також знайдено знаряддя праці з кременю, каменю та кістки.

Кам'яні знаряддя праці з поселення широко розповсюджені на пам'ятках епохи бронзи. Це фрагменти зернотерок, абразиви, розтиральники, оброблене каміння. Кременевий інвентар презентований нуклеусами та сколами з них, віщепами та невеликою кількістю предметів зі слідами вторинної обробки. Серед кістяних знарядь слід відзначити цілий тупик (знаряддя для обробки шкір) і кілька їхніх фрагментів. Невелика частка кісток тварин має сліди спрацьованості, однак без трасологічного аналізу неможливо визначити, до якого типу знарядь вони належать.

Особливе місце у колекції кам'яних виробів займає кам'яний якір із пазом для прив'язування (рис. 3, 1, 2). Його розмір 26,8 × 15,6 см, маса 6,5 кг. Форма якоря асиметрична, поверхня обкатана. Враховуючи той факт, що на поселенні амфорний матеріал складає дуже незначний відсоток, уявляється можливим співвіднести якір з основною масою знахідок і датувати його сабатинівським часом. Якорі епохи бронзи — досить рідкісні знахідки у Причорноморському регіоні, а в Дністро-Дунайському межиріччі це взагалі перша знахідка подібного роду. Аналогічні предмети відомі лише на схід від Північно-Західного Причорномор'я — в Подніпров'ї та на Дону. З колекції Запорізького краєзнавчого музею походить якірний камінь, що датується кінцем IV—II тис. до н. е. Якір місцями ретельно відшліфований і має розміри 28 × 28 см, товщину 9 см, масу 8,5 кг. Рівачак в його верхній частині та заглиблення в нижній призначений для прив'язування якоря до невеликого судна³. Кам'яні грузила відомі на Михайлівському поселенні, що належить ямній культурі⁴. Велика кількість грузил для

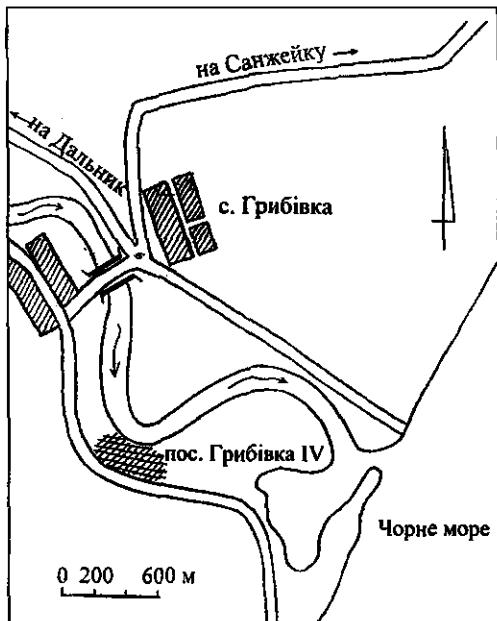

Рис. 1. Схема розташування поселення Грибівка IV

нах Ойкумени універсальної форми якоря, який складався з дерев'яної хрестовини або рогатки та якірного каменю (рис. 4, 2—5). Причому конструкції стародавніх якорів могли бути різними, але технологічна схема була єдиною. У цих конструкціях сполучається принцип дії гака, який заривався в ґрунт, і звичайного вантажу. У такому разі камінь служить важелем, що перевертає під час натягнення мотузки якір на бік, на один із двох кінців дошки, який під дією каменя й заглибується в ґрунт. Якірні камені застосовували не лише для стоянок човнів та суден, а й для утримання останніх за курсом⁶. З великою обережністю можна

рибалських сіток і кам'яних якорів відома в пам'ятках кобяковської культури на нижньому Дону⁵. Їхні розміри коливаються від 11 до 45 см, маса — від 0,6 до 6—7 кг. Особливістю якорів кобяковської культури є наявність на них двох пазів-«перетяжко», що дало змогу авторові дослідження реконструювати особливий тип якорів та грузил, де використовувалися якірні каміння подібної конструкції (рис. 4, 1).

Якірний камінь із Грибівки має лише одну «перетяжку», що дає змогу припустити іншу конструкцію якоря. Річ у тім, що паз є лише на трьох (верхній та двох бічних) площинах якоря і відсутній на його «підмурку». Отже, тут мовиться не про єдиний варіант реконструкції (а саме — про найпростіший якір у вигляді каменю та прив'язаної до нього мотузки). Дослідники зазначають існування в давнину в різних части-

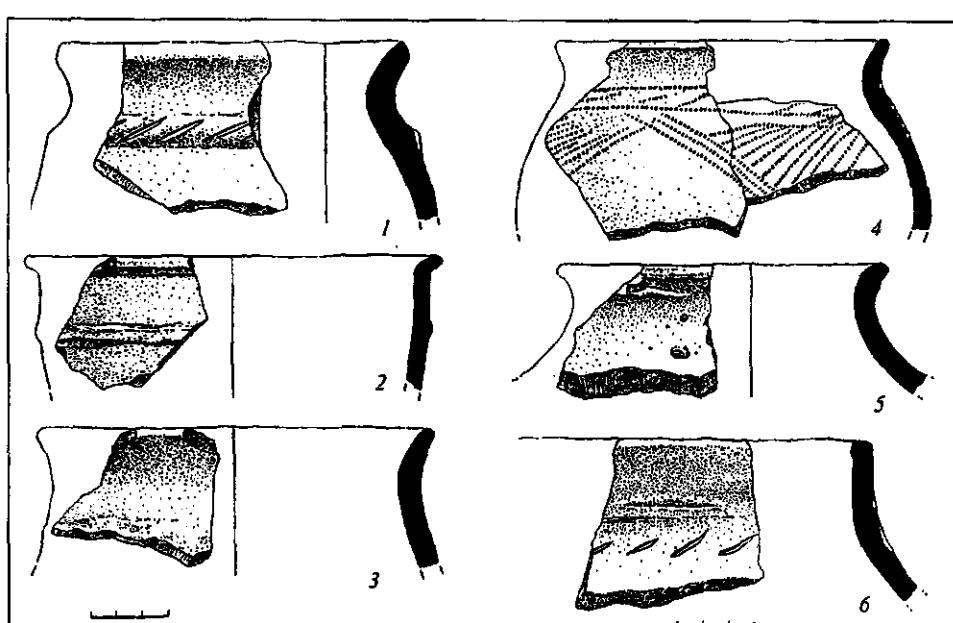

Рис. 2. Кераміка з поселення Грибівка IV

припустити, що подібну конструкцію якоря використовувало й населення епохи пізньої бронзи Північно-Західного Причорномор'я (рис. 3, 3).

Один із авторів статті разом зі старшим науковим співробітником Одеського археологічного музею Л.В. Субботіним експериментальним шляхом встановили найоптимальнішу конструкцію якоря (рис. 3, 3)⁷. Найімовірніше, якірний камінь було покладено на дошку, пряму чи трохи прогнуту. До неї він кріпився за допомогою канату або двох гілок, просмикнутих в отвори дошки. Канат або гілки скріплювалися у вигляді рогатки (рис. 3, 3; 4, 2—5). Слід зазначити, що внаслідок асиметричної форми якоря паз було зроблено не посередині каменя, а ближче до його широкого краю (для кращої балансировки та зміщення центру ваги) (рис. 3, 1, 2).

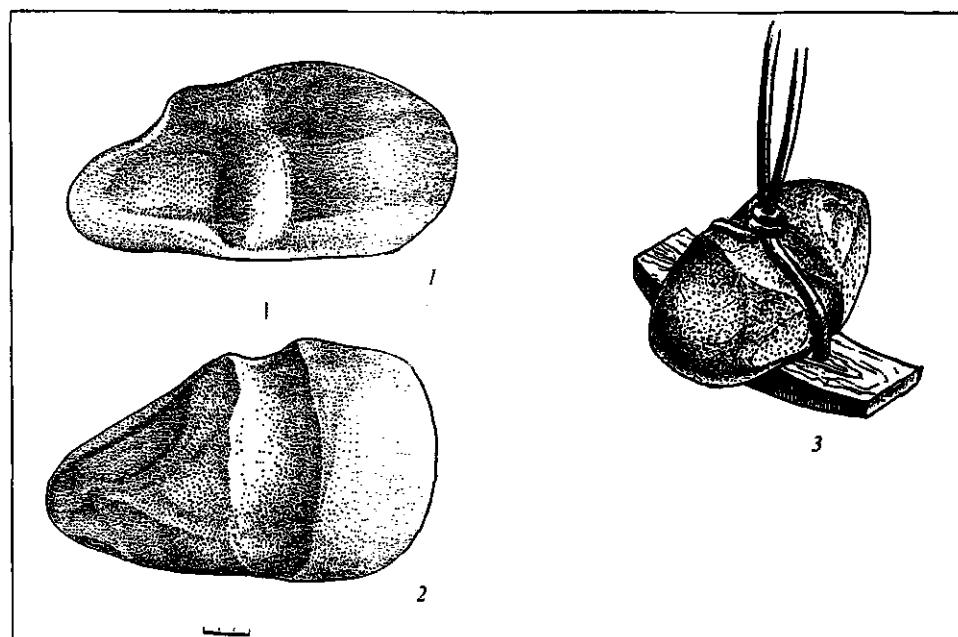

Рис. 3. Кам'яний якор з поселення: 1 — вигляд збоку; 2 — вигляд зверху; 3 — реконструкція якоря

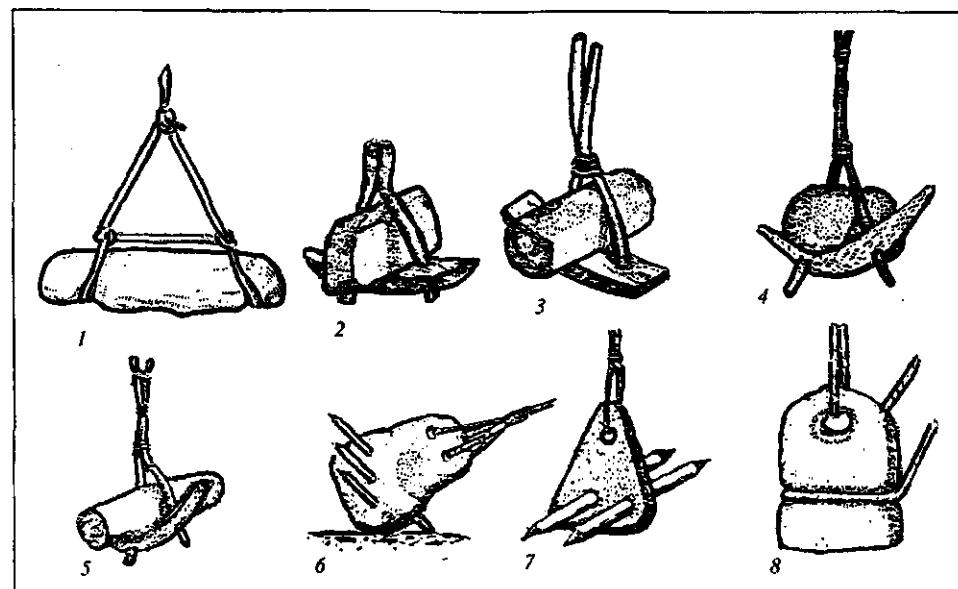

Рис. 4. Зразки кам'яних якорів: 1 — кобяківська культура; 2—5 — знахідки з різних частин світу; 6 — Середземне море; 7 — Єгипет (1 — за Е.С. Шарафутдиновою; 2—7 — за Л.Н. Скрягіним)

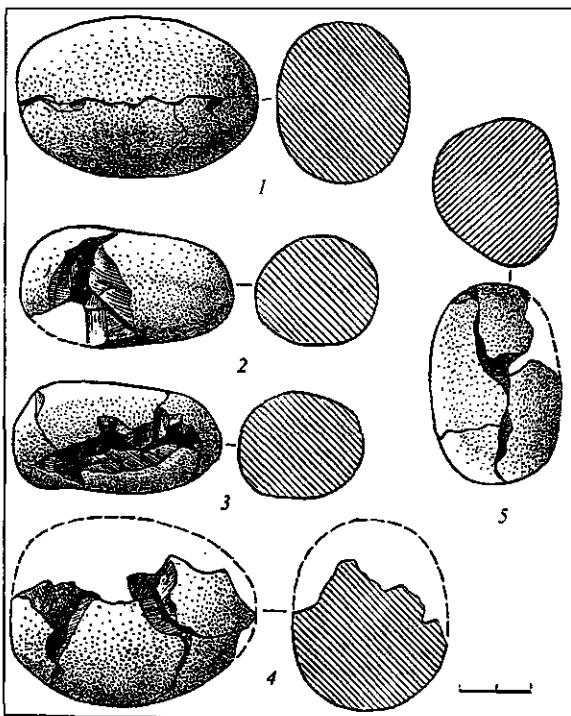

Рис. 5. Глиняні вироби з поселення Грибівка IV

що вивчають історію мореплавання, відмічають культове значення якоря в глибоку давнину. Археологічні дані засвідчують, що якір судна з найдавніших часів вважався священним. Це було пов'язане з його особливим призначенням — рятувати життя людини¹¹. У Стародавньому Єгипті епохи 5-ї династії (3000—2600 рр. до н. е.), у Фінікії (2300 р. до н. е.) відомі святилища та вівтарі, пов'язані з культом якоря¹². У цьому контексті великий інтерес становлять п'ять глиняних виробів, що мають форму яєць (рис. 5), які походять з того самого квадрата, що й якір. На семантичному рівні ці артефакти цілком можуть бути співвіднесені. «Глиняні яйця» є досить рідкісною знахідкою на пам'ятках середньо- та пізньобронзового періоду. Найдавніші подібні вироби було зафіксовано на поселенні сосницької культури Пустинка, де вони являли собою валічки для вистилання підлоги¹³. На пам'ятках епохи середньої бронзи глиняні вироби у формі яєць несуть уже не функціональне, а ритуальне забарвлення. У житлі нижнього шару сабатинівського поселення Ушкалка (Херсонська обл.) було розкопано культове місце (жертвотвірник), в якому серед інших знахідок (а саме — глиняних фігурок тварин) були й 12 невеликих глиняних виробів, які за формою та розмірами нагадують куряче яйце¹⁴. Мабуть, і тут можна прослідкувати семантичний зв'язок, що втілює уявлення давньої людини про відродження життя. Згадуються аналогічні вироби й серед знахідок багатошарового Зливкінського поселення на Донеччині¹⁵. Подібні артефакти виявлено на сабатинівському поселенні Новокиївка у Приазов'ї¹⁶, а також у комплексі, що походить з жертвотвірника на поселенні зрубної культури Усове озеро. Появу «глиняних яєць» автор дослідження пов'язує з впливом сабатинівської культури¹⁷.

Ритуальне забарвлення цієї категорії знахідок визнає більшість дослідників. Зазначають, що формула «життя—смерть—відродження» була основоположною для міфологічної свідомості людства у цілому. Генетичний аспект приписується у багатьох світоглядних схемах саме яйцю, яке дало початок світу, що вміщував нове життя. І яйце, і якір у цьому контексті можуть бути співвіднесені з категоріями «життя» та «відродження», виступаючи опозицією категорії «смерть»¹⁸.

Співвіднесення двох досить неординарних у сабатинівській культурі артефактів, безумовно, привертає увагу. Їх інтерпретація свідчить про значущість

Характерно, що на західному узбережжі Чорного моря в бронзовому віці використовували якорі зовсім іншої форми. Це були площинні камені з одним, двома або трьома отворами⁸. Такі конструкції якорів тяжіють до Середземномор'я. У давнину його мешканці застосовували кам'яні якорі з двома отворами для мотузки або з чотирма чи п'ятьма отворами, через які пропускали дрочки (рис. 4, б)⁹.

Поселення Грибівка IV розташоване практично в гирлі р. Барабой, при впадінні її в Чорне море. Нині річка відокремлена від моря пересипом. Проте теперішня географічна ситуація суттєво відрізняється від стародавньої, оскільки пересип — досить пізнє утворення, яке виникло не раніше XIV ст.¹⁰. Отже, якір у шарі пізньої бронзи поселення є знахідкою цілком доречною і не випадковою. Дослідники,

знахідок навіть з периферії поселень, де відсутні будь-які сліди життєдіяльності у вигляді залишків будівель або господарських ям. Знахідки з поселення Грибівка IV становлять безсумнівний інтерес як для реконструкції історії населення Північно-Західного Причорномор'я в цілому, так і для виявлення окремих рис духовного життя та побуту носіїв сабатиновської культури.

¹ Висловлюємо щиро подяку старшому науковому співробітнику відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України С.П. Смольниковій за визначення кременевих артефактів епохи палеоліту та бронзової доби.

² Висловлюємо щиро подяку завідувачу фондів ОАМ НАН України старшому науковому співробітнику Л.В. Субботіну за визначення цієї кераміки.

³ Шаповалов Г.І. Якорний камень епохи бронзи из коллекции Запорожского краеведческого музея // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. — Запорожье, 1990. — С. 107.

⁴ Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. — К, 1962. — С. 175—176.

⁵ Шарафутдинова Э.С. Памятники пред斯基фского времени на Нижнем Дону (Кобяковская культура) // (САИ В-11) — Л., 1980. — 128 с.

⁶ Скрягин Л.Н. Книга о якорях. — М., 1973. — С. 8—9.

⁷ Графічна реконструкція якоря та інші ілюстрації Л.В. Субботина.

⁸ Лазарев М. Потьоміната флотилія. — Варна, 1975. — С. 43—51.

⁹ Скрягин Л.Н. Указ. соч. — С. 8.

¹⁰ Висловлюємо щиро подяку за консультацію канд. геол. наук В.Ф. Петруню.

¹¹ Шаповалов Г.І. Корабли веры. Судоходство в духовной жизни древней Украины. — Запорожье, 1997. — С. 10.

¹² Окороков А. Символ мореплавания и надежды // Наука и религия. — 1985. — № 12. — С. 21.

¹³ Березанская С.С. Пустынка — поселение эпохи бронзы на Днепре. — Киев, 1974. — С. 106, 110. — Рис. 32.

¹⁴ Телегін Д.Я. питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Півдніпров'я (за матеріалами розкопок в с. Ушканка) // Археологія. — 1961. — 12. — С. 4

¹⁵ Швецов М.Л. Исследования Зливинского многослойного памятника // Археол. открытия. — 1985 г. — М., 1987. — С. 433.

¹⁶ Geršcovič J.P. Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres // Archaologie in Eurasien. — 1999. — Bd. 7. — T. 37, 10, 11.

¹⁷ Березанская С.С. Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. — Киев, 1990. — С. 88.

¹⁸ Кирилюк А. Универсалии культуры и семиотика дискурса. Миф. — Одесса, 1996. — С. 17, 113—116.

Одержано 17.05.2002

С.В. Иванова, К.А. Петрова, И.А. Будыкин

ДРЕВНЕЙШИЙ КАМЕННЫЙ ЯКОРЬ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ ГРИБОВКА IV

В статье рассмотрен якорный камень из поселения сабатиновской культуры в Северо-Западном Причерноморье. Приведены аналогичные находки бронзового века из других территорий, предпринята попытка реконструкции формы якоря.

Находка якоря на поселении сочетается с другой редкой категорией находок — «глиняными яйцами». Находки сопоставлены на semanticическом уровне.

S.V. Ivanova, K.A. Petrova, I.A. Budykin

THE MOST ANCIENT STONE ANCHOR FROM THE SETTLEMENT OF GRABIVKA IV

The article deals with anchor stone from the settlement of Sabatinivs'ka culture in the northwestern area of the territory to the North from the Black Sea coast. The authors adduce analogous finds which dates to the Bronze Age from another territories, and make the attempt of reconstruction of shape of an anchor.

Finding of the anchor on the settlement is brought into correlation with another rare category of finds, the «clay eggs» are. The finds were compared by semantic method.

ФІБУЛА З ВИЙМАСТИМИ ЕМАЛЯМИ З ВЕЛИКОЇ СНІТИНКИ

Фібули з хрещатим завершенням виступають етнографічно ознакою окремого племені у складі слов'ян київської культури. На межі III—IV ст. унаслідок зміни населення деякі прикраси потрапляють на черняхівські пам'ятки.

Під час дослідження у 1988—1989 рр. поселення черняхівської культури біля с. Велика Снітинка (пункт 2) у Фастівському р-ні Київської обл.¹ нам передали рідкісну бронзову фібулу², знайдену на лівому березі р. Снітка (притока Унави—Ірпеня—Дніпра), навпроти дослідженої ділянки поселення з майстернями по виготовленню гребенів з оленячого рогу. Місце знахідки — сусіднє ремісниче поселення Велика Снітинка 3 (рис. 1), що розташоване в західній частині села, на садибах на вул. Некрасова (куток «Сахалін»). Під час спорудження тут городнього паркану селяни натрапили на давню яму зі скучченням оленячих рогів — склад сировинного матеріалу. На цій самій пам'ятці було знайдено залізний наконечник списа завдовжки до 40 см, що, на жаль, не зберігся. У закладеному нами розвідковому шурфі (40 м²) культурний шар сягав 1 м. Крім черняхівської кераміки виявлено напівкулясте ткацьке грузило, обрізки рогових виробів, шматок бронзового дроту, який призначався на заклепки для скріплення гребенів³.

Фібула з Великої Снітинки належить до кола речей з виймчастими емалями (інакше «варварські емалі»), за типологією Г.Ф. Корзухіної, до типу ажурних трикутних фібул, підтип III.2 — із хрещатим кінцем⁴. Її розмір 135 × 57 мм (рис. 2). Виріб відлито з бронзи; в отворах на виступах широкого кінця збереглися запізні оксиди від осі втраченого пружинного апарату. Голка пружини приступувалась до масивного гачка з тильного боку. Чотири плоскі щитки мали на лицьовому боці гнізда, заповнені кольоровою емаллю: центральний трикутний щиток — із прозорого зеленого скла, два трикутні в широкій частині та ромбоподібні на кінцевому хресті — із глухого червоного скла. Вважається, що за сировину для емалей в подібних речах правила імпортні скляні намистини. Можливо, для емалевих вставок призначалися (або скоріше імітували їх) слабо заглиблені круглі гнізда на бокових променях хреста. Мають вигляд гнізд глибокі напівкруглі заглиблення в основах парних трикутників, але насправді тут мали бути наскрізні отвори подібно до екземпляру з Черняхова (рис. 3, 1), що добре видно на тильному боці виробу. Такі самі ливарні дефекти залишилися подекуди в інших ділянках наскрізних прорізів виробу.

Крім трикутних та деяких інших типів фібул до речей кола варварських емалей належать також підвіски, ланцюги, браслети, шпора та ін. Найпоширеніші вони були в Середньому Подніпров'ї (особливо на південній Київщині) та в Прибалтиці і меншою мірою в північних частинах басейнів Дніпра та Волги⁵. У наш час установлено, що середньодніпровські знахідки пов'язані з ранньослов'янським населенням київської культури⁶. Емалі з'являються тут у II ст. н. е.; час побутування трикутних фібул обмежується серединою III — початком IV ст.⁷.

Для черняхівської культури речі кола варварських емалей не характерні. З розкопок досі відома лише пара Т-подібних (перекладчастих) фібул, поєднаних залізним ланцюжком (Компанійці, пох. 2)⁸. Проте цілу серію таких речей випадково було знайдено в різний час у районі відомих з часів В.В. Хвойки черняхівських пам'яток Черняхів та Ромашки. Це трикутні, підковоподібні та Т-подібні фібули, різні підвіски. Зокрема, з обох пунктів походять подібні до великоснітинської знахідки фібули підтипу III.2 — трикутні з хрещатим кінцем (Черняхів — 3 екз., Ромашки — 1 екз.); решту аналогічних речей було знайдено на поселенні київської культури Нові Безрадичі, поблизу с. Пекарі під Каневом, а також пару фібул у скарбі поблизу м. Борзна в Чернігівській обл.⁹ (рис. 3).

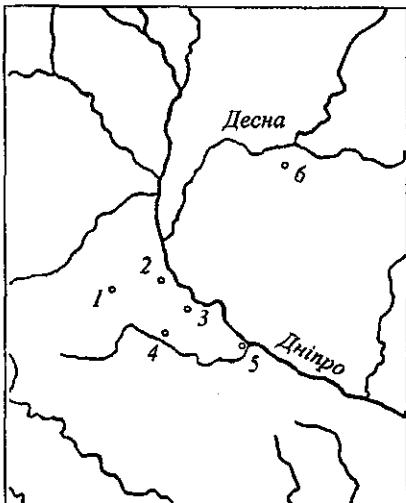

Рис. 1. Карта знахідок трикутних фібул підтипу III.2: 1 — Велика Снітинка; 2 — Нові Безрадичі; 3 — Черняхів; 4 — Ромашки; 5 — Пекарі; 6 — Борзна

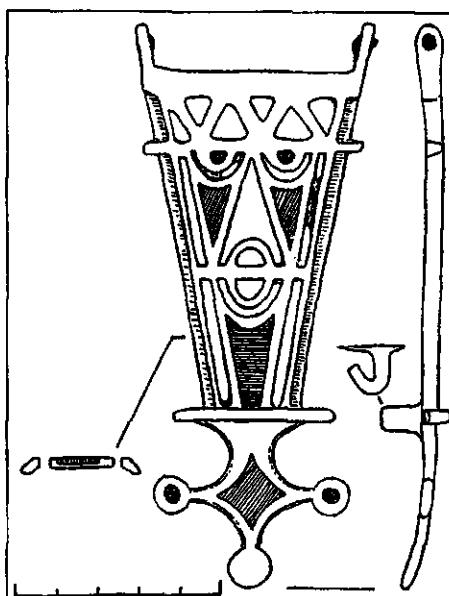

Рис. 2. Фібула з Великої Снітинки

Фібули підтипу III.2 можна поділити на два варіанти. Для першого (типологічно і, мабуть, хронологічно більш раннього) притаманний «простий» хрест на вузькому кінці та кільцеві елементи — на широкому (Черняхів, 13/3; Ромашки, Борзна) (рис. 3, 1—3). Для другого варіанта характерні «складний» хрест (хрестоподібне оформлення променів) на вузькому кінці та прорізний зигзаг — на широкому кінці (Черняхів, 13/1 та, імовірно, 13/2¹⁰, Нові Безрадичі, Пекарі) (рис. 3, 4—6). Екземпляр з Великої Снітинки належить до першого варіанта («простий» хрест та напівкільцеві елементи), але має вже ознаку другого (прорізний зигзаг).

Як відомо, у римську добу у багатьох народів Європи художньо оформлені фібули різних типів (як правило, пара однакових екземплярів) складали елемент парадного вбрання шляхетних жінок — представниць сімей родоплемінної верхівки. Деякі типи цих прикрас набувають характеру етнографічного визначника, притаманного певним народам, як, наприклад, двошщикові фібули у готів та гепідів другої половини IV—VI ст.

Не можна не звернути увагу, що з дев'ятнадцяти відомих нам фібул підтипу III.2 всі, крім пари з Борзни, сконцентровані у вузькому регіоні Київського Подніпров'я між Ірпенем та Россю (рис. 1). Ця територія майже збігається з межею поширення західних пам'яток Середньодніпровської групи київської культури, яких на правому березі Дніпра налічується зараз близько 40: Білгородка, Глеваха, Ходосівка, Нові Безрадичі, Хлєпча, Мотовилівська Слобідка, Обухів 2, 3 та 7,

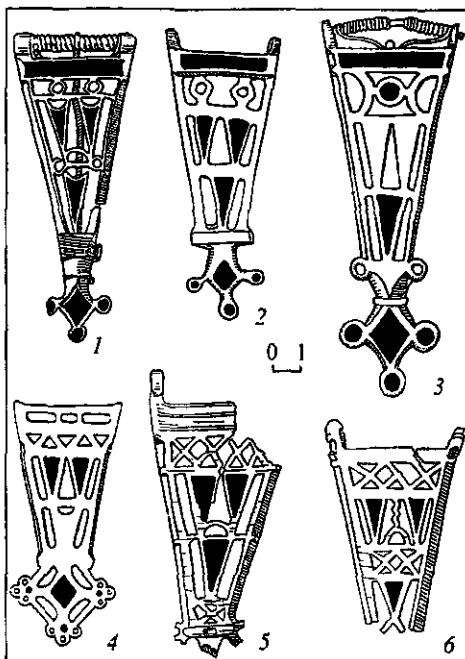

Рис. 3. Фібула підтипу III.2: 1—3 — перший варіант; 4—6 — другий варіант; 1 — Черняхів, 13/3; 2 — Ромашки; 3 — Борзна; 4 — Черняхів, 13/1; 5 — Нові Безрадичі; 6 — Черняхів, 13/2 (за: Корзухина Г.Ф. Предметы... — Табл. 1, 2; 5, 6, 7; 6, 3, 7)

Григорівка та ін. 11. На нашу думку, емалеві фібули з хрещатим завершенням виступають етнографічною ознакою місцевого населення, що відповідало київській культурі. Самі прикраси належали жінкам з родовитих сімей — імовірно, із клану племінних володарів. Не виключено, що геометричний декор трикутних фібул разом з кольорами емалевих вставок несли певний геральдичний зміст на зразок сарматських родових тамт або, пізніше, тризубів київських князів. До парадного гарнітуру місцевих аристократок входили й інші емалеві прикраси, поширені в той час на Середньому Подніпров'ї, наприклад, підвіски-лунниці.

Населення північних та центральних регіонів черняхівської культури пов'язують переважно з германцями-готами, що мігрували з ареалу вельбарської культури (північно-східна Польща, Волинь)¹³. Появу в чужинському середовищі не притаманних йому речей навряд чи можна пояснити через мирні стосунки з місцевими мешканцями. Історія відносин черняхівських та київських племен пройшла кілька етапів¹³. Найраніші черняхівські пам'ятки з'являються на півдні Київського Подніпров'я, тобто на південно-західних кордонах київської культури, у другій треті — другій половині III ст. (Завадівка, Журавка, Ромашки, Рижівка). До східних сусідів починає надходити потік черняхівських ремісничих виробів та імпортів з Причорномор'я. Проте близько рубежу III—IV ст. селища київської культури зникають із лісостепових районів Київського Подніпров'я під тиском черняхівської (тобто готської) експансії. На цій території виникають черняхівські поселення, інколи на місці київських пунктів (Глеваха, Обухів). Тоді ж на черняхівських пам'ятках з'являються вироби з емалями, треба гадати, нерідко разом із полоненими жінками. Частина київського населення знаходить притулок серед споріднених племен басейну Десни. Цим можна пояснити наявність фібул із хрещатим завершенням у Борзнянському скарбі.

Певним підтвердженням наших міркувань є подібне розміщення іншої групи речей з емалями. Ідеється про підвіску-лунницю з вельбарського могильника Дитиничі на Ровенщині, германська належність якого сумнівів не викликає¹⁴. Найближчі аналогії до цієї підвіски, тобто варіант лунниць з додатковими елементами на верхньому та нижньому краях корпусу, мають таку саму географію поширення, що й фібули з хрещатим завершенням: Черняхів, с. Хрестатик Черкаського р-ну, Черкаський р-н, Канівський р-н; с. Вишеньки в нижній течії Десни¹⁵.

Отже, розглянуті прикраси з емалями допомагають відновити один з епізодів гото-слов'янських відносин пізньоримського часу.

¹ Магомедов Б.В. Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III—IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України. — К., 1992. — С. 94—116.

² Користуємося нагодою висловити за це ширу подяку краєзнавцю з Фастова пану О.Ф. Кирилюку.

³ Аналогічні знахідки походять із пункту 2: Магомедов Б.В. Зазн. праця. — Рис. 7, 13, 14, 24, 25; 13, 7.

⁴ Корзухина Г.Ф. Предметы убора с выемчатыми эмалями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье // САИ. — 1978. — Вып. Е1-43. — С. 24.

⁵ Корзухина Г.Ф. Указ. соч. — Карта.

⁶ Даниленко В.М. Пізньозарубінські пам'ятки київського типу // Археологія. — 1976. — Вип. 19. — С. 84—87; Горожовський Е.Л. Хронология украшений с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — Київ, 1982. — С. 125—139; Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры (Свод археологических источников). — Київ, 1992. — С. 68—70.

⁷ Горожовський Е.Л. Хронология ювелірних изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Київ, 1988. — С. 17—18.

⁸ Махно Є.В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Т. I. — Рис. 4.

⁹ Корзухина Г.Ф. Указ. соч. — С. 24, табл. 1, 1, 2; 5, 6, 7; 6, 2, 3, 7. Для позначення фібул з Черняхова ми користуємося нумерацією цього видання.

¹⁰ У фібули Черняхів 13/2 втрачений вузький кінець, проте вона дуже подібна до екземпляру з Нових Безрадичів.

¹¹ Терпиловский Р.В., Абасина Н.С. Указ соч. — С. 99—119.

¹² Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001. — С. 15.

¹³ Магомедов Б. Указ. соч. — С. 126; Terpilovskij R., Magomedov B. Bevölkerung der östlichen Ukraine in der Römerzeit. Über die Kontakte der Cernjachov- und Kiever Kultur // Eurasia Antiqua (у друку).

¹⁴ Смішко М.Ю., Свєтніков І.К. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ. — 1961. — Вип. 3. — Рис. 4, 10.

¹⁵ Корзухина Г.Ф. Указ. соч. — Табл. 8, 7; 9, 1, 3, 4; 13, 2; 23, 3.

Одержано 25.09.2002

Б.В. Магомедов

ФИБУЛА С ВЫЕМЧАТЫМИ ЭМАЛЯМИ ИЗ ВЕЛИКОЙ СНЕТИНКИ

Ажурная треугольная фибула с крестчатым завершением (подтип III.2 по Г.Ф. Корзухиной, середина III — начало IV в.) обнаружена на поселении черняховской культуры. Судя по узкой локализации таких находок, они были этнографическим украшением знатных женщин отдельного племени (венедов-славян?), входившего в Среднеднепровскую группу киевской культуры. На рубеже III и IV вв. такие поселения исчезают под давлением черняховской (т. е. готской) экспансии. Этим же временем же на черняховских памятниках датируются отдельные изделия с эмалями, иногда вместе с останками их владелиц. Часть киевского населения находит пристанище среди родственных племен бассейна Десны. Этим объясняется наличие рассмотренных фибул в Борзнянском кладе.

B.V. Magomedov

THE FIBULA WITH EMARGINATE ENAMEL FROM THE VELYKA SNYTINKA

Open-worked three-cornered fibula with cross-shaped end (subtype III. 2 by G.F. Korzukhina, the middle of the 3rd – the beginning of 4th century AD) is found on the site of Chernyakhov culture. Judging by the narrow localization of such finds, they were an ethnographical adornment, which the noble women of separate tribe (venedi - the Slav) had. The tribe was a part of the Middle Dnieper cluster of Kyiv culture. About the turn of the 3rd century the settlements of this population vanished under the pressure of Chernyakhov culture (that is Gothic) expansion. Separate wares with enamel date to the same time on the sites of Chernyakhov culture, sometimes with remains of their holders. A part of population of Kyiv culture found a haven among the kindred tribes of Desna river basin. This fact explains the fibulas under review being in the Borsnyanskiy treasure trove.

С.М. Ляшко

ПРО УЧАСТЬ В.Ю. ДАНИЛЕВИЧА У ПІДГОТОВЦІ ТА РОБОТІ ХІІ АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ В 1902 р. У ХАРКОВІ

Публікацію присвячено 100-річчю ХІІ Археологічного з'їзду в Харкові та участі в ньому В.Ю. Данилевича (1872—1936).

У праці «Археология России», яка вийшла друком у 1881 р., Голова Імператорського археологічного товариства граф О.С. Уваров зазначав, що на карті археологічних пам'яток Росії Харківська губернія виглядає білою плямою. У колах археологів ця думка побутувала ще до 90-х років XIX ст. Разом з тим праці Д.І. Багалія («Общий очерк древностей Харьковской губернии», 1890), а також археологічні розкопки та розвідки, які було проведено на Харківщині під час підготовки ХІІ Археологічного з'їзду (далі А3), суттєво змінили пануючий погляд. У цих дослідженнях, а також у підготовці та роботі з'їзду, який відбувся 15—27 серпня 1902 р. в Харкові, активну роль брав В.Ю. Данилевич.

Василь Юхимович Данилевич (1872—1936) — історик, археолог, нумізмат, приватдоцент Харківського університету (1903—1907), приват-доцент Університету Св. Володимира (1907—1915). Закінчив історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира (1891—1896). Вивчав російську історію, доісторичну археологію та нумізматику під керівництвом проф. В.Б. Антоновича, який заснував історико-археологічний напрям у вивчені минулого України. Із трьох поколінь його учнів такі вчені, як В.Г. Лискоронський, В.Ю. Данилевич, В.Є. Козловська у подальшому професійно займалися археологією¹.

Улітку 1901 р. В. Данилевич жив і працював у Харкові, готувався до магістерських іспитів з російської історії. Одночасно за дорученням Харківського Підготовчого Комітету з підготовки ХІІ А3 «разом з науковими силами усіх факультетів» Харківського університету брав участь у підготовці з'їзду. У вересні-жовтні 1901 р. В. Данилевич разом з К. Мельником, делегованою від Історичного товариства Нестора-Літописця при Імператорському університеті Св. Володимира, були відряджені для продовження досліджень І.А. Зарецького в Охтирському й Богодухівському уездах Харківської губернії.

дуківському повітах Харківської губернії. До їхніх завдань входили археологічні розвідки, розкопки, зібрання археологічного та нумізматичного матеріалів, укладання археологічної карти губернії. Роботи велися на кошти Імператорського Московського археологічного товариства і землевласника Охтирського повіту П.І. Харитоненка, загалом було виділено 120 карбованців.

У вересні-жовтні 1901 р. В. Данилевич і К. Мельник провели розкопки 52 курганів поблизу сіл Нища (25), Кириковка, Нова Горобина (18), Березівка, Буди (по 8 курганів). Було обстежено пам'ятки біля сіл Янків Ріг (Янківка), Стара Горобина, Капітанські Вили, Журавне, Роздольне, Максимівка, Яблучне, с. Мерчик, Бакирівка, м. Слов'янськ тощо. Було виявлено та обстежено 2 стоянки та мастерні кам'яної доби на правому березі р. Донець поблизу с. Старий Кочеток Зміївського повіту та піщаних дюнах уздовж р. Хури. Обидві стоянки було датовано пізньою стадією неоліту «з досить високим ступенем культурного розвитку»².

Результатом цієї спільноти роботи стали репрезентовані на з'їзді 5 рефератів, 4 з яких було підготовлено В. Данилевичем: «Раскопки курганов около с. Буды и х. Березовки Ахтырского у. Харьковской губернии (совместная экскурсия Е.Н. Мельник и В.Е. Данилевича)»³; «Карта монетных кладов и находок отдельных монет Харьковской губернии»⁴; «По поводу одного погребения, вырезанного с землей»⁵; «Несколько стоянок и случайных находок каменного века в Ахтырском и Богодуховском уездах Харьковской губернии»².

Знайдені з досліджених курганів та отримані у результаті розвідок були виставлені і опубліковані в збірнику «Каталог выставки ХІІ А3. Отдел древностей, добытых из раскопок и случайных находок» за такими розділами: «Каменный век» (пос. Янків Ріг, Кириковка, Капітанські Вили, Буди, Нова Горобина; 183 од.); «Раскопки Е. Мельник и В. Данилевича» (х. Березівка, 9 од.); «Предметы из собрания В. Данилевича» (с. Кочеток, Кицівка, Маслівка, берег Донця; 259 од.); «Стоянка и мастерская у с. Хуры» (192 од.); «Урочище Залозье Рогачевского уезда Могилевской губ., исследованная в 1893 г.» (76 од.); «Раскопки у

с. Буды» (22 од.); «Раскопки Е.Н. Мельник у с. Ницаха и др.» (1348 од.); «Раскопки Е.Н. Мельник» (с. Кириковка, Куп'янськ, Воронцовка (170 од.)⁶.

Як наочний експонат для з'їзду В. Данилевичем було зроблено вирізку поховання З з кургану 8, дослідженого на межі сіл Кириковка та Нова Горобина. Поховання знаходилося на глибині 1,72 м. В. Данилевич пише про мотиви, які спонукали його зробити вирізку: «Археологические модели в музеях о многом говорят специалистам, но не дают возможности составить достаточно ясное представление лицам, не обладающим специальными познаниями в этой науке, но желающим получить знания. Последнее обстоятельство заставило западноевропейских археологов изменить постановку этого вопроса: они стали перемещать в музеи погребения с той землей, в которой они были найдены». В Україні це була одна з перших спроб такої роботи. В. Данилевич докладно описував усі етапи вирізки поховання, у тому числі технічну сторону перевезення 67-пудового експонату та переміщення його до зали «Музея Изящных Искусств и Древностей» при Харківському університеті. Щодо цього поховання було підготовлено цікавий реферат «По поводу одного погребения, вырезанного с землей»⁵.

Під час з'їзду В.Ю. Данилевич був секретарем на засіданнях секцій «Пам'ятки мистецтв, майстрств, нумізматики і сфрагістикі» (22 серпня), «Старожитності слов'янські» (22, 23, 24 серпня), «Старожитності історичні, географічні та етнографічні» (26 серпня), 18 серпня, під час екскурсії на Донецьке городище на р. Уди йому, П.С. Єфименку, М.Ф. Біляшевському, Воронцову випала честь підготувати під керівництвом В.О. Городцова ділянку цієї пам'ятки для демонстрації культурного шару і проведення розкопок делегатами з'їзду, а також зробити короткий історичний огляд «Донецьке городище».

Опубліковані в працях XII АЗ реферати В. Данилевича і К. Мельник, протоколи їхнього обговорення на засіданнях, а також чернетки звітів, польові щоденники є цікавими матеріалами. Вони дають змогу скласти уявлення як щодо завдань, які постали перед польовою археологією наприкінці XIX — на початку ХХ ст., так і щодо розвитку тогочасної методики польових досліджень та інтерпретації їхніх результатів.

Як правило, розкопкам передували огляд, топографічний опис місцевості, прив'язка курганів до ландшафту, населених пунктів. Складали ситуаційний план, описували особливості насипів курганів, робили відповідні обміри. Уявлення про методику розкопок В. Данилевича дає його польовий щоденник. Земляні роботи вели робітники-грабарі. Насипи курганів зімали по 4 секторах шарами по 1/2 аршину (1 аршин — 71,12 см). У насипу відносно центру кургану фіксували знахідки окремих кісток людей, тварин, фрагменти ке-

раміки та іншого інвентарю. Описували характер ґрунту, наводили глибину залягання материка, давнього горизонту, його потужність. Разом з тим дослідник сприймав насип як такий, що одночасно був споруджений над усіма похованнями кургану. Відтак похованням у насипу не надавали будь-якого значення і не робили спроби осмислити їхню стратиграфію. Ось так, наприклад, виглядають записи у польовому щоденнику В. Данилевича: «На глубине 3/4 арш. глина, чернозем, почва более светлая. На глубине 5 арш. — кусочки костей человеческие, маленькие. Недалеко от центра, на 3 и 5 в сторону тоже кости, по-видимому мелких животных. На Ю черепок красноватый. На В — черепок, грубые все. На той же глубине на С и Ю по черепку, на 3 — черепки, на СВ — тоже. На глубине 3/4 арш на 3 — черепки, на СВ — тоже. На глубине 3/4 арш., у зап. края кусок кости, на В сторону — беловатый черепок, у зап. края — 4 черепочка»⁷.

Таку методику розкопок можна вважати загальноприйнятою для початку ХХ ст. Її суттєвими недоліками можна вважати те, що вона не дає змоги коректно встановити кількість поховань у кургані, їхню хронологію, тобто послідовність спорудження, визначити тип похованальної споруди, зв'язати виявлені знахідки з конкретним похованням.

Опис знахідок із насипів і поховань наводився сумарно, окрім від поховань, за такими групами: 1 — керамічні вироби; 2 — вироби технічні; 3 — вироби з кістки; 4 — залишки їжі; 5 — кістки людини. Під час опису першої групи В. Данилевич дотримувався прийнятого на той час системи описання та термінології, запропонованої В. Городцовым у праці «Русская доисторическая керамика»⁸. Характеризуючи п'яту групу для поховань біля с. Буди, В. Данилевич одночасно виділяв особливості похованального обряду та його тип. Так, до особливостей похованального обряду він зараховував наявність потужного шару золи (40—50 см), обгорілі кістки. На цій підставі він доходив висновку щодо типу поховання: трупоспалення на стороні з подальшим поміщенням останків до посудини-урин. Посудину зверху накривали черепком або кришкою. Урну ставили на шар золи, насипаний на давній горизонт. Тотожній обряд він уявляє і для поховань у с. Березівка, однак, на відміну від наступного, під урні підсилювали пісок, а їх не накривали кришками³.

Критерій зарахування поховань біля с. Буди до «кам'яного періоду», за В. Данилевичем, — відсутність серед інвентарю металевих виробів. «Культурная принадлежность чисто каменная, стоящая на высоких ступенях ее развития, и может быть признанной поздней неолитической»³ (с. 431). Щодо цих визначень він дотримувався погляду свого вчителя В.Б. Антоновича, який зараховував поховання з фарбою, пофарбованими кістяками й посудинами з попелом до «кам'яного періоду». Аналізуючи отриманий матеріал,

В. Даниленко наводив відомі йому аналогії, робив узагальнення. Зокрема, він вважав кургани могильники поблизу сіл Буди й Березівка єдиним родовим могильником.

За домовленістю між В. Данилевичем та К. Мельником, матеріали із спільно досліджених курганів біля сіл Кириковка та Березівка для підготовки їхніх виступів на XII АЗ було поділено так. В. Данилевич дав характеристику ранньому періоду — похованням кам'яної доби з трупоспаленнями³. К. Мельник виступила з доповідю «Розкопка курганів у Харківській губернії. 1900—1901»⁴. У цьому виступі предметом аналізу, відповідно до загальноприйнятої тогодичної хронології, були поховання з «пофарбованими скорченими кістяками» та «слов'янського типу» в землях могильників, а також могильників поблизу сіл Куп'янськ, Воронцовка.

Із 22 доповідей про «первісні старожитності» саме реферати В. Данилевича та К. Мельник викликали жуваву дискусію. Учасників засідань передусім зацікавило питання визначення хронології та культурної належності репрезентованих доповідачами пам'яток. Це було викликане тим, що більшість тогодичної дослідництва хронологічно зараховувала пам'ятки пізнього енеоліту та ранньої бронзи до пізньокам'яного періоду. Під час дискусії В.Б. Антонович, який був почесним головою на засіданні 24 серпня, зазначив, що зарахування скорчених і пофарбованих вохрою поховань до кам'яного періоду потребує уточнення¹⁰. Ю.А. Кулаковський висловив думку про необхідність визначення точної класифікації, тому що у скорчених похованнях, досліджених К. Мельник, наявні як кам'яні вироби, так і скіфський меч та давньогрецькі вироби¹¹. У зв'язку з цим Д.Я. Самоквасов також звернув увагу присутніх на наявність «змішаних культур» у курганах у вигляді поховань з виробами з каменю, бронзи, зализа. На його думку, під час визначення хронології поховань слід керуватися типами предметів, які в них знайдені. Він запропонував у майбутньому переглянути існуючу в археології підходи для визначення культурних періодів¹². В.З. Завитневич зауважив, що археологічних матеріалів, які походять з території Харківської губернії, поки що недостатньо для широких узагальнень. Водночас він підкреслив та позитивно оцінив використання порівняльного методу під час аналізу і датування археологічних матеріалів¹³.

Слід зазначити, що такий підхід щодо визначення культурно-хронологічної належності археологічних матеріалів ґрутувався на формально-типологічному методі, запозиченому наприкінці 90-х років XIX ст. із Заходу. Водночас цей метод, застосований не тільки до аналізу речей, а й поховань, разом із стратиграфічними спостереженнями, дав змогу В.О. Городцову зробити деякі узагальнення, які не втратили свого значення і нині. Одним з

таких його узагальнень і висновків стало викоремлення для епохи бронзи степової зони чотирьох послідовних способів поховання в курганах — в ямах, катакомбах, зрубах, насипах на давньому горизонті. Зміну типів поховань В.О. Городцов пояснював зміною «народностей», які їх залишили. Зазначену тему він розкрив у доповіді «Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 году» на XII АЗ¹⁴. Як відомо, викоремлення В.О. Городцовым трьох самостійних культур доби бронзи степової смуги Східної Європи стало першою науково обґрунтованою періодизацією доби бронзи, яка в головних рисах зберігає своє значення і нині.

Виявлені В. Данилевичем під час спільної з К. Мельник «експурсії» кургани та проведенні розкопки, без сумніву, сприяли дослідженю археологічних пам'яток Харківщини. Ці результати, окрім історіографічної цінності, можуть бути практично використані для складання й уточнення археологічної карти Харківської області. Зокрема, розкопки скіфських курганів біля сіл Ницаха і Хухри дали змогу на початку 50-х років ХХ ст. наступним поколінням археологів виявити у цьому районі поселення ранньої залізної доби.

Ім'я В. Данилевича та його роботи в галузі археології нині маловідомі. Утім, його археологічна діяльність наприкінці XIX — на початку ХХ ст. і, зокрема, його діяльність з підготовки XII АЗ заслуговує на увагу. Востаннє в узагальнювальних працях з археології України його ім'я згадується в «Археології України» Я. Пастернака (Торонто, 1961) у зв'язку з питаннями походження культури шнурової кераміки (с. 198—199); похованнями у «кам'яних скринькових гробах» (с. 193); трипільськими майданчиками (с. 123—124); використанням вохри в поховальному ритуалі (с. 171).

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1993. — С. 32—34.

² Данилевич В.Е. Несколько стоянок и случайных находок каменного века в Ахтырском и Богодуховском уездах Харьковской губернии // Труды Харьковского Подготовительного Комитета по устройству XII АС / Ред. Е.К. Редин. — Харьков, 1902. — С. 365—372.

³ Данилевич В.Е. Раскопки курганов около с. Буд и х. Березовки Ахтырского у. Харьковской губ. (совместная экскурсия Е.Н. Мельник и В.Е. Данилевича) // Труды XII АС в Харькове. — М., 1905. — Т. 1. — С. 411—433.

⁴ Данилевич В.Е. Карта монетных кладов и находок отдельных монет Харьковской губ. С картой // Труды XII АС в Харькове. — М., 1905. — Т. 1. — С. 314—410.

⁵ Данилевич В.Е. По поводу одного погребения, вырезанного с землей // Труды Харьковского Подготовительного Комитета по устройству XII АС / Ред. Е.К. Редин. — Харьков, 1902. — С. 361—364.

⁶ Каталог выставки XII АС. Отдел древностей, добытых из раскопок и случайных находок. — Харьков, 1902. — С. 79—86; 92—120; 190—197; 197—212; 260—451; 452—528.

⁷ НБУВ. IP, ф. XXIX, спр. 20, арк. 10.

⁸ Городцов В.А. Русская доисторическая керамика // Труды XI АС в Киеве. — М., 1902. — Т. 1. — С. 577—672.

⁹ Мельник Е.Н. Раскопка курганов в Харьковской губернии. 1900—1901 // Труды XII АС в Харькове. — М., 1905. — Т. 1. — С. 673—743.

¹⁰ Известия XII АС в Харькове. 15—27 авг. 1902 г. — Харьков, 1902. — № 1—15. — С. 186, 187; Антонович В.Б. Визначав доскіфський період як «кам'яний», характеризуючи його наявністю поховань з фарбою, пофарбованими кістяками та сосудами з попелом. (Антонович В.Б. О похоронных типах Юго-Западного края // Труды IV Археологического съезда в Казани. — М., 1879. — Т. 1. — С. 46).

¹¹ Известия XII АС в Харькове. 15—27 авг. 1902 г. — Харьков, 1902. — № 1—15. — С. 186, 187; Кулаковський Юліан Андрійович (1855—1919) — фахівець з римської та візантійської історії, проф. Університету Св. Володимира. Від розкопки на Півдні Росії, у Керчі. Вважав недостатньо доведеним існування на території Росії бронзової доби як певного істо-

ричного періоду (Кулаковский Ю.А. К вопросу о выработке критерия для классификации курганов по типам. — Киев, 1890).

¹² Известия XII АС в Харькове. 15—27 авг. 1902 г. — Харьков, 1902. — № 1—15. — С. 186, 187; Самоквасов Дмитро Якович (1843—1911) — археолог, історик російського права, архівіст. Особливу увагу приділяв вивченю поховань пам'яток давньоруського часу на землях літописних сіверян. Висловлював сумніви щодо існування доби бронзи через відсутність поховань з типовими формами бронзової культури. (Самоквасов Д.Я. Основания хронологической классификации и каталог коллекций древностей. — Варшава, 1892. — С. VIII).

¹³ Известия XII АС в Харькове. 15—17 авг. 1902 г. — Харьков, 1902. — № 1—15. — С. 186, 187; Завітневич Володимир Зенонович (1853—1927) — історик, археолог, професор Київської Духовної академії. Відомий також як колекціонер скіфської та слов'янської стравини.

¹⁴ Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 году // Труды XII АС в Харькове. — М., 1905. — Т. 1. — С. 174—225.

Одержано 28.05.2002

О.В. Брежко

БІОМОЛЕКУЛЯРНІ МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ ФІЛОГЕНЕЗУ У ФОРМУВАННІ НОВИХ НАУКОВИХ КОНЦЕПЦІЙ ПОХОДЖЕННЯ НОМО SAPIENS

У статті висвітлено останні досягнення генетики, які зробили переворот у науці щодо походження людини.

Питання про походження людини завжди цікавило вчених. Довгий час серед фахівців, які займалися проблемою антропогенезу, був поширеній еволюційно-стадіальний підхід. Проте кінець ХХ ст. знаменувався революційними змінами в поглядах на проблему антропогенезу. Збільшення джерельної бази, нові методики датування та генетичного аналізу палеоантропологічних матеріалів істотно розвинули й трансформували офіційну стадіальну концепцію антропогенезу в поліваріантну.

Стадіальним уявленням про антропогенез уже давно суперечили численні палеоантропологічні знахідки, які свідчили про одночасне існування кількох різновидностей гомінід, частина з яких виявлялась на узбіччі антропогенезу й вимирала, не лишаючи нашадків.

Певні сумніви щодо чіткої стадіальності антропогенезу породжували знахідки у Східній та Південній Африці, а також на Близькому Сході дуже давніх антропологічних решток людських істот з характерними ознаками *Homo sapiens*. Як правило, їх розглядали як рештки палеоантропів, що знаходилися на шляху трансформації у напрямі неоантропів, і тому називали сапієнтними неандертальцями. Вважалося, що врешті-решт якесь група останніх еволюціонувала в людину сучасного типу близько 40 тис. років тому. Адже саме цим часом датуються найдавніші рештки *Homo sapiens* в Європі.

Справжній переворот у науці щодо походження людини зробили біомолекулярні методи вивчення філогенезу. Особливу популярність серед них отримало у 80-х роках ХХ ст. порівняльне вивчення мітохондріальних ДНК. Як відомо, мітохондрії — це органоїди тваринних та рослинних клітин, в яких відбуваються окисно-відновні реакції, що забезпечують клітину енергією. Основна маса молекул нуклеїнової кислоти зосереджене

на в клітинному ядрі, але деяка їх кількість міститься у мітохондріях. Вважається, що швидкість мутацій в ДНК мітохондрій вище, ніж у ядерних, а крім того, вони успадковуються винятково за материнською лінією. Обидві ці особливості підвищують їхню цінність для філогенетичних досліджень. З початку 80-х років ХХ ст. з'являлося все більше праць, в яких порівнювалися послідовності нуклеотидів (багатокомпонентні складові ланцюга нуклеїнових кислот) у мітохондріальних ДНК різних груп приматів, у тому числі й людей. Було встановлено, спочатку на невеликій кількості вибірок із різних расових груп, що розходження в цих послідовностях у людей дуже невеликі — набагато менші, ніж в інших видів живих істот. Це було виглумачено як свідчення того, що в еволюційній історії людства порівняно нещодавно мало місце явище, яке генетики називають ефектом «пляшкового горла». Суть його така. В якийсь період існування певного виду чисельність його представників з тих чи інших причин різко скорочується до розмірів невеликої популяції, яка налічує десятки чи навіть лише одиниці особин. І якщо потім ця популяція якимось дивом усе-таки не вимирає, а навпаки, росте кількісно, що веде до відновлення виду, то для останнього довго буде характерний дуже низький ступінь генетичного поліморфізму, близький до того, який був у популяції-засновника. Американський генетик У. Браун одним з перших не тільки обґрунтував імовірність проходження людства через таке «пляшкове горло», а й спробував розрахувати, якою могла бути давність цієї події. Він вважає, що це сталося в проміжку між 360 і 180 тис. років тому. Це датування багато в чому залежить від того, яку величину брати за швидкість мутацій в мітохондріальних ДНК. Вірогідність датування неодноразово ставили під сумнів, але результати пізніших досліджень загалом підтверджують висновки, яких дійшов У. Браун.

У середині 80-х років щонайменше трьох групами біологів у різних лабораторіях Японії й США було встановлено, що за будо-

вою ДНК мітохондрій сучасне африканське населення виявляє набагато більшу ступінь варіабельності, ніж населення інших континентів. Це пояснюється тим, що група вихідців з Африки стала колись предковою для всіх сучасних жителів Землі. Було розраховано й імовірний час міграції з Африки групи, що стала тим самим «горлом», з якого «вилилося» усе сучасне населення Європи, Азії й Нового Світу — 100 тис. років тому або трохи раніше. Було проведено також аналіз ДНК, що міститься не в мітохондріях, а в ядрах клітин, і вчені отримали аналогічні результати. У 90-х роках було опубліковано кілька статей, де дані молекулярної генетики тлумачилися на користь мультирегіональної теорії походження *Homo sapiens*, але переважна більшість нових праць ставлять таку інтерпретацію під сумнів і підтверджують висновок про африканські корені сучасного людства.

Отже, можна констатувати, що найбільш древні останки *Homo sapiens* походять із Південної Індії та Східної Африки (де з найбільшою повнотою представлені і переходні від *H. erectus* до *H. sapiens* форми) і з Близького Сходу, а згідно з біомолекулярними даними, усе сучасне людство веде свій родовід від дуже мономорфної в генетичному плані, а тому кількісно порівняно невеликої популяції, що мігрувала колись з Африки. Точний час цієї міграції невідомий, хоча на основі знову ж біомолекулярних даних вважають, що вона відбулася в інтервалі від близько 90 до близько 160 тисяч років тому. Можливо, це широке датування фіксує лише період проникнення сапієнтних африканських груп на Близький Схід, який був першим і головним форпостом на шляху їхнього просування в заселені гомінідами інших типів простори Євразії. Розселення за межі Близького Сходу почалося, судячи з археологічних даних, не раніше 50—60 тис. років тому.

Німецько-американська група генетиків, очолювана С. Паабо (S. Paabo; Мюнхенський університет) вивчила короткий відрізок мітохондріальної ДНК, екстрагованої з кісткових залишків неандертальця. Результати роботи мюнхенських дослідників показують, що ДНК неандертальця й сучасної людини «розійшлися» між собою близько 600 тис. років тому.

Нагадаємо, що вчені починаючи з М. Гремяцького виділяють три основні територіальні варіанти всередині неандертальського виду: «атиповий» (ранній, «довюрмський»), представлений групою Ерінгдорф — Саккопасторе; «класичний» (пізній, вюрмський, західноєвропейський), представлений групою Спі — Дюссельдорф — Кіна; близькосхідний (передньоазійський), представлений групою Табун — Амуд — Кебара, до якої раніше зараховували «палестинські» знахідки з печер гори Кармел — Схул і Табун, а також Кафзех. Нині Схул та Кафзех частіше зарахо-

вують до сапієнсів (іноді — до «архаїчних сапієнсів»).

У липні 1997 р. англійські вчені Р. Уорд та К. Стінгер (Британський музей, Лондон) опублікували в журналі «Nature» результати унікального експерименту, який може стати початком абсолютно нового підходу щодо вивчення викопних гомінід. Дослідникам удалося виділити мітохондріальну ДНК із кісток дюссельдорфського неандертальця і провести порівняльний аналіз послідовностей основ у ланцюгах мітохондріальної ДНК отриманого зразка в сучасної людини та шимпанзе.

Генетичний аналіз показав, що розбіжності між неандертальцем та середньою вибіркою сучасного людства більш ніж утрічі перевищують генетичну відстань між сучасними расовими групами ($27 \pm 2,2$ замін у послідовності проти $8 \pm 3,1$) і складають лише половину різниці між сучасною людиною та шимпанзе. Ці дані дають змогу розрахувати, що еволюційні шляхи неандертальця і людини сучасного фізичного типу розійшлися вже 555—690 тис. років тому! За таких умов можна було зробити висновок про видовий статус неандертальської людини, констатувати дуже малу вірогідність його метисації з анатомічно сучасними людьми і сумнівіність версії трансформації палеоантропа в неантропа. Проте у цьому питанні ще рано ставити крапку. По-перше, йдеться про абсолютно новий, до того ж надзвичайно складний експеримент, в якому не можна повністю виключити помилку; по-друге, доведено лише факт відсутності генетичного вкладу мітохондріальної ДНК цієї неандертальської популяції в генофонд сучасного людства, що не включає можливості обміну генами ядерної ДНК.

Однак треба звернути увагу на одну важливу деталь — характер використаного матеріалу. Експеримент було здійснено на базі кісткових решток одного з представників «класичних» неандертальців. Та визнання «класичних» неандертальців групою, що стоїть поза еволюційною лінією, — це майже єдине, з чим погоджуються всі дослідники. Відповідно, отриманий генетиками результат затривий раз підтвердив давно висунену палеоантропологами гіпотезу про тупіковий характер конкретного піввиду неандертальців, але не всього виду *Homo neanderthalensis*.

Більшість учених не погоджується, що результати біомолекулярних методів вивчення філогенезу дають змогу дійти висновку про те, що скрещування між прямими предками сучасної нам людини і неандертальцями не відбувалося і що *Homo sapiens* є прямим нащадком *Homo erectus*. Відомий антрополог М. Вольпов (M.H. Wolpoff; Університет штату Мічиган, Анн-Арбор, США) вважає подібні висновки передчасними, поки не буде вивчено інші зразки ДНК неандертальців і не буде зрозумілим зміст різних варіацій в їхніх послідовностях.

Отже, можна стверджувати, що порівняльний аналіз ДНК сучасного людства, неандертальців та людиноподібних мавп доводить або підтверджує теорію «пляшкового горла», моноцентричної теорії походження *Homo sapiens*, локалізує цей центр в Африці і ставить «класичних» неандертальців поза еволюційною лінією.

Проте потрібні продовження генетичних досліджень і перевірка існуючих результатів. Зокрема, треба уточнити дату розходження ліній пресапіенсів і пренеандертальців та дату переселення людини з Африки на Близький Схід. Стосовно «класичних» неандертальців варто перевірити, чи підтверджують аналізи ядерних ДНК аналізи мітохондріальних ДНК. І, найголовніше, на че зі лишається перевірка гіпотези належності до магістральної лінії еволюції, що веде до сучасної людини, «атипової» групи неандертальців Ерінгслдорф — Саккопасторе, а також представників *Homo heidelbergensis*. Тому, поки немає цих результатів, не можна остаточно стверджувати, як саме відобразяться результати біомолекулярних методів вивчення філогенезу на наших уявленнях щодо взаємодії плейстоценових гомінід.

¹ Алексеев В.П. Палеоантропология земного шара и формирование человеческих рас. Палеолит. — М., 1978.

² Алексеев В.П. Человек: Эволюция и таксономия (Некоторые теоретические вопросы). — М., 1985.

³ Вишняцкий Л.Б. История одной случайности, или Происхождение человека // Stratum. — 1999. — № 1.

⁴ Зубов А.А. Неандертальцы: что известно о них современной науке? // Этногр. обозрение. — 1999. — № 3.

⁵ Семенов Ю.И. Как возникло человечество. — М., 1966.

⁶ Новости из научных журналов. <http://poisknews.ru/ingz/newsJour.asp>.

⁷ Элфорд, Алан Ф. Боги нового тысячелетия. — М., 1999. <http://ufo.knc.ru/book3/elford1/elford1.htm>.

⁸ Cell. 11 July 1997; Science News. — 1997. — V. 152, N 3. — P. 37 (США). http://vivovoco.rsl.ru/VV/NEWS/PRIRODA/PR_12_98.HTM.

⁹ Proceedings of the National Academy of Sciences. — 1997. — V. 94. — P. 11747 (США). http://vivovoco.rsl.ru/VV/NEWS/PRIRODA/PR_12_98.HTM.

Одержано 17.12.2002

Хроніка

ВІТАЄМО
З ВИСОКИМ ЗВАННЯМ

16 травня цього року було присуджено звання члена-кореспондента НАН України визначному українському археологові, знаному спеціалістові у галузі давньоруської та середньовічної археології доктору історичних наук професору Моці Олександру Петровичу. Колектив Інституту археології НАН України, редколегія журналу «Археологія» та всі археологи України широ вітають Олександра Петровича з високим званням.

Олександр Петрович Моця народився 30 травня 1950 р. в с.Літки Київської області на берегах Десни в звичайній українській родині. 1968 року вступив на історичний факультет Київського державного університету ім Т.Г.Шевченка, який успішно закінчив 1972 р. по кафедрі археології та музеєзнавства. Після служби в армії працював на посаді старшого лаборанта Археологічного музею АН Украї-

ни. 1976 р. вступив до аспірантури Інституту археології АН України (денна форма навчання), яку закінчив 1979 р., після чого був прийнятий на посаду молодшого наукового співробітника цього інституту. В 1980 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Населення Середнього Подніпров'я IX—XIII століть за даними поховальних пам'яток». У 1985—1986 рр. — старший науковий співробітник ІА АН України.

1986 р. О.П.Моця очолив сектор давньоруської та середньовічної археології Інституту, а в 1991 р. захистив докторську дисертацію на тему «Південноруські землі в IX—XIII століттях (за даними поховальних пам'яток)». З 1999 р. — завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України.

З 1969 р. бере участь у роботах археологічних експедицій на теренах України. Відомий фахівець у галузі давньоруської та середньовічної археології Центральної та Східної Європи, зокрема поховальних пам'яток Київської Русі. Був учасником дослідження та керував роботою багатьох археологічних експедицій; зокрема, у Чернігові, Новгороді-Сіверському та його околицях, Шестовиці, Батурині, Рогощі, Седневі, Липовому, Клонові, Автуничах на Чернігівщині, у Зеленому Гаю на Сумщині, Яблунівці та Торчеську на Київщині тощо. Брав участь у роботі численних наукових конгресів, семінарів і конференцій в Україні, Білорусі, Росії, Татарстані, Польщі, Франції, Німеччині, Югославії, Словаччині та інших країнах. Автор близько 200 наукових праць, у тому числі 4 монографій, присвячених вивченням давньоруського періоду вітчизняної історії. Член редколегії 12 наукових видань, серед них — журналів «Археологія» та «Сіверянський літопис», відповідальний редактор 10 наукових збірок і монографій.

Наукова спільнота України бажає Олександрові Петровичу натхненної праці і нових творчих здобутків на науковій ниві.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУTU АРХЕОЛОГІї НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Наукова бібліотека Інституту археології Національної академії наук України висловлює ширу подяку всім авторам та установам, які віднайшли можливість передати до бібліотеки свої видання.

Закликаємо майбутніх авторів до підтримки такої традиції, яка, безумовно, є взаємоорисною. Наявність книги в головній археологічній книгозбірні України є запорукою доступу до неї широкого загалу сучасних науковців, а також запорукою збереження її для нашадків.

Трипольське поселене-гигант Тальянки. Исследования 2001 г. — Киев, 2001. — 110 с.: ил.¹

У книзі наведено результати дослідження великого трипільського поселення Тальянки (Тальнівський р-н Черкаської обл.). Подано історію вивчення поселення, його топографію та планування, висвітлено питання економіки та господарства. Розглянуто проблему виникнення поселень-гігантів. Опубліковано матеріали досліджень жителів, розкопаних у 2001 р. Якісні кольорові фото ілюструють процес дослідження пам'ятки і представляють найбільш атрактивний матеріал.

Видання двомовне — паралельні російський та англійський тексти.

Андреев Ю.В. От Евразии к Европе. Крит и Эгейский мир в эпоху бронзы и раннего железа (III—I тыс. до н. э.). — СПб., 2002. — 862 с.: ил.

Запропонована книга — остання з написаних Юрієм Вікторовичем Андреєвим — є першим та єдиним у російській історичній науці виданням, присвяченим егейським культурям та цивілізаціям епохи бронзи і раннього заліза. У ній висвітлено питання життя та духовного світу людини того часу, його світогляд та релігійні уявлення. Книга ілюстрована та оздоблена картами.

Иванчик А.И. Киммерийцы и скифы. Культурно-исторические и хронологические проблемы археологии восточноевропейских степей и Кавказа пред- и раннескифского времени. — М., 2001. — 324 с.: ил.

¹ Книги, назви яких виділено курсивом, можна замовити у книжковому кiosку при Полівому комітеті Інституту археології НАН України (04210 Київ, пр-т Героїв Сталінграда, 12, тел. 418-91-43).

© В.А. КОЛЕСНИКОВА, 2003

Книга належить до серії «Степові народи Євразії» (STEPPENVÖLKER EURASIENS), яку видає Євразійське відділення Германського археологічного інституту. Першу частину праці присвячено археологічним свідченням походів євразійськихnomadів у Малій Азії, оскільки центральною проблемою вивчення історії степів Східної Європи у першій половині I тис. до н. е. є з'ясування того, якій археологічні реальності відповідають етноси кімерійців та скіфів, описані в письмових текстах. У другій частині розглянуто проблему історичної інтерпретації і хронології передскіфської та ранньоскіфської культури Північного Причорномор'я Передкавказзя. Якісна ілюстрованість покращує сприйняття.

Сарматы и их соседи на Дону: Материалы и исследования по археологии Дона. Вып. 1. — Ростов-на-Дону, 2000. — 324 с.: ил.
Запропонований читачу перший випуск серії присвячено старожитностям донських сарматів та їх сусідів. Уперше опубліковано матеріали пам'ятників Подоння сарматської епохи, відкритих розкопками останніх десятиліть. У статтях висвітлено широкий спектр проблем: від типології та хронології археологічного матеріалу до його етноісторичної, соціологічної та культурологічної інтерпретації.

Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII — середина XIX в.). — СПб., 2002. — 676 с.: ил.

Праця, що спирається на архівні документи, присвячена аналізу процесу становлення російської науки про класичні старожитності Півдня Росії — античної археології, епіграфіки, нумізматики, історичної географії та археологічної топографії Північного Причорномор'я. У книзі розглянуто питання організаційного оформлення та функціонування класичної археології, діяльності Імператорської Академії наук, історико-археологічних товариств, музеїв, заходи щодо охорони пам'яток. Велику увагу приділено біографіям дослідників, запропоновано періодизацію історії становлення російської науки про класичні старожитності Північного Причорномор'я.

Древние цивилизации Евразии. История и культура. — М., 2001. — 464 с.: ил.

Збірник присвячено проблемі етнокультурних зв'язків народів Стародавнього Сходу та навколоішнього світу. В основній частині видання — публікація доповідей Міжнародної наукової конференції, присвяченої 75-річчю

д-ра іст. наук проф. Б.А. Литвинського (Москва, 14—16 жовтня 1998 р.). Тематика статей збірника є досить широкою — палеоліт Центральної Азії, археологія, історія та історія культури цього великого регіону і сусідніх з ним територій в давнину, археологія та історія раннього середньовіччя, етнологія. Така широта діапазону пояснюється як різноманітністю наукових інтересів Б.А. Литвинського, так і численністю його колег та учнів.

Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 pp. (Збірка наукових праць). — Київ, 2002. — 301 с.: іл.

У збірнику наведено 102 публікації (26 стосуються досліджень 2000 р., 75 — досліджені 2001 р., 1 — присвячена матеріалам розкопок попередніх років). Статті репрезентують результати розкопок пам'яток кам'яної доби, періоду бронзи, раннього залізного віку, античної культури, доби ранніх слов'ян, періоду Київської Русі. Є публікації окремих знахідок, наведено дані про результати археологічних розвідок. Публікації супроводжуються ілюстраціями.

Kaminska L'ubomira, etc. Horka — Ondrej. Research of a Middle palaeolithic travertine locality. — Nitra, 2000. — 202 p.: il.

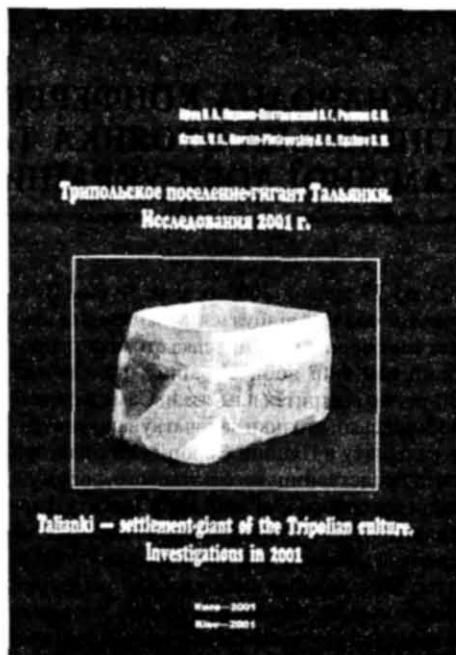
У монографії, яка належить до серії «Arhaeologica Slovaca Monographiae» (T. XVII), наведено результати систематичних досліджень поселення доби середнього палеоліту Horka — Ondrej (Словаччина) протягом 1987—1995 рр. Описано стратиграфію поселення, крем'яну індустрію пам'ятки, вирішено питання датування. Подано результати досліджень палеоантропологічних і палеоботанічних решток, висвітлено геологічну ситуацію регіону.

Cernavoda III — Boleraz. Ein vorgeschichtliches phänomen zwischen dem oberrhein und der unteren donau. — Bucuresti, 2001. — 752 p.: il.

Книга випущена в серії «*Studia Danubiana*. Series symposia. II. Репрезентує матеріали симпозіуму, присвяченого культурі Чернавода III — Болераз, що відбувся в жовтні 1999 р. У численних статтях висвітлено питання хронології, дослідження пам'яток, інтерпретації старожитностей доби міді — бронзи на Балканах.

Fire, Light Equipment in the Graeco-Roman World. — Oxford. — 2002. — 119 p.: il.

У збірці, що вийшла у світ у «British Archaeological Reports International Series 1019» опубліковано статті російських, українських і швейцарських учених, присвячені проблемі використання вогню, світла та світильників у греко-римському світі. Висвітлено нові знахідки світильників, запропоновано нову класифікацію різних їх груп, а також розглянуто питання їх орнаментації, проблеми, пов'язані з різними типами освітлення, використання світла та вогню в палаці скіфського царя Скілура тощо.

Salkovsky Peter. Hauser in der Frühmittelalterlichen Slawischen Welt. — Nitra, 2001. — 190 p.: il.

Монографію присвячено дослідженю будівель ранньосередньовічного слов'янського світу. Розглянуто питання конструкції, типології, устрою будинків. Наведено приклади реконструкції будівель. Подано список пам'яток, матеріали яких використані в праці. Список охоплює пам'ятки з території Словаччини, Чехії, Угорщини, Німеччини, Польщі, України, Росії, Молдови, Румунії, Болгарії, Югославії та ін.

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ “ГІНЦІВСЬКА СТОЯНКА ТА ПРОБЛЕМИ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ УКРАЇНИ”

З 27 по 29 травня 2003 р. у м. Лубни Полтавської області відбулася Міжнародна наукова конференція “Гінцівська стоянка та проблеми кам'яної доби України”, присвячена 130-річчю відкриття пам'ятки. Саме відкриття Гінцівської стоянки започаткувало вивчення палеоліту в Східній Європі. Організатори цього представницького наукового форуму – відділ археології кам'яної доби Інституту археології НАН України, Полтавська обласна державна адміністрація, Сорбоннський університет, Полтавський національний технічний університет ім. Юрія Кондратюка, Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтавський краєзнавчий музей, Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Лубенська районна державна адміністрація, Лубенська районна рада, Лубенська міська рада, Лубенський краснавчий музей.

В роботі конференції брали участь близько 60 науковців – археологів, істориків, геологів, палеозоологів та палеоботаніків, які репрезентували понад 30 академічних науково-дослідних центрів, університетів, музеїв, інших закладів України, Росії, Франції та США. На конференції прочитано 42 наукові доповіді. Розглянуто широке коло проблем, пов'язаних з господарством, матеріальною культурою, соціальним устроєм та способом життя населення України за кам'яної доби, тогочасним природним середовищем. Особлива увага приділялася історії досліджень палеолітичних пам'яток України та суміжних територій, сучасному стану археології кам'яної доби, проблемам збереження та раціонального використання пам'яток цього періоду.

На відкритті конференції з вітальними словами до її учасників звернулися канд. пед. наук, заступник голови Полтавської обласної державної адміністрації П.Г.Шемет, перший заступник Лубенського міського голови Г.С.Тягло, голова Лубенської районної ради В.М.Алексєенко.

З доповідями на пленарному засіданні виступили завідувач відділу археології кам'яної доби НАНУ Л.Л.Залізняк, який підвів підсумки вивчення кам'яної доби в Україні за останні 12 років і окреслив перспективи подальших досліджень. Керівник сучасних розкопок у Гінцях Л.А.Яковлєва розглянула основні методологічні принципи розкопок, стан баз даних та інтерпретаційні напрями досліджень поселень з житлами й іншими

конструкціями із кісток мамонта Наддніпрянщини. Далі слово мала професор Ілінського університету США О.Соффер, виступ якої, дотепно названий “Не каменем единим”, присвячувався нестійким матеріалам в житті людини пізнього палеоліту. В.Я.Сергін (Інститут археології РАН), за результатами своїх досліджень в Гінцах 1979–1981, 1985 рр., представив розкопані на той час об'єкти першого житлово-господарчого комплексу і виклав міркування щодо ймовірного існування на поселенні чотирьох житлово-господарських комплексів за даними розкопок кінця XIX – початку ХХ ст. Професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка М.І.Гладких розглянув різні аспекти використання жителем з кісток мамута — побутовий та культовий. Завершилося пленарне засідання доповіддю Н.Б.Леонової (Московський університет ім. М.В.Ломоносова) про особливості формування культурного шару верхньопалеолітичних пам'яток (на прикладі стоянок півдня Східної Європи).

В наступні дні на конференції працювали секції: Пізнього палеоліту; Мезоліту – неоліту; “Історія вивчення кам'яної доби в Україні. Проблеми збереження пам'яток”; “Продине середовище людини кам'яної доби”.

Найчисленніша секція конференції розглядала проблеми пізнього палеоліту. В перший день її роботою керували проф. Л.Л.Залізняк та проф. Ф.Джінджен, а в другий – проф. М.І.Гладких та канд. іст. наук І.М.Гавриленко.

Низку доповідей було присвячено сучасним дослідженням Гінцівського пізньопалеолітичного поселення. Л.А.Яковлєва (Інститут археології НАН України) та Ф.Джінджен (Сорбоннський університет, Париж, Франція) підвели підсумок багаторічних розкопок стоянки Гінци. Доповідачі реконструювали загальну планіграфію пам'ятки, що мала два основних культурних горизонти, докладно зупинилися на першому житлово-побутовому комплексі. Інша доповідь, представлена тими ж авторами спільно з Г.В.Сапожниковим (відділ археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту ІА НАНУ) стосувалася аналізу типології, трасології та археологічного контексту крем'яної індустрії Гінців за новими дослідженнями. В доповіді Ф.Джінджана дана характеристика крем'яної індустрії Гінців у контексті технокомплексу верхнього та середнього басейну Дніпра пізньої пори верхнього палеоліту.

В.М.Степанчук (ІА НАНУ) детально роз-

глянув тафономію культурних решток та вмісних геологічних шарів нової, унікальної за збереженістю культурного шару стоянки Мира на середньому Дніпрі. Ю.Е.Деміденко (Кримська філія ІА НАНУ) систематизував дані та навів основні парадигми інтерпретацій оріньяку Західної та Центральної Європи. Представлена В.І.Усиком (Археологічний музей ІА НАНУ) доповідь, підготовлена у співавторстві з доктором філософії К.Монігал (Південний Методистський університет, Даллас, США), присвячувалася останнім дослідженням нової пізньопалеолітичної стоянки Сокирниця I у Закарпатті. В.І.Бєлиєва (Санкт-Петербурзький університет) звернулась до питання багатошарості стоянки Пушкарі I.

О.О.Кротова (ІА НАНУ) окреслила проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби пізнього палеоліту, а В.С.Житеньов (Московський університет ім. М.В.Ломоносова) залишив інформацію про кісткові рештки хутрових звірів на пізньопалеолітичних пам'ятках Східної Європи для вирішення питання щодо спеціалізації полювання у цю добу. Група дослідників у складі М.С.Комар (Інститут геологічних наук НАНУ), Н.Л.Корнієць (Геологічний музей Національного науково-природничого музею НАНУ), Д.Ю.Нужного (ІА НАНУ) та С.Пеана (Музей національної природничої історії, Париж, Франція) на підставі матеріалів Межиріцької пізньопалеолітичної стоянки запропонувала реконструкцію природних умов пізнього плейстоцену та адаптації тогочасної людини в басейні середнього Дніпра.

М.П.Оленковський (Херсонська обласна інспекція охорони пам'яток) виклав свою позицію щодо виокремлення деснянської східноєпіграветської культури в палеоліті Подесення. З попередніми результатами дослідження пізньопалеолітичної майстерні біля с. Синичине Харківської області ознайомила колег І.А.Сніжко (Харківський історичний музей). І.В.Піструйл (Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова) запропонував до розгляду критерії виділення та інтерпретацію пласких різців як специфічного знаряддя пізнього палеоліту. К.О.Виноградова (Московський університет ім. М.В.Ломоносова) доповіда про можливості застосування комп'ютерної техніки під час виконання мікростратиграфічних та планіграфічних досліджень в археології кам'яної доби. А.В.Главенчук (Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова) за матеріалами виробничої ділянки пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2 зробила спробу виділення робочих місць, пов'язаних з крем'яним виробництвом. Комплексний аналіз кістяних вістор стоянок Бики Курської області виконала Н.Б.Ахметгалеєва (Курчатовський краєзнавчий музей, Росія). Д.В.Ступак (Інститут археології НАН України) поділився міркуваннями щодо технології розколювання кременю

фіналнопалеолітичної стоянки Красносілля Є. І.В.Караакало (Кременчуцький краєзнавчий музей) привернула увагу присутніх до колекції крем'яних матеріалів, зібраних у різні роки поблизу с. Мозоліївка в гирлі р. Сули.

Робота секції "Історія вивчення кам'яної доби в Україні, проблеми збереження пам'яток" здійснювалася під керівництвом О.М.Титової та О.Б.Супрученка. З доповідями виступили: І.В.Сапожников (відділ археології Північно-Західного Причорномор'я ІА НАНУ), який розповів про перших дослідників карстових печер Північного Надчорномор'я; О.Б.Супрученко (Центр охорони та дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації), який дав характеристику творчого та життєвого шляху перших дослідників Гінців. Особі одного з них – В.М.Щербаківського – присвятив свій виступ І.М.Гавриленко (Полтавський національний технічний університет ім. Юрія Кондратюка, Полтавський краєзнавчий музей). О.М.Титова (Центр пам'яткознавства НАНУ) наголосила на проблемах музеєфікації нерухомих пам'яток кам'яної доби України. Л.І.Кучугура (Маріупольський краєзнавчий музей) ознайомила колег з раніше невідомими матеріалами до біографії дослідника палеоліту Донбасу В.М.Євсеєва. Т.М.Дяченко (Лубенський краєзнавчий музей) представила результати вивчення історії археологічного зібрання свого закладу.

Керівництво секції мезоліту – неоліту випало на долю М.Т.Товкайла та Л.М.Лугової. Перший доповідач М.Т.Товкайл (ІА НАНУ) звернувся до проблеми датування бугодністровського неоліту. В.О.Манько (відповідальний редактор видання "Кам'яна доба України") порушив питання про фіналнопалеолітичне та мезолітичне підґрунтя раннього неоліту Східної України. С.А.Теліженко (Луганська археологічна експедиція) розповів про комплекс доби неоліту багатошарової пам'ятки Зелена Горниця-IV в басейні середнього Дніця. Л.М.Лугова у співавторстві з І.С.Мельниковою (Полтавський краєзнавчий музей) повідомили про матеріали доби неоліту у зібранні музею, а І.М.Кулатова (Центр охорони та дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації) – про пам'ятки археології околиць с. Гінці Лубенського району. Один з наймолодших учасників конференції Д.В.Кіосак (студент Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова) зробив цікаве повідомлення про можливості застосування в археології регресійних демографічних моделей.

Робота секції "Природне середовище людини кам'яної доби" спрямовувалася знаними фахівцями Л.Г.Мацкевим та Г.О.Пашкевич. Доповідь Л.Г.Мацкевого (Інститут українознавства ім. І.Кріп'якевича НАНУ) стосувалася проблеми початку заселення півчер України. Г.О.Пашкевич разом з О.О.Кро-

товою (ІАННУ) висвітили результати досліджень пізньопалеолітичної стоянки Говоруха і навели палінологічну характеристику пам'ятки. В.М.Закалюжний та І.К.Лядський (Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка) розглянули пізньопалеолітичну мамутову фауну як важливий біотичний чинник розвитку людського суспільства. Про фауністичні матеріали з Гінцівської палеолітичної стоянки в Полтавському краєзнавчому музеї повідомила співробітник цього закладу Т.М.Кондратенко.

Учасників конференції очікувала насичена культурна та екскурсійна програма. Незабутні враження залишило відвідання Мгарського монастиря XVII ст. Співробітники Археологічного музею Інституту археології НАН України з нагоди конференції в рамках Міжнародного проекту INTAS-0879 підготували виставку фотографій "Палеоліт України. Пам'ятки та дослідники".

Напружена робота під час секційних засідань щодня завершувалася виїздами на археологічні пам'ятки. 28 травня відбулося відвідання В'язівоцької мезолітичної стоянки, де І.М.Гавриленко ознайомив колег з основними результатами розкопок пам'ятки, здійсненими впродовж 1985, 1988, 1994 та 1995 рр. Учасники конференції наголосили на необхідності поновлення дослідень однієї з найбільш яскравих мезолітичних пам'яток України.

29 травня учасники конференції відвідали Гінці, де з 1993 р. постійно проводяться роз-

копки міжнародною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Л.А.Яковлевої за участю Ф.Джінджана. Екскурсія, проведена Л.А.Яковлевою, надала змогу наочно побачити результати рятуально-охоронних робіт, ознайомитися з геоморфологією та планіграфією пам'ятки, а також з методикою розкопок закритого типу, що проводяться під надійним захистом першого в Україні переносного ангару, конструкція якого відповідає всім міжнародним нормам і широко використовується під час сучасних розкопок у Західній Європі. Після ознайомлення з пам'яткою відбулися обговорення доповідей, безпосередньо присвячених гінцівській проблематиці, та підведення підсумків конференції.

В Гінцях учасників конференції супроводжували голова Лубенської районної державної адміністрації О.П.Грицаенко, начальник Управління культури Полтавської облдержадміністрації І.П.Глизь, а також радник з питань культури та співробітництва посольства Франції в Україні пан О. Гійом, який виступив з промовою про важливість українсько-французького наукового співробітництва, в тому числі в галузі археології, підкреслив значний внесок у цій справі сучасних досліджень у Гінцях і передав вітання учасникам конференції від Посла Франції в Україні.

Конференція в Лубнах 2003 р. – помітне явище в палеолітознавстві України. Тексти доповідей в повному обсязі підготовлені до друку.

НАШІ АВТОРИ

БОЛТРИК Юрій Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

БРЕЖКО Ольга Володимирівна — студентка Магістеріуму Національного університету «Києво-Могилянська академія». Спеціалізується в галузі історіографії первісного суспільства.

БУДИКІН Ілля Анатолійович — студент Одеського Державного педагогічного університету, вивчає археологію кам'яної доби.

ВОЗНЕСЕНЬКА Галина Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі технології ковалського виробництва давньоруського часу.

ГАВРИЛЕНКО Ігор Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею. Фахівець у галузі первісної археології.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — аспірант, співробітник Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі ранньослов'янської археології.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

ІВАНОВА Світлана Володимирівна — молодший науковий співробітник Одеського відділу Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

ІВЧЕНКО Андрій Валерійович — аспірант Інституту археології НАН України. Спеціалізується в галузі античної археології.

КОЛЕСНИКОВА Вікторія Анатоліївна — завідуюча бібліотекою Інституту археології НАН України.

КОТОВА Надія Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології неоліту і степового енеоліту України.

КРАСИЛЬНИКОВА Людмила Іванівна — директор археолого-етнографічного музею Луганського педагогічного університету. Фахівець у галузі археології доби середньовіччя.

ЛЯШКО Світлана Миколаївна — кандидат історичних наук. Провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Фахівець у галузі археології доби бронзи, біографістики.

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

МАЙКО Вадим Владиславович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська», відділ «Судацька фортеця». Фахівець у галузі ранньосередньовічної історії і археології Криму.

МАНІЧЕВ В'ячеслав Йосипович — кандидат геолого-мінералогічних наук, провідний науковий співробітник відділу радіохемії Інституту радіохемії навколишнього середовища НАН України. Фахівець у галузі вивчення впливу техногенних факторів на навколишнє середовище.

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — здобувач Інституту археології. Спеціалізується у галузі скіфської археології.

НЕДОПАКО Дмитро Петрович — кандидат технічних наук, завідувач відділу фізико-природничих методів у вивченні археологічних матеріалів Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі вивчення історії стародавнього виробництва.

ПАНЬКОВ Сергій Валентинович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі вивчення стародавнього виробництва.

ПЕТРОВА Ксенія Анатоліївна — студентка Одеського державного педагогічного університету. Спеціалізується в галузі археології кам'яної доби.

ПОЛІН Сергій Васильович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

СМІЛЕНКО Алла Трохимівна — доктор історичних наук. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ЯКОВЛІСВА Людмила Анатоліївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної історії.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИЮВЕ	— Археологические исследования на юге Восточной Европы
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АЛЮР	— Археологическая летопись Южной России
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
АО	— Археологические открытия
ВГУ	— Воронежский государственный университет
ВДИ	— Вестник древней истории
ГИМ	— Государственный исторический музей
ДГС II	— Древности Геродотовой Скифии. — СПб., 1872.— Вып.II.
ДГУ	— Donetskij государственный университет
ДСПК	— Древности степного Причерноморья и Крыма. Запорожье
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения
ЗОАО	— Записки Одесского археологического общества
ЗООИД	— Записки Одесского Императорского общества истории и древностей
ІА АН УРСР	— Інститут археології Академії наук УРСР
ІА АН УССР	— Інститут археологии Академии наук УССР
ІАК	— Ізвестия Імператорської археологіческої комісії
ІА НАН України	— Інститут археології НАН України
ІА НАН України	— Інститут археологии Национальной академии наук Украины
ІМК	— Інститут історії матеріальної культури
КБН	— Корпус боспорских надписей. — М.; Л., 1965
К-ПДПУ	— Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь
МАО	— Московское археологическое общество
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины
НЭ	— Нумизматика и эпиграфика
ПТ	— Плановая тема
РА	— Российская археология.
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологический источников
СГЭ	— Сообщения Государственного Эрмитажа
СЭ	— Советская этнография
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа.
Тр. ...АС	— Труды ...археологического съезда
Хеб	— Херсонесский сборник. Севастополь
CIL	— Corpus inscriptionum Latinarum
IOSPE, I²	— Latyshev B. <i>Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini.</i> — Petropolis, 1916. — Vol. 1

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

КТОВА Н.С. Периодизация и хронология азово-днепровской культуры	3
ПОЛИН С.В. Об ограблении скифских курганов в районе Чертомлыка	10
ЗУБАРЬ В.М. Сарматы, население Таврики и Херсонес в I в. н.э.....	25
ИВЧЕНКО А.В. Появление гуннов в Северном Причерноморье.....	41
КРАСИЛЬНИКОВА Л.И. Очаги и печи в сооружениях хазарского времени из Степного Подонья.....	48

Публикация археологических материалов

СМИЛЕНКО А.Т. Поселение этульского типа в Подунавье.....	61
МОГИЛОВ А.Д. Детали конского снаряжения в памятниках Западноподольской группы скифского времени.....	74
МАЙКО В.В. Кырк-ерский клад XV в. (предварительное сообщение).....	84

К истории древнего производства

БОЛТРИК Ю.В., ВОЗНЕСЕНСКАЯ Г.А., ФИАЛКО Е.Е. Железный кинжал из Трахтемировского городища.....	101
ПАНЬКОВ С.В., МАНИЧЕВ В.И., НЕДОПАКО Д.П. Новые технико-технологические исследования остатков древней черной металлургии и металлообработки в окрестностях с. Синица.....	108
ГОРБАНЕНКО С.А. К истории животноводства у славян Левобережья Днепра последней четверти I тыс. н. э.....	113

Новые открытия и находки

ИВАНОВА С.В., ПЕТРОВА К.А., БУДЫКИН И.А. Древнейший каменный якорь из поселения Грибовка IV.....	123
МАГОМЕДОВ Б.В. Фибула с выемчатыми эмалями из Великой Снетинки.....	128

Память археологии

ЛЯШКО С.Н. Об участии В.Е. Данилевича в подготовке и работе XII Археологического съезда в 1902 г. в Харькове.....	132
---	-----

В помощь учителю

БРЕЖКО О.В. Биомолекулярные методы изучения филогенеза в формировании новых научных концепций происхождения <i>Homo sapiens</i>	136
---	-----

Хроника

ПОЗДРАВЛЯЕМ с высоким званием.....	139
КОЛЕСНИКОВА В.А. Новые поступления в научную библиотеку Института археологии Национальной академии наук Украины.....	140
ЗАЛИЗНЯК Л.Л., ЯКОВЛЕВА Л.А., ГАВРИЛЕНКО И.Н. Международная конференция “Гинцовская стоянка и проблемы каменного века Украины”.....	142

Наши авторы.....

Список сокращений.....	146
------------------------	-----

Індекс 74006

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ISSN 0235—3490. Arхеологія, 2003, № 2. 1—147